

ત્રિભુવનના સહચર્યંદ શાહ દ્વારા સંસ્થાપિત
 કૃતિ રક્ષક સંસ્થા સાહિત્ય (પ્રથમ શ્રેણી=પુખ્ત સાતમું)

બહોત ગઈ થોડી રહી

માને

મહાવિનિધિ કુલક

ભાગ પહેલો

: લેખક :

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

ખી. એ. એલએલ ખી. સોલિસિટર નોટરી પબ્લિક

આવૃત્તિ ૧ થી]

મૂલ્ય ૩) રૂપિયા

[જાન્યુઆરી ૧૯૪૯

પ્રત ૧૬૨૫

સર્વ હક્ક પ્રદાશકોને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સોલ એજન્ટસ :—

સંસ્કૃતિ રક્ષક સંસ્થાં સાહિત્ય કાર્યાલય

મહાબનગલી, રાવપુરા-વડોદરા

મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન

મણિલાલ પ્રભાકર બાસ

શ્રી લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રિં. પ્રેસ,

મોદીબાના રોડ, વડોદરા

તા. ૧૫-૧-૧૯૪૯

આમુખ

લગભગ સં. ૧૯૬૨માં જાવનગર જવાનું ચતાં તે વખતે છપાયેલ 'ધર્મરત્ન' પ્રકરણનો ભાગ વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં ધર્મરત્નની યોગ્યતા જતાવનાર દ્રવ્ય આવકના એકવીસ ગુણોનું વર્ણન અને પ્રત્યેક ગુણ અંગેની એક એક કથા પણ વાંચી આવક પણાની લાયકાત મેળવવા આટલા ગુણો તો જોઈએ તે જાણી અંતરમાં ધણો પ્રમોદ થયો. કેટલીક કથાઓ બહુ સુંદર લાગી. તેમાં પણ આઠમા ગુણ-દાક્ષિણ્ય ઉપરની કુલ્લક કુમારની કથાએ મારું મન વધારે આકર્ષ્યું.

તેના ઉપર એક બે-ઉદ્દેશ્ય કર્યો. સં. ૧૯૮૪માં 'જીતની બાજી હારમાં' એ શિર્ષક નીચે 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' (પૃ.૪૪ અને પૃ.૨૨૮) માં મારો લેખ લખ્યો અને દાક્ષિણ્ય ગુણનો મહિમા વર્ણવ્યો. 'સાધ્યને માર્ગે' સંમતમાં એ લેખને પુનઃપ્રતિષ્ઠા આપી છે.

સં. ૨૦૦૧ની ઉનાળાની રમમાં જાવનગર જતાં 'બહોત મર્ઠ થોડી રહી' બાળી વાત એક રનેહી પાસે સાંભળી. એ વાતને કુલ્લકની કથા સાંભળી ધનિષ્ઠ સંબંધ લાગ્યો એટલે કુલ્લકની મૂળ કથાનો ઉપયોગ બીજી જ રીતે કરવા પ્રેરણા થઈ.

કથા લખનારને મૂળમાં આગળ પાછળ વધારો કરવાની છૂટ હોય છે અને પૂર્વ કાળમાં પણ મૂળ આશયને કાયમ રાખી કથાના રાસો કરવામાં, તેમને કાવ્યનું સ્વરૂપ આપવામાં અને તેને અદ્ભુત કાવ્ય બનાવવામાં તેવા પ્રકારની છૂટ હતી. ઐતિહાસિક ધાર્મિક સાંપ્રદાયિક કે સામાજિક કથાના લેખકે મૂળ વસ્તુનો આશય ધ્યાનમાં રાખવાનો, પાત્રોને બરાબર સમજવાના, ખોટી

એના આલેખનને અંગે મૂળ આશયને બહલાવવા શબ્દચિત્ર આડકથા અર્વાતર પ્રસંગો અને નૈસર્ગિક વર્ણન તથા વ્યવહાર પ્રસંગોની ઘટના કરવાની એને છૂટ રહેતી અને તેવા અનેક રાસો, કથાઓ અને કિવદંતીઓ આપણા સાહિત્યનો ભાગ બની રહેલ છે. મહાભારતની મૂળ કથાને અને તેમાં આવેલ અર્વાતર કથાઓને અનેક આકાર આપવામાં આવ્યા છે, તેની આંતર કથાઓ પર આખ્યાનો લખાયા છે અને નાની વાર્તાઓને મોટાં કાવ્ય રૂપે રખૂ કરવામાં આવી છે. જૈન સાહિત્યમાં પણ આખા રાસ-સાહિત્યમાં, કાવ્ય સાહિત્યમાં, કથા સાહિત્યમાં અને દૃષ્ટાંતોમાં એ છૂટનો પૂરતો ઉપયોગ થયો છે. એ દૃષ્ટિએ મેં ક્ષુદ્રકની કથા સાથે મૂળ કથા લગભગ કાયમ રાખી એને બહલાવવાની છૂટ લીધી છે.

શ્રીપાળનો રાસ, ચંદ્રરાજનો રાસ, ધર્મિલનો રાસ અને સમરાદિત્યનો રાસ કે ખીજો કાંઈ પણ રાસ મૂળ કથા સાથે સરખાવવામાં આવે તો જે પ્રકારની વાણી તાણાની ગોઠવણ ત્યાં થયેલ છે તેવીજ ગોઠવણનું અનુકરણ મેં આ કથા લખવામાં કર્યું છે. અત્યારે સિનેમાને અંગે જે પદ્ધતિએ કથા કે વાર્તા વસ્તુ લખાય છે તેમાં એવાજ પ્રકારની છૂટ લેવાય છે. મારા મનમાં એક વાત બેસી ગઈ છે કે ઐતિહાસિક કથાના લેખકે કે સાંપ્રદાયિક કથાના લેખકે મૂળ વાતને કાયમ જરૂર રાખવી જોઈએ, પછી એની ભૂમિકા ઉપર નાના મોટા પ્રસંગો મૂળ આશયને કાયમ રાખી કરવા ઘટે. મૂળ વસ્તુને વિકૃત સ્વરૂપ ન અપાય કે અસલ વાત મારી ન જાય તો અંદર તમે વધારો ઘટાડો મૂળ આશયને લક્ષ્યમાં રાખી કરી શકો. ધર્મિલના રાસમાં અમડ-દત્તની આખી રોમાંચક કથા આડ કથા તરીકે મૂળ આશયને કાયમ રાખી દાખલ કરેલ છે અને સ્થળ કે પાત્રનાં વર્ણનો તે

કવિના મગજમાંથી જ નીકળ્યા છે. આ પ્રાચીન પદ્ધતિનો મેં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

મૂળ કથાને મેં ચાર વિભાગમાં મૂકી છે. એમાં પ્રથમ વિભાગમાં એક દિવસનો વાર્તા સમય લીધો છે, બીજા વિભાગમાં પંદર દિવસનો સમય લીધો છે, અને ત્રીજા વિભાગમાં ૬૦ વર્ષનો સમય લીધો છે. મૂળ કથામાં ક્ષુદ્રકનો દાક્ષિણ્ય ગુણુ ખતાવવા માટે એટલા વર્ષ લીધા વગર એ વિભાગ વિકસાવી શકાય તેમ નહોતું, તેથી તે વિભાગનો એ સમય અનિવાર્ય બનેલ છે. મારા લક્ષ્યમાં છે કે વસ્તુ નિરૂપણ જેમ બને તેમ સંકીર્ણ થવું જોઈએ ન્યારે અનાવોને માટે લાંબો સમય ન કાઢવો જોઈએ. પણ આ વાર્તાના સ્વરૂપને એમ કરવામાં ન્યાય મળે તેમ નહોતું, તેથી ક્ષુદ્રકનો દાક્ષિણ્ય ગુણુ ખીલવવા એટલા બધા વર્ષ વસ્તુનિરૂપણ માટે જરૂરી લાગ્યાં છે. એમાં કાંઈ વર્તમાન સાહિત્ય નિયમનું ઉદ્વેગન થતું હોય તો વસ્તુ નિર્દેશને અંગે અને મૂળ કથાને અનુલક્ષીને તે અનિવાર્ય હતું એમ ગણવાનું છે.

અને ચોથા વિભાગમાં એક રાત્રીનો સમય લેવામાં આવ્યો છે. મેં જે રીતે મૂળ કથાને બહલાવી છે તેમાં પરાક્રાન્ધા (climax) ચોથા વિભાગમાં આવે છે. મૂળ કથાની મુખ્ય હકીકત દાક્ષિણ્ય ગુણુને વ્યક્ત કરવાની છે તે માટે આખો ત્રીજો વિભાગ રોકયો છે પણ સર્વાની પરાભૂમિ તો ચોથા વિભાગમાં જે મહાન રાજ બલસો થાય છે ત્યાંજ આવે છે. સમયનો પરિક્રમ ભંગ ન થાય અને બાકીની કથા અધુરી ન રહી જાય તેટલા માટે પરિશિષ્ટમાં બાકીની કથા મૂકી દીધી છે.

આ પ્રકારની વસ્તુ સંકળના આ કથામાં થઈ છે. કથા લખવા માંડી ત્યારે આટલો લાંબો તેનો વિકાસ થશે એમ લાગતું નહોતું.

પણ્ય પ્રવેશ કર્યો પછી વાત જામતી મધ અને જેમ વાત જામતી મધ તેમ નવા નવા પ્રસંગો સ્ફુરતા ગયા. મૂળ વાત દાક્ષિણ્યની છે તે તો કાયમ રહી છે, પણ તેમાં 'બહોત મધ થોડી રહી' વાળી હકીકત એવી રીતે વણાઈ ગઈ છે કે કથાને 'દાક્ષિણ્ય પ્રધાન' કહેવી કે સાવધાની સૂચક 'ઉપદેશ પ્રધાન' કહેવી એ શંકા પડી જાય તેવી વસ્તુ છે, પણ તે મૂળ કથાને અનુસરીને જ છે અને મને એ હેતુ વિભાગને પ્રાધાન્ય આપવામાં આનંદ આવ્યો તેથી કથાને તેનું નામ આપ્યું છે, પણ દાક્ષિણ્યની વાત કાયમ કરેલી છે તેથી અપર નામ 'ક્ષુલ્લક' સાથે મેળવી નાખ્યું છે. છતાં મૂળ કથા કેવી હતી, અને આ નિરૂપણમાં તેણે કેવો આકાર લીધો છે તેનો ખ્યાલ રહે તેટલા માટે અંતે છેડે પરિશિષ્ટ અમાં મૂળ કથાનું મુજરાતી અવતરણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. કથાની અંદરનાં વર્ણનો, પ્રસંગો, વાર્તાલાપો અને ઘટનાનાં મિશ્રણોની જવાબદારી મારી છે. મૂળ આશયને બરાબર વળગી રહેવાને અંગે મેં પૂરતી સાવચેતી રાખી છે.

અને પ્રત્યેક સહૃદય માણસે 'બહોત મધ થોડી રહી' એ પ્રકારની મનોદશા કેળવવા યોગ્ય છે. કેમકે અપકૃત્ય કરતાં, કેમકે આશ્વત આવી પડે ત્યારે ખેદ થતાં, કેમકે હકીકતને અંગે કિન્નાખોર માનસ થઈ જતાં કે જીવનમાં કંટાળો આવતાં કે ન પસંદ કરવા યોગ્ય (Undesirable) નિર્ણય કરતી વખતે આવા પ્રકારનું માનસ કેળવવા યોગ્ય છે. આશ્વત વખતે કે કિન્નો લેવાની વૃત્તિ વખતે તો એવા માનસથી મહાન ફેરફાર થઈ જવાની અથવા પથટો આવી જવાની શક્યતા છે. 'અહીં રહી રહીને કેટલું રહેલું છે?' એવા અકાય માટે જીંદગી ઘણી ટૂંકી છે.' 'ઓખી દીન જાયગા,' 'મોટા માંધાતા પણ ચાલ્યા ગયા, પણ પૃથ્વી કે ધન કેમ સાથે ગયું નથી,' કેમકે દીકરાએ મોટો નાનો વારસો આપવા

માટે બાપનો આભાર માન્યો નથી, ' ' આ તો એ દહાડાનો તમાસો છે પછી ધૂળની ધૂળ છે, ' ' આપ મૂએ સારી રૂમ મઈ દુનિયા ' આવા અર્થોત્તર ન્યાસો અથવા સર્વમાન્ય સૂત્રો મનમાં રાખવાથી જીવનની મુસાફરી હળવી બને છે, કાંઈ નહિતો મનોવિકારની તીવ્રતા-ગાઢતા ઓછી થાય છે અને પ્રગતિમાર્ગ ખરાબ કે અનિષ્ટ રસ્તે ચઢી જતો અટકી જાય છે. આ બધું કેાને માટે ? કયા ભવ માટે ? ' આવી દશા કેળવવાની જરૂર છે, ક્રિયા અને ભાવનાની એક વાક્યતા ધણે અંશે સાધી શકાય છે.

અને કોઈ ખરાબ કામ કરવા વિચાર આવે ત્યારે ' જહોત મઈ થોડી રહી ' આવી મનોદશા પડખે ઊભી રહી અકાચ નિવારણને અંગે ખૂબ ટેકો આપે છે અને કેટલીયે વાર જીવનપથને ઉગ્રજે છે અથવા ખરાબ થઈ જતો અટકાવે છે, કારણકે એમાં સાથેજ સૂત્ર છે કે ' થોડી સો ખીત જાય. ' આ મનોદશાને પ્રેરણા થાય તો કામ થાય તેમ છે. આ કથા લખવાનો એ ઉદ્દેશ છે અને એ પાર પડે એમાં એનું સાક્ષ્ય છે.

અને ' દાક્ષિણ્ય ' ગુણ આ યુગમાં ઉપદેશવો, એતો બારે જોખમી કામ છે. અત્યારે રવાતંચને નામે અથવા એના ઓઠા તળે જે સ્વચ્છંદતાની પોષણ થઈ રહી છે ત્યાં નાના મોટાનો વિવેક જળવવાની વાત કરવી, આપણા વડીલ કે આપણા ઉપરી અધિકારીને આવું કેમ કહેવાય, એમનો બોલ કેમ ઉત્થાપાય ? એમની સામે કેમ બોલાય ? આવી વાત કરનાર નખળો નિર્મોહ્ય કે પોત્રો ગણાય છે. અત્યારે સામે ફટકારનારને બહાદુર ગણવામાં આવે છે, અત્યારે બળવો કરનારની બોલબોલા બોલાય છે, તેવા યુગમાં મ્હોંરખાપણાની વાત કરવી કસમચની લાગશે, પણ અને લાગે છે કે આપણા આર્યવર્તની સંસ્કૃતિમાં આ ' મ્હોંરખા-

પણા' નો ગુણ વણાઈ રહેલો છે, હજી વડીલવર્ગ સામે બળવો કરતાં વિદ્વાન માણસો પણ હોખાતા મેં જોયા છે અને અને એ ગુણમાં નબળાઈ કે પરાધીનતા નથી લાગતી, પણ ભક્તિ, કૃતચેતના અને મહાનતા લાગે છે. નૈસર્ગિક કુમારવાળી આવી વ્યક્તિઓ કદાચ થોડો વખત સહન પણ કરે, પણ એની સ્વાભાવિક મહાનુભાવિતા એને યોગ્ય સ્થાનકે જરૂર લઇ જાય છે. બાકી એ ગુણમાં સ્વાતંત્ર્ય નાશ અને દેખાતો નથી, પણ સાચું વિવેકીયનું કૃતવૈદિતા અને ઉપકાર સ્મરણ જણાય છે. જે ગ્રાણીમાં સામાને ખરાબ લાગશે અથવા સામાની પાસે એવી વાત કેમ થાય અથવા એવા ઉપકારી કે મોટા માણસ કોઈ વચન નાખે કે હુકમ કરે તેનું ઉત્સાહન કેમ કરાય-આવો વિચાર રહે તેનામાં ભારે નમ્રતા અને અનુકરણીય કુમાર હોય છે. આ વાતને આગળ કરવાનો આશય 'દક્ષિણ' ગુણમાં છે અને એ ગુણનું આ યુગમાં પણ સેવન કરવાનો હું આગ્રહ કરું છું. આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો આશય મૂળ કથાનો છે અને મેં તેને બહાર લાવવા સમજણ પૂર્વક લાભની દૃષ્ટિએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

સુસ્થકનાં અવલોકનોને વધારે લંબાવી શકાત, પણ ભવ ચક્ર જોવા નીકળનાર પ્રકર્ષ-વિમર્ષના પાત્રોએ તે કાર્ય 'શ્રી ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા' (પ્રસ્તાવ ૪) માં સારી રીતે કહેલું નિરૂપણ મળે છે અને વધારે લંબાણ કરતા કથાનું પૂર વધી જાય તેવું હતું તેથી જરૂરી પ્રસંગોનું નિરૂપણ કરી એ વિભાગ ટૂંકાવી નાખ્યો છે, બાકી એ વિભાગમાં વ્યવહારના જમે તે પ્રસંગો અને મનોવિકારના અનેક પ્રકારના આવિર્ભાવોને લાવી શકાય તેમ હતું. આપણી આસપાસની આખી સૃષ્ટિ તે માટે ખુલ્લી જ છે અને અવલોકન શક્તિ અને વસ્તુ નિરૂપણની આવડત હોય તો તે વિભાગ પર પાનાનાં પાનાં ભરાય તેમ હતું, પણ તેમાં ઉપર્યુક્ત કારણે ઘટતી મર્યાદા શાખી બાકીની વાત વાચનારની કલ્પના પર છોડી છે.

પ્રથમ વિભાગમાં સ્ત્રીઓનો આનંદ અને ખીજા વિભાગમાં રાજ્ય ખટપટ ચીતરવા હેતુપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. યશોભદ્રાના પાત્રને બહુ-સાવધાનો પ્રયત્ન મૂળ વસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખીને થયો છે અને એનો જીવન ઉત્કર્ષ છેવટ સુધી એટલો થયો છે કે એને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અન્યાય થયો હોય તો આત્મવિકાસ અને પ્રગતિની દૃષ્ટિએ એને પૂરતો ન્યાય મળી રહ્યો છે. બાકી ૮૮ વર્ષની વયે રાજ્ય પુંડરીક મેનકા સામે વિષયદૃષ્ટિ કરે એ વાત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, ઘડપણુ એ જીવનનો અરિસો છે અને એમાં યુવાવસ્થાના અત્યુદ્દેકના પડ-છાયા પડ્યા વગર રહેતા નથી. એ મહારાજનું પાત્ર નિરૂપણુ વિચારવા જેવું, લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું અને ચેતવણી આપનાર દીવાદાંડી જેવું છે.

આ કથા નિરૂપણમાં દીક્ષા આપવાના એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન માનસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચાઈ ગયો છે. બાળદીક્ષા, અનુભવ, વિષય ક્ષયાને સ્થાન એ વગેરે ધણી મહત્ત્વની વાતો મેં મારી નજરે રજૂ કરી છે એથી દીક્ષાના પ્રશ્નની વિચારણાને અંગે માનસ શાસ્ત્રની નજરે કેટલાંક સાધનો રજૂ થઈ શક્યાં છે. એ અતિ સંકીર્ણ પ્રશ્ન છે, ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને મને સૂચ્યો તે રીતે તેનું નિરૂપણુ કર્યું છે. વિચારવાનાં સાધનોની નજરે એ કાર્યસાધના કરે તો ઠીક છે, બાકી આ પ્રશ્ન સમાજ સ્વાસ્થ્ય અને ચેતન પ્રગતિને અંગે ખૂબ વિચારણા માંગે છે. અહીં પૂરા પાડેલાં સાધનો માનસ વિદ્યાને અંગે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવાં છે એમ મને લાગ્યું છે.

એકંદરે આ કથા નિરૂપણમાં મને લગભગ આઠેક માસના સામા-યક લાગ્યા છે, પણ મને તે લખતાં ખૂબ આનંદ થયો છે. મારો આશય હું સ્પષ્ટ સમજાવી શક્યો હોમથ અને વાચનારમાં રસ જાગૃતિ કરી શકીશ તો મને આર વધારે આનંદ થશે. કુલ્લક જેવા સરળ અને યશોભદ્રા જેવા વિશિષ્ટ ચારિત્ર્યવાન પાત્રોનો સંસર્ગ હોડતાં

એમના પાત્રલેખનને અંગે મૂંઝાતા વિચારો હવે બંધ થશે એ ખ્યાલથી જરા ખેદ થાય છે, પણ લેખવાની ટેવવાળા એકને એક મુશ્કેલી પર લાંબો વખત ટકી શકે નહિ એ હકીકત છે, પણ વધારે સુંદર પાત્રોને હાથ ધરવાની ભાવના સાથે આ ચિત્રપટ આલેખવામાં કે પાત્રલેખન કરવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ કે ન્યૂનતા થઈ ગયા હોય તો તે માટે ક્ષમા ચાહી આ પુસ્તક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જનતા સમક્ષ રજૂ કરું છું. આ પુસ્તક કે કથા લેખનમાં સાહિત્ય દૃષ્ટિ કરતાં માર્ગ દર્શનની ભાવના વિશેષ છે, એમાં વર્ણનની ભવ્યતા કે અલંકારિતા કરતાં ઉપદેશ કે અનુકરણના પ્રસંગો વધારે નીપજાવ્યા છે. એનો આશય પ્રગતિ માર્ગના જુદા જુદા માર્ગોમાંથી પોતાને યોગ્ય માર્ગ શોધી લેવાની વિચાર જાગૃતિ એ એનો મુખ્ય આશય છે. એ આશય ક્રેટલે અંશે પાર પડ્યો છે અથવા પાર પડ્યો છે કે નહિ તે જોવાનું કે તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વાચક કે વિવેચકનું છે. મારી વિનંતિ તો એ છે કે આ કથાને સાહિત્ય દૃષ્ટિએ નિહાળવા કરતાં ચારિત્ર બંધારણને અંગે એનો ઉપયોગ થાય કે એમાં એ કંઈ પૂરતી કરે તો મારો ઉદ્દેશ પાર પડશે.

મેં આ કથા રચનામાં અન્યની પણ કૃતિનો ઉપયોગ કર્યો છે ત્યાં તેનાં નામો મૂક્યાં છે. હું કોઈ કોઈ વાર પણ જનાવવાનું પણ સાહસ કરું છું. તેના કોઈ કોઈ નમુના આ કથામાં મળી આવશે. જ્યાં જ્યાં પણ આવેલ છે ત્યાં ત્યાં તે માત્ર લાક્ષણિક છે એમ સમજવું, કારણકે કથાનું રચન સાહેતપુર મગધ-ખિહારમાં હોય ત્યાં ગુજરાતી કૃતિ ચાલે નહિ. એ વાત પર સંકારણ લક્ષ્ય ખેંચું છું. કથાનો પ્રદેશ ખિહાર છે, સમય લગભગ પાંચમા છઠ્ઠા સૈકાનો છે એટલે એમાં વાહન વ્યવહાર સભાપદ્ધતિ, જવા આવવાનાં સાધનો સર્વ તત્સમયનાં યોજ્યાં છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

સાહિત્યની દૃષ્ટિ કરતાં ચારિત્ર વ્યંધારણની દૃષ્ટિ આ કથા લેખનમાં મુખ્યત્વે કરીને રહેલ હોવાથી તે દૃષ્ટિએ તેના પર ચર્ચા કરવામાં વિશેષ લાભ દેખાય છે. માનસિક દૃષ્ટિએ મનુષ્ય વર્તનના અભ્યાસને એમાં બનતું સ્થાન આપ્યું છે. અને તે પ્રકારે એ કથા નિરૂપણ વિચારાય તે સ્વપર હિતની નજરે વધારે ધણ છે. બાકી કોઈ એને નવલ કહેવા લલચાય, કોઈ એને કથા નિરૂપણ કહે, કોઈ સંભાષણની નજરે એને નાટક કહેવા પ્રેરાઈ જાય, કોઈ ઉપદેશ પ્રસંગોને અંગે એને નિબંધ સંગ્રહ કહેવા લલચાઈ જાય કે કોઈ એને છટા છટા પ્રસંગોની મેળવણીને સંગ્રહ માનવા ધારણા કરે તો તેનો નિર્ણય કરવાનું મેં વિદ્વાનોની વિચારણા અને નિર્ણય પર રાખ્યું છે. મને તો પ્રભાતમા પ્રેરણા થઈ જેમ દરરોજ શબ્દચિત્ર આલેખલો ગયો છું અને તેને બીજવાર સંસ્કરણ માટે આખ તળે નાખી તેની અનુપ્રેક્ષા કરી ગયો છું. આ આખું નિરૂપણ મારી બાતર પ્રેરણાનું પરિણામ છે અને કોઈ પણ સ્થાને સખલના દેખાય તો તેની જવાબદારી મારી છે. જનતા એમાંથી કોઈ લાભ મેળવી શકે તો મને આ કરેલ પ્રયાસ માટે આનંદ થશે.

સં. ૨૦૦૨ હોળીને પડવો,
ચોપાટી સીફેસ, મલખાર બ્યૂ
મુંબઈ તા. ૨૦-૩-૧૯૪૬
પ્રગટ કરાઈ ૧૫-૧-૪૬
રાવપુરા-વડોદરા

મોતીચંદ

અ નુ ક મ ણિ કા

વિભાગ ૧ લો

અંકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મહારાજનો જન્મ દિવસ	૩
૨	પુંડરીક-યશોધરા	૮
૩	કંડરીક અને યશોભદ્રા	૧૪
૪	જનતાનો જન્મોત્સવમાં રસ	૧૮
૫	ઉદ્ધાનમાં રાસ સમારંભ	૨૪
૬	ઉદ્ધાનમાં ગરબો	૩૦
૭	બાળાઓ-બાળકોએ ગૂંથેલો ગોશ્વ	૩૪
૮	સાયકાળે રાજસભા	૩૮
૯	કંડરીક યશોભદ્રાની પ્રેમરાત્રી	૪૨
૧૦	મહારાજ પુંડરીકની તે રાત્રી	૫૦

વિભાગ ૨ એ

માળો વિખાસો

૧	મહારાજની નિરંકુશ વિચારમાળા	૫૭
૨	મહાત્મમાત્યની દેખીતી નિષ્ક્રિયતા	૬૧
૩	વૈદ્યરાજનું નિદાન	૬૭
૪	પ્રિયવદાનું દ્વિતી કાવ્ય	૭૪
૫	પ્રિયવદાની નિષ્ફળતા	૮૫
૬	વિટનો ઉપયોગ	૯૧

૭	વિટની વાતો અને આતુરતામાં વધારો	...	...	૧૦૩
૮	વિટનો ડબ્બો મુલ્ય	...	...	૧૧૫
૯	હજૂરિયાના હેઠા હાથ	...	...	૧૨૫
૧૦	કાસળ કાઢવાના કારસ્થાન	...	...	૧૩૬
૧૧	ધર્મીએ અને આશ્વેષો	...	...	૧૪૨
૧૨	કંડસીકનું બેદી અવસાન	...	...	૧૫૦
૧૩	માઠા કામના હરીફો અને મુવા ઉપર ભાષી	...	...	૧૫૭
૧૪	અશ્વવાઓનો રાફડો	...	...	૧૬૪
૧૫	હજૂરિયા હરજનો છેલ્લો દાવ	...	...	૧૬૯
૧૬	યશોભદ્રાનું મનોમંથન અને પલાયન	...	...	૧૭૬

વિભાગ ૩ નો

શુદ્ધિક અને દાક્ષિણ્ય

૧	શ્રાવસ્તિને માર્ગે	...	...	૧૮૩
૨	ધનાવહ શેઠની કૌટુંબિક ખાનદાની	...	...	૧૯૩
૩	સૌમ્ય મૂર્તિ કીર્તિમતી	...	...	૧૯૭
૪	રાજા પુંડરિકનો પશ્ચાત્તાપ	...	...	૨૦૮
૫	મચ્છાધિપતિ અભિતસેનસૂરિ	...	...	૨૧૭
૬	યશોભદ્રાની દીક્ષા	...	...	૨૨૬
૭	શુદ્ધિક જન્મ	...	...	૨૩૮
૮	શુદ્ધિકનું યાત્ર્ય-દાક્ષિણ્યનો વિકાસ	...	...	૨૪૭
૯	ગુરુકુળવાસમાં આર વર્ષ	...	...	૨૫૬

નોંધ એ છે

(૧) લેખકો—નાની મોટી વાતોઓ, (કાલ્પનિક, અર્થ સત્ય કે તદ્દન સત્ય ઘટનાવાળી નિબંધો, વિવરણો, બોધપાત્રો, લેખો (વ્યવહાર કે અમે લે પ્રકારના જ્ઞાનને લગતા; સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક કે સાહિત્યિક વિષયને અર્થતા) કોઈ પણ રીતે આર્ય સંસ્કૃતિના પોષક હોય તેવા, પોતાના સ્થાન ઉપરથી લખીને મોકલી આપવા માટે લેખકો (પુરસ્કાર સાથે કે સિવાય); નિયમિત રીતે કામ કરનારને વિશેષ પસંદગી મળશે.

(૨) એજન્ટો—અમારા તરફથી બહાર પડેલ તથા બહાર પડતાં, સર્વે પ્રકારનાં પુસ્તકોનું પોતે પસંદ કરેલ વિસ્તારમાં વેચાણ કરવા માટે એજન્ટો અને બુકસેલરો—જરૂર પડ્યે જામીનગીરી—ખાંદેશરી આપવી પડશે. સરતો માટે પૂછો:—

(૩) ગ્રાહકો:—અમારી સંસ્થાને અનુરૂપ (સંસ્કૃતિ રક્ષક) ભાવના-વાળા સર્વે બાઈબલોને જલદી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવવા અને તે પ્રમાણમાં લવાજમ ઘટાડવા જેવી સ્થિતિમાં અમને મૂકવાની મહેરબાની નોંધ એ છે.

પ્રત્યેક બહાર કરવાનું ઠેકાણું:—

સંસ્કૃતિ રક્ષક સંસ્થા સહિત્ય મંડળ

રાવપુરા—વડોદરા

શ્રીયુત લેખકે વિના પુરસ્કારે આ પુસ્તક લખી આપ્યું હોવાથી અમારા મંડળના નિયમાનુસાર તેમને પ્રથમ શ્રેણીના આજીવન સભ્ય નીમવામાં આવે છે.

લેખક મહાશય આ પ્રકારના બીજા સભ્ય થતા હોવાથી અમે તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ.

આ ઉપરાંત એક ત્રીજા ભાઈએ પણ પુસ્તક, વિના પુરસ્કારે લખી આપ્યું છે તેમનું નામ પણ આજીવન સભ્ય તરીકે હવે પછી જાહેર થશે.

તો આથી સર્વે લેખક ભાઈઓને જણાવવાનું કે તેઓ પણ પોતાની કલમ વાપરીને આ સંસ્થાને ઉત્તેજન આપે અને આજીવન સભ્ય બની આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો મફત મેળવે

મેનેજંગ ટ્રસ્ટી

બહુત ગઈ થોડી રહી

યાને

દાક્ષિણ્યનિધિ કુદરત

ભાગ ૧ લો

: ૧ :

મહારાજનો જન્મદિવસ.

૭

મુગધ દેશમાં આવેલા સાકેતપુર નગરમાં આજે મોટી ધમાલ મચી રહી હતી. મહારાજ પુંડરીકનો આજે જન્મદિવસ હતો. એને આજે સત્તાવીશ વર્ષ પૂરા થઈ અઠ્ઠાવીસમું વર્ષ એસવાનું હતું. એ રાજાએ નાની વયમાં પોતાની ઉદારતા અને આવડતથી ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. પિતા એને પંદરમા વર્ષના મૂકી ગત થઈ ગયા ત્યારે તો એનો અભ્યાસ કાળ ચાલતો હતો, પણ મંત્રી સુશુદ્ધિની સારી દેખરેખથી, શુદ્ધિની તીવ્રતાથી અને સંયોગોની અનુકૂળતાથી એણે ઘણો સારો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. એને ગુરૂ મળ્યા તે બહુ યાની હતો એટલે એણે પુંડરીકના મગજ અને માનસના વિકાસ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપ્યું અને એને અસાધારણ શુદ્ધિ વૈભવશાળી બનાવ્યો. એની શ્રિ જૈન ધર્મ તરફ હતી અને એ એનો કુળ ધર્મ વંશ પરંપરાગત હતો. એના મગજના વિકાસના પ્રમાણમાં એના હૃદયનો ચરિત્રનો વિકાસ પૂરતો ન ગણાય, છતાં સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં ઠીક ગણાય એટલા ગુણો એનામાં હતા. થોડા વર્ષ અભ્યાસ કરી એણે

રાજ કાર્યમાં માયું માયું અને સુખુદ્ધિ મંત્રીની સલાહથી, અવલોકન કરવાની પદ્ધતિથી અને જનતાની યાત્રના અને અગવડો તરફ લાગણી દર્શાવવાની રીતિથી એતું રાજકાર્ય દીપવા માંડ્યું. જે એક વર્ષ સુધી એણે થોડો અભ્યાસ અને થોડું રાજકારણ બન્ને સાથે રાખ્યા અને આવીસ વર્ષની વયે એણે ખૂબ જોસથી રાજકારણમાં ઝુકાવી દીધું હતું. એણે જનતાનો ચાહ મેળવ્યો હતો અને લોકરૂચિ મેળવવાની કળા એનામાં આવી ગઈ હતી. આજે ફાગણસુદ આઠમનો દિવસ હતો, વસંત ઋતુના આગમન થઈ ચૂક્યાં હતાં અને આજના પુણ્ય દિવસની લોકો રાહ જોઈ રહ્યા હતા. જે એમનો પ્રભાતથી ચાલુ થયેલો ઉત્સાસ બતાવી આપતું હતું. આજના દિવસ માટે એના દીલમાં પણ સારો ઉત્સાહ હતો.

પ્રભાતના ફૂકડાઓ બોલે તે પહેલાં તો લોકોએ વહેલાં વહેલાં બિઠી પોતાના આંગણમાં સાફ કરવા માંડ્યાં હતાં અને આજનો આનંદ દિવસ જીવવા માટે અનેક પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી હતી. ઘર વાળી ઝૂડી તેમણે અખીલ ગુલાબનાં સાથિયા પૂરવા માંડ્યાં હતા. ઘરના પ્રવેશદ્વાર પર આંખા-આશીપાલવનાં તોરણો બાંધવા માંડ્યાં હતાં અને અનેક ઘરોનાં આંગણમાં, અટારીઓ ઉપર, અગાશી ઉપર ધ્વજો બાંધવામાં આવી હતી. આનંદોત્સવ જીવવામાં વિવિધતા હતી, પણ ઉત્સાહ તો સર્વ સામાન્ય હતો. જાહેર રસ્તા ઉપર જળ છંટકાવ થવો શરૂ થઈ ગયો હતો અને હજી સૂર્યનો ઉદય થયો ન થયો, ત્યાં તો સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરી લોકો રસ્તા ઉપર ફરતા થઈ ગયા હતા. દેવમંદિરોમાં ઘંટોના નાદો થવા લાગ્યા હતા, બાજો નાહી ઘોષ કપડાં પહેરવાં લાગ્યાં હતાં અને આજે ખૂબ જોવાનું અને મહાલવાનું મળશે એવી કલ્પનાથી ચનમનાટ કરી રહ્યાં હતાં. સાકેતપુરની સુંદરીઓમાં આજે ભારે આનંદ પસંદી રહ્યો હતો. તેઓ સ્નાન સમાર્જન કરી શરીરની ટાપટીપ કરવામાં, સારાં વસ્ત્રો

પહેરવામાં, વિવિધ ધરેણાંઓ ગોઠવવામાં, આંખો આંજવામાં, અળતો લગાડવામાં સેંચામાં સિંદૂર પૂરવામાં અને એવી જાત જાતની અવનવી શોભાઓ કરવામાં રોકાઈ ગઈ હતી અને આજે નગર મહાર ઉદ્યાનમાં હરવા ફરવાનું મળશે, અનેક બહેનપણીઓ સાથે મેળાપ થશે અને જૂના પરિચયો તાજ થશે અને નવા બંધાશે એ વિચારથી તેમનાં હૃદયો હળમળી રહ્યાં હતાં.

શાગણી સુદ ૮ નો દિવસ હોઈ વસંતોત્સવ નજીકમાં આવી રહ્યો હતો. શિયાળોનો પ્રભાવ પૂરો થવા આવ્યો હતો, વનરાજી ખૂબ ખીલી હતી, વૃક્ષો પર નવા પલ્લવો આવી ગયા હતા, પાંદડાંઓ પડી રહ્યાં હતાં, આખી સૃષ્ટિ નવપલ્લવ થતી જતી હતી, પંખીઓ કિલ-કિલાટ કરી રહ્યાં હતાં, કાવલ મધુર ગાન કરી વસંતનાં વધામણાં લલકારી રહી હતી અને આખા સંસાર વિસ્તારમાં ઉદ્યાન એતરમાં અને વનમાં નવીન ચૈતન્ય પ્રકટી રહ્યું હતું આખા વાતાવરણમાં નવાં ફૂંપળો લચી પડતાં હતાં. આજે કામ ધંધા બંધ હોવાથી લોકોના ઉત્સાહમાં વધારો થઈ રહ્યો હતો. અને એ ઉત્સાહ તેઓ અનેક પ્રકારે વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા. નિત્ય કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ, રનાન કરી, પૂજન કાર્ય પતાવી, નગરજનોનો મોટો ભાગ નગર મહારના ઉદ્યાન તરફ વળી રહ્યો હતો અને બાળક બાળિકાઓ, સ્ત્રીઓ સુંદરીઓ અને નગરજનો આનંદ કરવા, રમતો જોવા, ઉત્સવમાં ભાગ લેવા અને આનંદથી હિસાસમાન થઈ આવના આનંદ દિવસનો બનતી સારી રીતે લાભ લેવા નીકળી પડ્યા હતા. ઠામ ઠામ બજાણીઆના ખેલો, જાદુગરની રચનાઓ, રમકડાં અને ખેલાવણાંઓની નાની દુકાનો, તેમજ અનેક પ્રકારની મોજ માણવાની ચીજો, તેના સાધનો અને તેમાં રસપૂર્વક ભાગ લેનારાઓનાં ટોળે ટોળાં આમતેમ ફરી રહ્યાં હતાં. આજે બાળકોના આનંદનો પાર નહોતો, બાળાઓ દોડદોડ કરી રહી હતી, છોકરા છોકરી ખસીએ ચડ્યા હતા અને ઘરમાં કામ કરનારી

નારીઓ આને આનંદથી જાહેરમાં ફરવા અને મહોત્સવ માણવા ઉઘાન તરફ નીકળી પડી હતી. કંઈક બહેનપણીઓને મળી ગમ્મત ઉડાવતી હતી અને કંઈક પોતાનાં નવાં કપડાં કે સારાં રોચક આભૂષણો તરફ નજર નાખી મનમાં મલકાતી હતી.

એક પહોર દિવસ ચઢ્યો હતો, સૂર્યમહારાજ પોતાનું પ્રયંત્ર તેજ દાખવી રહ્યા હતા. કેશરવર્ણી વસ્ત્રો પહેરી, માથે પાઘડીઓ પહેરી લોકો ઉઘાન તરફ આવી રહ્યા હતા. કોઈએ વાદ્યા પહેર્યા હતા, તો કોઈએ અંગરખાં પહેર્યાં હતાં. રંજિતેરંગી પાઘડીઓથી આખો રાજમાર્ગ છવાઈ ગયો હતો. ઉઘાન વિભાગમાં ન્યાં ત્યાં લોકોની મેદની મળી છે. સુંદર વસ્ત્રો અને ઘરેણાંઓ ને વસંતપ્રિય પદ્ધતિએ શોભાવવાની ઘટના ચાલી રહી છે અને આને તો જાણે જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કે આનંદ ન હોય અને જાણે સ્વર્ગનું સુખ સાકેતપુર પર ગિતરી આવ્યું હોય તેમ તે નગરના આખાલવૃદ્ધ સર્વ જનોમાં સુખ આનંદ વિલાસ અને ઉત્સાહ ફેખાઈ આવતા હતા, કોઈ ગુલાલ ઉડાડતા હતા, તો કે જિંચે સ્વરે ગાન લલકારી રહ્યા હતા, કોઈ જળની પીચકારીઓ ઉડાવતા હતા તો કોઈ હાથમાં લાકડી રમાડતા હતા. માથામાં સુમધી તેલ, ગળામાં પુષ્પના હારો અને આખા શરીરપર નવ વસ્ત્રો ધારણ કરી સર્વ ફીકરચિંતા ભૂલી જઈ લોકો કલ્લોલમાં પડી ગયા હતા.

અને મગધની યુવતીઓ તો આને ખરેખર હિલેજો ચઢી હતી: પર્વ દિવસે પહેરવાનાં સારામાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો સજ્જ આજનો આનંદ માણવા યૌવનના પૂરબહારમાં નીકળી પડી હતી, આનંદ માણવામાં જાણે પરસ્પર હરીફાઈ કરી રહી હોય તેમ એકમેકથી ચઢી જાય તેવા રસકલ્લોલ વર્તાવી રહી હતી અને ગામમાંથી નીકળી ઉઘાન તરફ નાનીમોટી ટાળીમાં ચાલી આવતી હતી. આ રીતે પ્રથમ

પહોરની આખરે સાકેતપુરની જનતા પોતાના મહારાજનો જન્મ-
દિવસ ઊજવવા હળમળી રહી હતી અને લોકપ્રિય મહારાજ તરફ
પોતાનો ભાવ બતાવવા માટે અનેક રીતે આંતરના ઉલ્લાસ બતાવી
રહી હતી. ઉદ્યાનનો આખો માર્ગ અત્યારે ઊભરાઇ જતો હતો અને
કામઠામ રંગરસ ફેલાઇ રહ્યો હતો. બાળકોનો નિર્દોષ આનંદ,
લલનાઓનો આકર્ષક આનંદ અને લોકોનો સક્રિય આનંદ સાર્વત્રિક
થઈ ગયો હતો અને સાકેતપુરની આખી જનતા અત્યારે સ્વર્ગના
સુખનો અનુભવ કરવાને માર્ગે ચઢી રહી હતી.

: ૨ :

પુંડરીક-ચરિત્ર

૬

ઉદ્યાનના બુદ્ધા બુદ્ધા બાગોમાં છટક છટક યુગલો લટાર મારી રહ્યાં છે; કોઇ વૃક્ષઘટા નીચે દય દય પંદર પંદર મિત્રોની મંડળી વાતો કરી રહી છે; કોઇ સ્થાને એક કુટુંબનાં નાનાં મોટાં એકઠાં મળીને આનંદ કરી રહ્યાં છે; કોઇ સ્થાને બાળકો ખેલ ખેલી રહ્યા છે, દડા ઉછાળી રહ્યા છે, ગીલીદંડાના દાવ ચલાવી રહ્યા છે; કોઇ સ્થાને મદારીની આસપાસ લોકો રમત જોવા માટે ટોળું વળીને એકઠાં થઇ ગયાં છે; ચમડોળો જોળ કરતા હતા કોઇ ચમડોળો ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર ચડતા ભિતરતા દેખાય છે; બળ્બળીઆ દોરપર પગ ભેરવી નાચી રહ્યા છે, નીચે ઢોલ વાગી રહ્યા છે અને આ રીતે ચોતરફ માન તાન મુલતાન ચાલી રહ્યાં છે, મેવા મીઠાઈ ફર-સાણુ ભીડી રહ્યાં છે અને અખીલ મુલાલ અને ફેસર ફેંકાઈ રહ્યાં છે. આવા આનંદમય વાતાવરણમાં લોકો રસ જમાવટ કરી રહ્યા છે ત્યાં માત્ર પ્રસરી કે મહારાજ પુંડરીક અને મહારાણી ચરિત્ર ઉદ્યાનમાં અધારે છે. લોકોના આનંદમાં એ સમાચારથી ખૂબ વધારો થઈ રહ્યો.

મહારાજા પુંડરીક અત્યારે યુવાન વયના હતા, આજે એને અઠાવીસમું વર્ષ બેસવાનું હતું, છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી એ રાજકારણમાં ઠીક ઠીક ભાગ લઈ રહ્યા હતા, એની ઉદાર નીતિથી પ્રજા એકંદરે સુખી હતી, રાજ્યમાં કરવેરા નામના હતા, આવક જમીનની હતી, રાજાએ પ્રજાહતનાં કામો શરૂ કર્યાં હતાં, પ્રજામાં કચવાટ થાય તેવું કોઈ કાર્ય ક્યું નહોતું, ન્યાયી પદ્ધતિએ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, દીન દુઃખીની અડી બડી વખતે એ ઠીક સહાય કરતા હતા, પૂરતી તપાસ કરીને કામ લેવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારેલી હોવાથી એ વાળાં કે વાંદરાની માફક ભંભેરાઈ જાય તેવા રહ્યા નહોતા અને પ્રજાની અમલકાંડ કે ફરિયાદ જાતે સાંભળતા હોવાથી એની પાસે પોકાર, લાક આવાનાર પ્રજાજનો સંતોષ પામીને જતા હતા. આ પ્રજાવત્સલ મહારાજાનો આજે જન્મદિન હોવાથી પ્રજા આનંદ ઉત્સવમાં ખૂબ મોજ લઈ રહી હતી. પ્રજાનો આ આનંદ સ્વતઃઉત્પન્ન થયેલો હતો, એની પાછળ રાજા આજ્ઞા કે ભયને જરાપણ સ્થાન ન હતું, એની પાછળ અંતરના ઉદ્ધાસ અને પ્રેમપૂર્વકના હૃદય ભાવો હતા. પોતાની વિભૂતિ કે સંપત્તિને રાજાએ અનુત ઉપભોગનાં સાધન તરીકે એકંદરે માની નહોતી. એણે દીર્ઘદષ્ટતા, ન્યાયી અને પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે બિરુદ મેળવી 'રાજસંન્યાસી' નો ઇલકાળ આટલી લઘુવયમાં મેળવ્યો હતો. પ્રજાના વ્યાપાર પર એની સચોટ નજર હતી, પ્રજાની અમલકાંડો દૂર કરવાની એને ચિંતા હતી. પ્રજાનું નૈતિક બળ વધે, પ્રજા ધર્મપ્રિય બને અને પ્રજાની ચારિત્ર ભૂમિકા ઉચ્ચ રહે એ માટે એ વિવિધ પ્રકારનાં પ્રોત્સાહનો આપતો; ચારિત્ર-શીલ તરફ અનુરાગ દાખવતો અને અમલદાર કે નોકર વર્ગની પસંદ-ગીમાં ચારિત્ર વર્તન પર ખાસ લક્ષ્ય આપતો. રાજ્યમાં નકામી ખટપટ ન થાય, સાચા હકો કેાઇના માર્યા ન જાય અને પ્રજા રાજ્યની દરમિયાનગીરી વગર પોતાનાં કામકાજમાં મશગુલ રહે એની એ જાતે તકેદારી રાખતો.

રાજ્યઝાદી ઉપર આવ્યા પછી એ વર્ષમાં તે એણે અભ્યાસકાળ દરમિયાન પણ નગરચર્યા જેવા માંડી. આથી એને વિવિધ મનુષ્યોના સમ્પરંગી જીવનનો ખૂબ અભ્યાસ થઈ ગયો. કુશળ અમાત્ય આ નગરચર્યાને અભ્યાસનું એક અંગજ ગણાવતો હતો. રાજ્ય ગુપ્તવેશે નાનાં મોટાં સ્થાનોમાં ફરે, મોટા ત્યાગી સંન્યાસી સાધુસંતાના પરિચયમાં આવે અને તેલી તંબોળી જીમટીઆ દાડીઆને પણ જાણે, એમની રીત તોફાન ધમાલ અને કળાઓ નજરે જીએ એટલે મનુષ્ય દુવભાવનો એનો અભ્યાસ વિવિધતાથી બરેલો થાય અને રાજ્યો મહેલમાં રહી સંકુચિત માનસનાં થઈ જાય છે એવી દશા આ મહારાજની ન થઈ જાય તેની ખાસ ચીવટ રખાયલી હોવાને પરિણામે મહારાજ પુંડરીક ખૂબ કાબેલ, વ્યવહાર, ન્યાયી, દયાળુ અને મનુષ્યને ઓળખનાર થયા હતા. એના કાનં કાયા નહોતા, એના હૃદયમાં નીચતા નહોતી, એને અંગત મોજશોખ પર રસ નહોતો અને અત્યાર સુધીમાં એણે આખના કે શરીરના વિકાર તરફ ખાસ આકર્ષણ યતાવ્યું નહોતું. છતાં જાંડે જાંડે એનામાં રસવૃત્તિ ધણી હતી અને અત્યાર સુધી એણે પોતાના મન પર કાબૂ યતાવ્યો હતો. અને પરસ્ત્રી તરફ નજર પણ નાખી નહોતી, છતાં એ ન સમજી શકે તેવી રીતે એના ઉપર થોડો ધણો મદનરાજ કામદેવના કાબૂ હતો; છતાં જાહેર રીતે એ અત્યાર સુધી પરનારી સહોદર ગણાતો હતો અને પ્રજામાંથી કોઈ નીતિ નિયમોનું ઉદ્ધાધન કરે તો તેની સાથે ખૂબ કડકપણે કામ લેવાની એણે નામના મેળવી હતી.

રાજવૈભવમાં જીછરેલા એ સત્વશાળી લોકપ્રિય મહારાજએ નાનપણમાં પિતાનો લાભ ખોયો હોવા છતાં, અમાત્યની બાહોશીથી પદ્ધતિસરના શિક્ષણનો લાભ તેને મળી ચૂક્યો હતો, રાજમહેલમાં રહેવા છતાં અરીય દીનદુઃખીની અગવડોનો એને સારો ખ્યાલ થઈ

યો હતો અને એના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવાની આવડત અને ગણીથી એની કીર્તિમાં ખૂબ વધારો થયો હતો. આનું કારણ એણે હતું કે એને સૌંદર્યભૂતિ યશોધરાનો યોગ થયો હતો. એ જીકમાં આવેલા ચંપાપુરીના રાજની એકની એક પુત્રી હતી. અને પવિત્રભૂતિ પતિપરાયણ સાત્વિક સતી માતાના ખોળામાં મોટી થઈ હતી. સારા શિક્ષણ અને ઉચ્ચ સંસર્ગથી એણે હૃદયના શુભોનો વેકાસ નાનપણથી કર્યો હતો અને રાજવૈભવમાં ઊછરેલ હોવા છતાં એનામાં ગંભીરતા, ઉદારતા, નમ્રતા અને સત્પશીલતા મોટા માણસમાં ખીલી નીકળ્યા હતા. એણે કળાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો, સમાનવયવાળી સખીઓના સંપર્ક પ્રસંગે એણે સર્વની ખૂબ યાદના મેળવી હતી અને સહજ ધૃતિવર્ધી હોવા છતાં જાતે નમણી, ઘાટીલા શરીરવાળી અને મધ્યમ રીતે આકર્ષક લાગતી હતી.

મહારાજ પુંડરીક સાથે એના લગ્ન થયા ત્યારે એનું વય સોળ વર્ષનું હતું. રાજપુત્રીઓમાં સાધારણ રીતે અનુભવની કચારો ઘણી રહી જાય છે, એને તડકા છાયા જોવાના પ્રસંગો ઘણા ઓછા મળે છે. એમને રંક દીનદુઃખીની સ્થિતિમાં પોતાની જાતને મૂકવાની તક ઘણી ઓછી મળે છે. સમજી અને લણેલી માતાના શુભ પ્રયાસ અને ચીવટને કારણે યશોધરામાં એ પ્રકારની ખામી રહી નહોતી અને સ્વયં પ્રતિભાસ પત્ર હોવાને કારણે અને અભ્યાસ કરાવનારની વ્યવહારદક્ષતાને લઈને એ નારીપ્રતિષ્ઠાનો નમુનો બની હતી. એનામાં અસાધારણ બુદ્ધિવિકાસ થવા ઉપરાંત હૃદયના શુભો પણ ખૂબ ખીલ્યા હતા. નાનપણમાં મેળવેલ શુભ સંસ્કારોનો એનામાં વિકાસ થતો દેખાતો હતો અને બાળપણની ઉચ્ચવર્ણિતા અટકવાને બદલે વૃદ્ધિગત થતી હોય એમ એના સંબંધમાં જણાયા કરતું હતું.

શરીરની ખીલવણી થયા પછી સુયોગ્ય વયે એનું લગ્ન થયું એટલે એકતો એ બાળપણથી રૂપ સૌંદર્યશાળી અને કળાની

અબ્યાસી હતી એટલે પરણી ત્યારે રૂપગુણલાવણ્યનો નમુનો બની ચૂકી હતી. ધર્મવર્ણી પણ તેજસ્વી આકૃતિ, મૃગનાં જેવાં લોચન, અતિ સુંદર કેશકલાપ અને ભરાવદાર સુધદ સુશ્લિષ્ટ અંગવાળી, લગ્ન વખતે એ અતિ નાબુક નમણી અને આકર્ષક દેખાતી હતી. એ શરીરે અતિ સ્થૂળ નહોતી, અતિ પાતળી નહોતી પણ દરેક અવયવ ઘાટ સરતું હોવાને કારણે અને આંખ અને નાક સરસ હોવાને કારણે એના અતિ આકર્ષક કેશકલાપ-અંગોડાથી એ દીપ્તી નીકળતી હતી. એની આંખની મોહકતા, માથાના અંગોડાનો વેણીસંચય અને ગળામાં પહેરેલ મોતીનો હાર અતિ ભવ્ય દેખાતા હતા અને એના તેજસ્વી મુખની લાલીમામાં વધારો કરી રહ્યા હતા.

એના લગ્ન સમયથી એણે મહારાજા પુંડરીકનું મન હરણુ કરી લીધું હતું; બન્ને વચ્ચેનો મેળ ધણો સારો જામી ગયો હતો અને અરસ્પરસ માયા મમતા વધતાં જતાં હતાં. લગ્ન થયા ને સાત વર્ષ થયાં હતાં, પણ એક ખીજ તરફ લાગણી પ્રેમ ઉત્સાહ અને આનંદ સદા વધતાં જ રહ્યાં હતાં અને પરસ્પર બિન્નતા ઇર્ષ્યા કે કચવાટના પ્રસંગ હજુ સુધી આવ્યા નહોતા. આને પરિણામે પુંડરીક-યશોધરાનું યુગળ જાતને દૃષ્ટાંત લેવા જેવું અને દાપત્યના નમુના જેવું થઈ પડ્યું હતું અને મનુષ્ય લોકમાં આદર્શ દેવસુખ બન્ને સાથે મળીને ભોગવતા હોય એવું દેખાતું હતું. યુવાન વય અને રાજરાણીપણું હોવા છતાં બન્નેમાંથી એકેના મન પર અભિમાન દેખાતું નહોતું, પોતે બહુ મોટા છે અને દુનિયા પોતાની સુખ સમવડ માટે નિર્ભયલી છે એવા ધનપતિ કે મહીપતિને સુલભ વિચારો તેમનામાં આવ્યા નહોતા અને સ્વાભાવિક ઉદારતા, નૈસર્ગિક સુખનતા અને વ્યવહાર વર્તનને પરિણામે ઉત્તરોત્તર તેમની લોકપ્રિયતામાં વધારો થઈ રહ્યો હતો.

દેવી યશોધરાના આનંદનો આજે પાર નહોતો. એની પતિ

તરફની ભાવના સતીત્વને લીધાવે તેવી હતી, એના પતિ તરફનો પ્રેમ હૃદયપૂર્વકનો હતો. એની પતિભક્તિ સદોદિત, શાંતવાહિની અને અત્યંત પ્રશસ્ત હતી. એ પતિદેવની આજે સાલમરેહ હોવાથી એને તો આજે સોનાનો સૂર્ય જિગ્મે હતો અને બી પ્રભાતથી અનેક તૈયારીમાં એ પડી ગઈ હતી. એના કુદરતી નમણાં અંગ પ્રત્યંગમાં આજે ઉત્સાહ માતો નહોતો, એની કળામય કામણુગારી આંખોમાં આજે વિરલ શાંતિ સાથે વિશુદ્ધ ચક્રળવક્રળતા દેખાતી હતી, એના કપડાં એના સ્વાભાવિક રૂપ સૌંદર્યમાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં, એની મુખમુદ્રામાં ડહાપણુ શાણપણુ આંબીય અને નમ્રત્વ તરવરી રહ્યાં હતાં અને જેમ સાદાં પણુ મહામૂલ્યાં આબૂષણો એની આજુ છટા અને આકર્ષણપણુમાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં.

આર્ય ઊવનમાં પતિના ઊવન ઉપર નારી સૌભાગ્યનો સર્વ આધાર રહે છે એટલે યશોધરાને આજનો મહોત્સવ એટલે પોતાના સૌભાગ્યનો જ મહોત્સવ લાગતો હતો અને એમાં ભાગ લેવા એ પ્રભાતથી જ ખૂબ ઉત્સુક બની રહી હતી. એ પોતાની ફરજમાં જરા પણ ચૂક કરે તેવી ન હતી. જિહ્વાની સાથેજ એણે પતિદેવને અભિનંદન આપ્યા અને બન્ને, દિવસના નિત્યક્રમમાં ચડી ગયાં, ત્યાંથી માંડીને રનાન, કેશગુંથન, વસ્ત્રાલંકાર ધારણ આદિ સર્વ કાર્યો પતાવીને બન્ને આજના પ્રજ્ઞ અને રાજ્ય તરફથી થવાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા તૈયાર થઈ ગયાં. ગોઠવણુ પ્રમાણે એક પહોર દિવસ ચડે તેમને ઉદ્ધાનમાં પધારવાનું હતું અને સાંજે રાજસભાની કચેરીમાં ભાગ લેવાનો હતો. આ ઉપરાંત આખા દિવસનો કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ ગયો હતો. અત્યારે સવારના એક પહોર દિવસ ચડે ઉદ્ધાનમાં બહાર થયું કે મહારાજા અને મહાદેવી ઉદ્ધાનમાં પધારે છે. એટલે આમ જનતામાં આનંદનું મોજું પસાર થઈ ગયું.

: ૩ :

કંડરીક અને યશોભદ્રા

૯

કંડરીક મહારાજ પુંડરીકનો નાનો ભાઈ થાય. એ મહારાજ પુંડરીકથી ત્રણ વર્ષ નાની ઉંમરનો હોઈ, અત્યારે પચીસ વર્ષની યુવાવસ્થામાં આવ્યો હતો. એનામાં અને મહારાજ પુંડરીકમાં ઘણો ફેર હતો. એ લહેરીલાલા જેવો હતો. એણે અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ એનમાં ચીત્તની સ્થિરતા, હૃદયની ગંભીરતા કે દીર્ઘદર્શિતા બહુ નહોતાં. એને ગીત-ગાન ભોજન રમત મમત બહુ પ્રિય હતાં. મહારાજ પુંડરીકને દેખાવ ધમાલ કરવાની ટેવ હતી, ત્યારે આ કંડરીક બડબડીઓ આનંદમાં માનનારો અને ચમનમાં રહેનારો હોવા છતાં જાતે સ્વયં સંતોષી હતો. એકંદરે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે સંપ અને મેળ સારા હતા.

ગત વર્ષના વૈશાખ માસમાં એના લગ્ન યશોભદ્રા નામની નૃપ કન્યા સાથે જોગ્ય ઠાઠમાઠથી કરવામાં આવ્યા હતા. તે વખતથી એને રહેવા માટે ભવ્ય મહેલ આપવામાં આવ્યો હતો, દાસદાસીનો મોટો

પરિવાર એની તહેનાતમાં તૈયાર હતો અને એ આરામી જીવનમાં માનનાર ફટાયા મહારાજ અલગ સ્વતંત્ર મહેલમાં લહેરમાં વખત પસાર કરતા હતા. એને રાજકારણમાં રસ નહોતો, એને વહીવટી જાળમાં માથું મારવું ગમતું નહોતું, એને ન્યાય ખાતાની ગંભીરતા ગમતી નહોતી, એને રમત ગમત ખૂબ ગમતી અને એને આનંદ મૈત્રી વિલાસ ગર્યાસર્યા અને હરવાફરવામાં રસ ઘણો હતો.

દેવી યશોભદ્રા અતિ રૂપાળી બારે સૌંદર્યશાળી અને સરસ અભ્યાસી હતી. મંડળીકરાજ ગુણુવર્માની એ પુત્રી થાય. રૂપસૌંદર્યમાં નમણાપણામાં અને આકર્ષકપણામાં એ મહારાણી યશોધરાથી ઘણી ચઢી જાય તેવી હતી. દેવી યશોધરા રૂપાળી તો હતી, પણ યશોભદ્રા તો સૌંદર્યની પૂતળી હતી. એના ગૌરવર્ણ પાસે દેવી યશોધરાને વર્ણુશ્યામ પડી જતો હતો, એની આંખની ગંભીરતા અને સ્વચ્છતા પાસે મહારાણી આછા પડી જતા હતા. યશોભદ્રાની આંખી ઘાટી સ્વચ્છ સુધદ સુશ્વિષ્ટ અને ભવ્ય હતી. એનામાં યૌવનનાં પૂર જિછળી આવતાં હતાં અને એની આંખોમાં યૌવનનું તેજ જલકાઈ જતું દેખાતું હતું. દેવી યશોધરાનું મુખ જરા લાંબું હતું, ત્યારે યશોભદ્રાનું ગોળ અને વિકસીત હોઠ ખૂબ ખેંચાણુ કરે તેવું હતું. યશોભદ્રાની પ્રગતિમાં શરમાળપણું હતું, ભાષામાં સ્વચ્છતા હતી, દેખાવમાં આકર્ષકતા હતી અને નાકમાં મરોડ હતો. યશોભદ્રાનો કેશ કલાપ અને વેણીખંધ અત્યંત સુધદ સુંદર અને મનોહર લાગતો હતો અને તેમાં જ્યારે એ મોગરાની વેણી નાખતી ત્યારે તેનું સૌંદર્ય અપ્સરાને પણ ભૂલાવે તેવું લાગતું હતું. એની હંસગતિ, મૃદુ સુંદર અવાજ અને આંખ તથા આખું શરીર એને પદ્મિની સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકતું હતું. લગ્ન સમયથી એ પતિસાથે આનંદ ભોગવતી હતી અને પતિ જ્યારે રમવા ફરવા જાય ત્યારે એ સમય એ અભ્યાસમાં ગાળતી હતી. એ સંસારી હોવા છતાં અને વિલાસી

યુવરાજની પત્ની હોવા છતાં રહેણી કરણોમાં અત્યંત સંયમી હતી અને જાહેરમાં દેખાવા કરતાં એકાંત અભ્યાસ અને ચિંતનમાં સમય વ્યતીત કરવામાં વધારે મોજ માણતી હતી.

મંડળીક રાજા ગુણવર્માની પુત્રી યશોભદ્રાના લગ્ન કંડરીક સાથે કરવામાં આવ્યા ત્યારથી એ બહુ આનંદમાં રહેતી હતી. ખીલતી યુવાની, ઘંટડી જેવો મોઢો અવાજ, અને આકર્ષક શરીરચષ્ટિથી એ કંડરીકને ખૂબ વહાલી થઇ પડી હતી અને ક્યારેક જાહેરમાં દેખાય ત્યારે એનાં રૂપ લાવણ્ય અને ચહેરાપર જનતા વારી જતી હતી. પતિદેવ કંડરીકને માથે રાજ્યનો ભાર લખખખ નહિવત હતો, અને એ વિલાસી જીવડો હોઇ ખૂબ જાહેરમાં રમ્યો પડ્યો રહેતો હતો અને એને આવી નમુનેદાર પત્ની મળી એટલે એના સ્વભાવ પ્રમાણે એ વિલાસ આનંદમાં ચકચૂર થઇ ગયો હતો. અત્યારે મહારાજા પુંડરીકને પુત્ર સાંપ્રદેલ ન હોવાથી એ માદીવારસ મણાતો હતો. એની પાસે અનેક માયકો અને ઉસ્તાદો આવતા હતા. પુંડરીક મહારાજા એને રાજકારણમાં રસ લેવા અને વિશાળ રાજ્યના જરૂરી પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા અવારનવાર સૂચના કરતા હતા, ત્યારે એ બાઈ તરફ સમ્યક્તા દેખાડવા ખાતર તે માટે ઉત્સુકતા દાખવતો, પણ પોતાના આનંદ વિલાસમાં એ સર્વ રાજકારણ વીસરી જતો અને સ્વભાવનો શાંત હોવા છતાં રાજકરણમાં લખખખ સ્તન્ય રહી હતો. ખાલું પીલું હરવું ફરવું નવવધૂની ઇચ્છાએ પૂરી પાડવી અને જાહેર કરવી એ એનું જીવન બની રહ્યું હતું અને માત્ર એમાં અનુકરણીય તત્વ હોય તો તે એકજ હતું કે એનામાં દારૂ કે જુગાર, પરદારાગમન કે નીચ વિલાસનો અંશ પણ નહોતો. એકંદરે એ નમ્ર સાદો રાજવી થવા યોગ્ય મણાય, પણ આમજી જતાં એ મુત્સદી કે નીતિમુ શેરો કે નહિ એનો અત્યારથી નિરધાર કહી શકાય તેમ લાગતું નહોતું. વ્યવહારની નજરે કંડરીક યશોભદ્રાનું યુગળ દાંપત્યનો નમુનો થઇ પડતું હતું અને જો કે યશોભદ્રા જાહેરમાં બહુ

દેખાતી નહોતી, છતાં એણે સંયમી સુધડ સાદા જીવનથી જનતાને આહ આટલા અદ્વય સમયમાં મેળવ્યો હતો.

યશોભદ્રાને યશોધરા વચ્ચે ખૂબ મેળ ખાઈ ગયો હતો, જાણે બન્ને સગી બહેનો હોય તેવો વ્યાપક વિશાળ અને અંતઃકરણનો પ્રેમ બન્ને વચ્ચે જામી ગયો હતો અને તેમાં દિવસાનુદિવસ વધારો થતો હતો. બન્ને એક બીજાને રાજમહેલે જતા આવતા હતા અને વાતચીત દરમ્યાન યશોભદ્રાના સંયમી જીવનના વિચારો સાંભળી યશોધરા-દેવી છક થઈ જતા હતા. રાજખટપટની બન્નેમાંથી દોષને ગંધ પણ નહોતી આવી અને જાણે સુસંસ્કારી બહેનપણીઓ હોય તેવા જાદુ સંબંધે બન્ને રહેતી હતી. બપોરના ગાળામાં ડોઢ વાર આખ્યાનો, ડોઢ વાર કથાઓ અને ડોઢ વાર નિર્દોષ રમતો રમવામાં તેઓ આનંદ લેતા હતા. આ આનંદપ્રસંગોમાં પણ દેવી યશોધરા પોતાની દેરાણી યશોભદ્રાની સાહજિક સુશીલતા, વિચારણીય સંયમીતા અને અનુકરણીય સભ્યતાથી ખૂબ પ્રસન્ન થતા અને બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ વધતો જતો હતો. રાજકુટુંબમાં ચાલતી ઈર્ષાઓ, એકબીજાને હલકા પાડવાની વૃત્તિઓ અને નીચ ટોભાડોને હજી સુધી રથાન મળ્યું નહોતું.

આજે મહારાજાને જન્મદિવસ ઊજવવાનો હોવાથી અને પોતાની બહેન જેવી દેવી યશોધરાનું સૌભાગ્ય ઈચ્છવાની તક મળવાની હોવાથી, દેવી યશોભદ્રા સવારથી તૈયારીમાં પડી ગયા હતા અને રનાન વિઝેરે નિત્યકર્મથી પરવારી સુંદર વેશ, કેશઅંધ, આભૂષણ, અંબળ આદિ પ્રવૃત્તિમાં લાગી ગયા હતા. અને કુટાયા કંડરીક પણ આજ તો વહેલા ઊઠી તૈયારી કરવા માંડી ગયા હતા. એ વિલાસી જીવડાને વહેલાં ઊઠવાની ટેવ નહોતી એટલે એને વહેલાં ઊઠવામાં જરા અગવડ તો પડી, પણ આજે ઉપાય નહોતો અને જન્મદિવસની ઊજવણીમાં ભાગ લેવા એને ઉત્સાહ પણ હતો. એટલે એણે પણ બૂડી પ્રભાતથી તૈયારી કરવા માંડી હતી.

: ૪ :

જનતાનો જન્મોત્સવમાં રસ

૭

રત્નાકેતુપુરને પાદરે ભવ્ય ખગીચો હતો. એના ઉપર કુદરતની કૃપા હતી અને કારીગર માણીઓ એનું સંરક્ષણ કરી રહ્યા હતાં. એને આકર્ષક બનાવવા સારો પ્રયાસ કરવામાં આવતો હતો. એમાં અનેક ફૂલઝાડ, રોપ, રસ્તા, વીથિકાઓ અને આરામસ્થાનો હતાં, કેટલાંએ શીતગૃહો હતાં અને સ્થાને સ્થાને વૃક્ષો રચનાઓ વેલડીઓ અને લતાકુંળે હતાં. નાનાં ફૂંડો એની શોભામાં વધારો કરતા હતા અને લીલી ગોંદસી એને આકર્ષક બનાવી રહી હતી. સહકારની વૃક્ષઘટામાંથી, સિંદુવારના સમૂહમાંથી, ફેતકીઓના વેલામાંથી, ડોલરના છોડવાઓમાંથી અને મોગરાનાં વનમાંથી લોકો મધ્ય યોગાનમાં આવવા લાગ્યા અને બહુ થોડા વખતમાં ત્યાં માનવમેદની જામી ગઈ. એક બાજુએ પુરૂષો અને સામી બાજુએ સ્ત્રીઓ એકઠી થવા લાગી. યુવાનોના હારખંધ કેશરીઆ વાધા અને સ્ત્રીઓમાં વિચિત્રરંગી ભાતભાતના પહેરવેશનું મોટું પ્રદર્શન જામવા લાગ્યું. યુવાનો, યુવતીઓ, બાળાઓ, બરાબર મોઢવાઈ ગયા.

એક વિભાગમાં આગેવાન વ્યાપારીઓ, મુખ્ય નગરજનો ગોઠવાઈ ગયાં.

ભ્રમરના ગુંજનમાં લોકોનાં શરીરે લગાડેલ અત્તરની સુગંધ ભળી, મોગરા ચંપેલીની સુવાસમાં લોકોના શરીરે લગાડેલ સુગંધી તેલની સુવાસ મળી અને જનતાના આનંદની ભિમ્મિઓમાં વતનની કોકિલાના નાદ ભળી ગયા. સહકારની છાયા, અશોક (આશોપાલવ)ની શીતળ શાંતિ અને લીલી વનરાજીના વસંતના મલકાટ સાથે અત્તરે એ સૌંદર્યનો ચમકાર નંદનવનનો ખ્યાલ ઠરાવી રહ્યો હતો. અને દેખાવ જોનારને અત્યારે જાણે દુનિયામાં કોઈ જાતનું દુઃખજ નથી એવો ખ્યાલ આવી રહ્યો હતો.

નગરજનો બન્ને બાજુએ ગોઠવાઈ ગયા, શહેરી લલના અને યુવતીઓ સામી બાજુએ બેસી ગઈ, બાળકો અને બાળીકાઓ આગળ ગોઠવાઈ ગયાં, અધિકારી વર્ગ સિંહાસનોની બન્ને બાજુએ પોત-પોતના અધિકાર અને મર્યાદા પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો, યુવરાજ કંડરીક સિંહાસનની જમણી બાજુએ બેઠો, તેની પત્ની દેવી યક્ષ-ભદ્રા મહારાણીને બેસવાના સિંહાસનની ડાબી બાજુ બેઠો, ત્યાં સમાચાર ફરી વળ્યા કે મહારાજ અને મહારાણી પધારે છે. વચ્ચેના બન્ને સિંહાસનોપર-જમણી બાજુએ મહારાજ પુંડરીક ખિરાજમાન થયા અને મહારાણી યશોધરા ડાબી બાજુના સિંહાસન પર બેઠો. આજો માનવ સમુદાય ખડો થઈ ગયો હતો, સર્વનાં મુખપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને તણખલું પડે તો પણ અવાજ સંભળાય એવી નિરવ શાંતિ ત્યાં તુરત પ્રસરી રહી. નોખત શરણાઈ વાળું જાળંધી ઉઘાન ગાજી રહ્યું હતું તે એકદમ શાંત થઈ ગયું અને ઉઘાનમાં આજનો કાર્યક્રમ શું થશે તે જાણવા જોવા ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયા. છૂટા છવાયા લોકો દૂર હતા તે પણ નજીક આવી જવા લાગ્યા અને એક પ્રચંડ માનવમેદીની જામી ગઈ. અત્યારે જાણે માનવસાગર ઊછળી રહ્યો હોય તેમ દેખાતું અને લોકો રેતીપર,

જમીનપર, ક્યારાઓમાં અને રસ્તામાં બેસી ગયા હતા, કોઈ કોઈ તો ઝાડપર પણ ચઢી ગયા હતા અને આનંદમાં આવી જઈ આજના સમારંભમાં ભાગ લેવા ચટપટી રહ્યા હતા.

ઉદ્ધાનના આ ગોળ વર્તુળાકાર મધ્યવિભાગમાં માનવ મેદિની જમી ગઈ. જનતા આજે ગેલમાં આવી ગઈ હતી. આજના ઉજવણ પ્રસંગે મહારાજાએ શ્વેત કપડાં પહેર્યાં હતાં. એનું ઘાટીલું શરીર આજે વધારે દીપ્તિ રહ્યું હતું. એની વિકારી આંખો ચારે તરફ નજર નાખતી ચકળવકળ થયા કરતી હતી. એના કમાનવાળાં ભવાં, ગોળ હડપચી અને વાંકડી મુઠો એના ભરાવદાર દેખાવમાં સૌંદર્યને શોભાવી રહ્યાં હતાં. મહારાણી યશોધરાએ આજે પીળા રંગની સાડી પહેરી હતી. એના ધઉવણી શરીરની સાથે એ બરાબર ભળી જતી હતી, એના ઘાટીલા શરીરની સાથે એનાં કપડાં ધરેણાંને મેળ બેસી જતો હતો. પણ યશોભદ્રાનાં રૂપ લાવણ્ય અને આકર્ષકતા પાસે એનું તેજ અને કાંતિ હીણા પડી જતાં હતાં. નવ યૌવના યશોભદ્રાને બે વિધાતાએ છેલ્લામાં છેલ્લી ઘડી હતી અને ઘડીને હાથ ધોઈ નાંખ્યા હતા. એના પ્રત્યેક અંગમાં યૌવનના તનમનાટ સાથે સંયમ-શાળી શરમાળપણું એતપ્રેત થઈ ગયું હતું અને એની હંસગતિ એની કપડાંની છટા અને એના મુખપર મલકતું તેજ એને આજે વધારે દીપ્તિ રહ્યાં હતાં. અત્યારે યશોધરા અને યશોભદ્રા બરાબર પડખોપડખ બેઠેલા હોવાથી તેમની સરખામણી બરાબર થઈ જતી હતી. આજના આનંદ પ્રસંગે બન્નેના મુખપર નિર્મળ મલકાટ પ્રસરી રહ્યો હતો અને બન્ને અનુક્રમે રાજરાણી અને યુવરાજપત્ની હોઈ જનતાનું ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે પોતાના તરફ ખેંચી રહ્યા હતા.

મહારાજા અને મહારાણી પોતપોતાનાં સિંહાસનો પર ગોઠવાઈ ગયાં. થોડાડે અને બાજુમાં રાજ્યાધિકારીઓ, અને વ્યાપારીઓ મર્યાદા પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયા અને બન્ને બાજુ જનતા ગોઠવાઈ

નહ. અને સામે સ્ત્રીવર્ગ ગોદાર્દ ગયો. મહારાજની આંખમાં તેમનો નાનો લેરખડો ભાઈ યુવરાજ કંડરીક બિરાજમાન થયો. અને મહારાણી દેવી યશોધરાની આંખમાં બહેન સરીખડી રૂપલાવણ્ય સંપન્ન યુવરાજપત્ની યશોભદ્રા બેઠા. અરરપરસ કુશળ પૂછાયા પછી મહા અમાત્ય સુખ્યુદિ બિભા થયા અને સંક્ષેપમાં સર્વ સંભળી શકે તે પ્રમાણે બોલ્યા. તેમના સ્વરમાં મીઠાશ હતી, ઉચ્ચારણમાં નમ્રતા સાથે સત્તાવાહિતા હતી અને વાણી ચાતુર્યમાં મુત્સદીગીરી સાથે સેવાભાષનો જ્વનિ હતો. તેમના સંભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ મહારાજધિરાજ ! દેવી યશોધરા ! સંજ્ઞનો ! અને સન્નારીઓ ! આજે આપણે આપણા લોકપ્રિય મહારાજનો જન્મદિવસ બિજવવા એકઠા થયા છીએ. આવા શુભ પ્રસંગે પ્રજાજન અને પ્રકૃતિજનને આનંદ થાય તેમાં નવાઈ નથી. આપણા મહારાજ પોતાના અંગત સુખ સમવડનો વિચાર ન કરતાં રાતદિવસ પ્રજાજનોની પ્રગતિ માટે ઉત્સુક રહે છે એવો જાણીતો વાત છે. એમના અનેક પ્રયત્નો પ્રજાની જાણમાં પણ નહિ હોય, કારણ કે તે પ્રચ્છન્ન હોઈ, કેટલીક વાર જનતાની જાણ સુધી પહોંચતા નથી. તેઓ રાજકારણના દરેક વિષયમાં જાતે ભાગ લે છે અને પ્રત્યેક ખાતા અને બાબતોનો રસપૂર્વક અભ્યાસ કરી જનતાની સમવડો સાચવે છે. તમારી આટલી મોટી હાજરી, તમારો મહારાજ તરફનો હૃદયનો ભાવ અને તમારો અંગત રસદ ખૂબ જાણીતા હોઈ, મહારાજને પ્રજાસેવા સન્મુખ લાવે છે, પ્રેરે છે અને રસમય બનાવે છે. જે મહારાજ પોતાની પ્રજાને સુખી જેવા રાજ હોય અને પ્રજાનાં સુખ સાથે પોતાનું સુખ જડાયલું છે એવી માન્યતા સાથે કામ લેતા હોય અને પ્રજાનાં સુખ સમવડ અને પ્રગતિ માટે જેનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય તે રાજ ધન્ય છે, એ રાજના નામને સાથે કરે છે અને સામાન્ય રીતે એ પ્રજાની પ્રીતિ પોતાની તરફ એવી

લાવે છે. આપણે એવા મહારાજ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ એ આનંદનો વિષય છે અને એ કારણે પ્રજાની એમના તરફ મમતા છે તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે એ ગૌરવનો વિષય છે. પ્રજાની અનેરી મમતા રાજા તરફ હોય ત્યારે આખા દેશમાં અહુત શાંતિ પ્રસરે છે, ભાષ્યારો જામે છે અને વગર ખટપટે રાજતંત્ર ચાલે છે. તેથી પ્રજાનાં નાનાં મોટાં કામો તરફ એકસરખું ધ્યાન આપી શકાય છે અને આ રીતે રાજા પ્રજા વચ્ચે પિતાપુત્ર જેવો સંબંધ હોય ત્યારે પ્રજાની સગવડમાં વધારો થાય છે. પ્રજાતના પ્રશ્નો હાથ ધરી શકાય છે અને ધાર્યા કરતાં વધારે સુંદર પરિણામો નીપજાવી શકાય છે. આ બાબતમાં આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ અને પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી ગણી શકીએ એવા સારા સંયોગોમાં મહારાજની વિચક્ષણુ બુદ્ધિથી અને વ્યવહાર દક્ષતાથી મૂકાયા છીએ. આ વાત હું આજે રજૂ કરું તો તે માત્ર ઉપચાર તરીકે નથી, પણ સત્ય વાત છે અને સાચી વાત રજૂ કરવી એ મારો ધર્મ છે. એમાં ખુશામતનો ખર્ચ નથી અને તમારી ઉત્સાહી મુખમુદ્રાઓ એની સાક્ષી આપતી રહી છે.

“ રાજકારણમાં પ્રજાહિતના સવાલો આવે ત્યારે તેના સંબંધમાં પ્રજાના આગેવાન મહાજનોની સલાહ લેવાનો રવૈયો પાડીને નામદાર મહારાજાએ પ્રજાના અવાજ તરફ ધ્યાન આપવાનો વિવેક બતાવ્યો છે અને પ્રજાની અંગત અજવડો તરફ દેખરેખ રાખવા મહારાજા જાતે મોડી રાતે છૂપા વેશે તપાસ કરે-કરાવે છે તેથી તેમના સંબંધમાં લોકમત કેવો છે તે જાણવાની તેમને તક મળે છે અને ચોર લૂંટારા દારૂડીઓ અને જુગારીઓ અને રાત્રીએ રખડનારા લંપટો પર મોટો કાબૂ રહે છે. આ સર્વ તકેદારી કરનાર આપણા નામદાર મહારાજા પુંડરીકદેવની આજે અઠાવીશમી વરસગાંઠ પ્રસંગે આપણે સર્વ તેમને અભિનંદન આપીએ અને તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય ઇચ્છીએ

અને આજના મહોત્સવમાં રસપૂર્વક ભાગ લઇએ એવી વિનંતિ હું નરનારી આજાલવૃદ્ધ સર્વ નગરજનોને કરું છું અને આપણા મહારાજાને દીર્ઘ આયુષ્ય, સુંદર શરીરરવાસ્થ્ય અને ઉચ્ચ વિવેકની મૌલિક માનસશ્રમિકા તેમને પરમાત્મા આપે એવી પ્રાર્થના કરું છું.”

“ નામદાર મહારાણી રાજના પ્રત્યેક કાર્યમાં રસથી ભાગ લઇ રહ્યા છે અને તેઓ આ પ્રસંગે હાજર છે. એમના પ્રજા વાતસલ્ય સંબંધી વિચારો ખરેખર આનંદ પમાડે તેવા છે. એમના દાંપત્યમાં સતત વિકાસ આપ્યો અને નામદાર મહારાણી રાજરાણી થવા સાથે પ્રજા હૃદયમાં સ્થાયી સ્થાન મેળવે એટલું મારી અને તમારી સર્વ તરફથી ઇચ્છી હું અત્ર વિરમીશ. ”

નગરશેઠ ધન્યંદ્રે ત્યાર પછી વિચારો રજૂ કર્યા. એમણે રાજાની લોકપ્રિયતા, શુભેચ્છાઓ અને રાજકારણમાં રસપૂર્વકની સતત વિચારણા સાથે અંગત ઉદારતા અને લોકસંગ્રહ વૃત્તિના વખાણ કર્યાં. નગરશેઠના પ્રત્યેક વાક્યને જનતા વખાણી રહી હતી અને હૃદયને આનંદ ભિમળકાથી ઠાલવી રહી હતી. આ પ્રસંગે ત્યાર પછી એક ખેડુત અને કારીગર પણ પોતાની સાદી પણ હૃદયના જોડાણમાંથી નીકળતી ભાષામાં રાજ્યપ્રેમ બતાવી ગયા. ખાસ કરીને ખેડુતની કાલી ભાષાથી જનતાને ખૂબ મજા આવી. મહારાજાના મુખપર પ્રત્યેક વાક્યે અસર કરી હતી. ખેડુતની કાલી ભાષામાં નીકળતા પ્રેમોદ્દ્યોત સાંભળતાં એ એકાદ વખત હસી પણ પડ્યા હતા. લોકો આશ્ચર્યમય રાખતા હતા કે મહારાજા કાંઈ બોલશે, કાંઈ નવાજશે કરશે, કંઈક જાહેરાત કરશે, પણ એ તો મુખપર આનંદ દર્શાવવા સિવાય કાંઈ બોલ્યા નહિ. એ શા વિચારમાં પડી ગયા છે એ નગરજનો કે અધિકારી વર્ગ સમજી શક્યા નહિ.

ઉચ્ચાનમાં રાસ સમારંભ

છે

ભા.પણે ઉદ્દેશો અને અભિનંદનોનો કાર્યક્રમ પૂરે થતાં આનંદિત વાતાવરણની વચ્ચે દેવી યશોધરા બિઠ્યા. એની સાથે યુવરાજપત્ની યશોભદ્રા બિઠ્યા અને મહારાણી અને યુવરાજપત્ની બિઠ્યા એટલે સેંકડો લલનાઓ તૈયાર થઈ ગઈ. જરા સ્યામવર્ણી પણ સ્થૂળ શરીરવાળી દેવી યશોધરાની પડખે જ્યારે અત્યંત રૂપ લાવણ્ય-શાળી દેવી યશોભદ્રા હાજર થયા ત્યારે જનતાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સેંકડો આંખો એને જોવા તલસી રહી. યુવરાજના એની સાથે લગ્ન થયાને લગભગ એક વર્ષ થયા આવ્યું હતું, પણ એનો જાહેરમાં જનતા સમક્ષ રજૂ થવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. એતું રૂપ, એતું લાવણ્ય, એની સમ્યક્તા, અને એના વસ્ત્રાભૂષણોનો શરીર સાથે બેસતો મેળ જોઈને પ્રાજ્ઞનો મુગ્ધ બની ગયા અને રાજખીજ કંડારીક કુમાર ભાગ્યશાળી છે એમ બોલવા લાગી ગયા.

આંખના પલકારામાં આંખોનું ટોળું બંધી ગયું. આવે પ્રસંગે

રાસડા લેવાની પ્રથા પરાપુર્વથી ચાલી આવતી હતી, એટલે 'મહેનો તુરત' સમજી ગઇ અને જેને એમાં રસ પડતો હતો તે હાજર થઇ અર્ધ નમરનારીઓને રાસ કરવા માટે તાલીમ લેવી પડે કે તૈયારી કરવી પડે તેમ નહોતું, 'કારણ કે વહેવાર અને બાર્મિક પ્રસંગે અનેક પ્રકારના રાસડા અને ગરબાઓ લેવાનો રિવાજ ત્યાં ચાલુ જ હતો. મહાદેવી યશોધરાની સૂચનાથી દેરાણી યશોભદ્રાએ રાસડો ઉપાડ્યો. એના કાકિલ જેવો કંઠ, રાસ ઉપાડવાની હલક, ડોકા પાડવાની છટા અને શરીરને ફરતું રાખવા છતાં મર્યાદામાં રાખવાની મોહકતા અને એના પગના અને હાથના લહેકા અને શરીર ચળિને મરોડમાં મૂકવાની એની કળા અભિનવ હતી, આકર્ષક હતી અને અસરકારક હતી. રાસડો શરૂ કરવાની સાથે હીચ ચાલી, ખૂબ જામી અને લોકો પણ સાથે તલ લેવા લાગ્યા. રાસડો ચાલતો ગયો એમ લોકોમાં આનંદ વધવા લાગ્યો. દેવી યશોભદ્રાની સાથે રાસડો લેવરાવવામાં અન્ય કોઇ નહોતું, ઝીલનાર લગભગ ૧૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. એના ગળાની મીઠાશ અને રાસ લેવરાવવાની કળા અનન્ય હતી. એના રૂપાની ધુધરી જેવા અવાજના અર્ભમાં માધુર્ય હતું એની શરીર વાળવાની કળામાં સૌમ્ય સાથે ઉદ્દીપન હતું, એના સુંદર વેશ અને નખશીખ સૌંદર્ય સાથે ભરાવદાર પણ મજબૂત શરીર હતું અને એને પ્રભુએ નવરાશની વેળાએ નમુના રૂપે જ ધડી હાથ ધોઇ નાંખ્યા હોય એવું અસાધારણ તેજ રક્તિ અને આકર્ષકપણું એનામાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. આજે એ યૌવનના પૂર બહારમાં ગાજી રહી હતી અને મહારાજ પુંડરીકના જન્મ દિવસ પ્રસંગે એનામાં ઓર ઓજસ વરસી રહ્યું હતું. એણે રાસડો^૧ ઉપાડ્યો:—

૧ સ્વ. કવિ બોટાદકરનો આ રાસડો છે, 'મારે આજની ધડી તે રળિયામણી જો.' ના લયમાં એ ગાઇ ગવરાવી શકાય છે,

સખી ! આવોને આજ મારે આંગણેરે લોલ,
 હું તો પૂજ્ય પ્રેમ ભરી પાંપણે રે લોલ. સખી૦
 સખી. આવો તો રાસ રંચ રેલથું રે લોલ,
 સૂનાં ઉરનાં સોહાગ કેક સિંચથું રે લોલ, સખી૦
 સૂનાં મંદિરને માનથી ગજવથું રે લોલ,
 સૂનાં જગતનાં આનંદ ઉછળાવથું રે લોલ. સખી૦
 શીળા ચંદાના શીત*ઝરણુ ઝીંતથું રે લોલ,
 ઝોના અમૃતથી ન્હાઇથું-ન્હવાડથું રે લોલ, સખી૦
 તપ્યા તરણિને તાપ બધો ટાળથું રે લોલ,
 રૂડા રંજની રાણીનાં હૃદય રંજથું રે લોલ. સખી૦
 પુણ્ય પડધાં તે પ્રેમ તણા પાડથું રે લોલ,
 મોળા મનના અબોલડા મટાડથું રે લોલ. સખી૦
 બધી ભવના અનેક ભેદ બાંધથું રે લોલ
 કેક વીત્યાં વિયોગનાં વીસારથું રે લોલ. સખી૦
 સખી આવો વસંતકેરી વાડીએ રે લોલ,
 મધુ મેંડપની કુંજ-કુંજ માંડીએ લોલ. સખી૦
 બહાલ બીની વસંતને વધાવીએ રે લોલ,
 મીઠી કોયલના કાનને જમાડીએ રે લોલ. સખી૦
 નવી ક્યારીમાં રોપ નવા રોપીએ રે લોલ,
 એને આછા તે નીરથી ઉછેરીએ રે લોલ. સખી૦
 કેક અણુખીલી પાંખડી ખીલાવીએ રે લોલ,
 વિશ્વપન્થે . સુમંધ પુષ્પ વેરીએ રે લોલ. સખી૦

અમર મંજને આભથી હિતારીએ રે લોલ,
અમરવેલીની છાંય બધે છાંયે રે લોલ,
સખી ! આવોને આજ મારે આંગણે રે લોલ.
સખી ! આવોને આજ મારે આંગણે રે લોલ.

મૃદંગ અને સારંગીના સૂરનો મેળાપ હતો, ઝીલનારી સર્વકુશળ હતી. કોઈ આગળ પાછળ થઈ જાય કે તાલ તોડી આડી અવળી થઈ જાય એવી નહોતી અને અવરાવનારની છટા અજબ હતી, આકર્ષક હતી અદ્ભુત હતી. નોખત અને શરણાષ્ટ, સાથે સૂર પૂરતી હતી અને આખો ઉદ્યાન મંડપ એક રસ થઈ ગયો હતો. રાસડો જેમ જેમ જમતો ગયો તેમ તેમ સૂરના આરોહ ઉચ્ચ થતા ગયા, હાથની તાળીઓ અને પંજના થડકારો વધતા ગયા. અને સાથે હોલક અને નોખતનો દેકારો જમતો ગયો. પચ્ચીશીમાં મ્હાલતી સુરખી યુવતીઓની આંખોની અત્યારે દેવી યશોભદ્રાના હાથમાં આવી હતી. ઝાંઝરના ઝમકાર, મૃદંગના ઠેકા અને તાળીના અવાજ વધતા ચાલ્યા, અતિમાં વધારો થતો ચાલ્યો અને રાસ જમતો જમતો પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગયો. વસંતવું રાખ્ય હતું, ઉદ્યાનનો મધમધાટ હતો. હૃદયનો ઉલાસ હતો અને જીવનની મરતી હતી, એટલે પછી એમાં વસંતરાજ જામે અને પુષ્પધન્વા એના પૂરબહારમાં અનંગ રૂપે અદસ્યપણે આક્રમણ કરી જાય એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. દેવી યશોભદ્રા વચ્ચે ઊભી રહી ગવરવે, નગરવાસી યુવતીઓ એવીજ છટાથી રાસને ઝીલે અને તાળી દઈ ફેરફાડી ફરતી જાય, ત્યારે સ્વર્ગના દિવ્ય રાસના સુખડાં અહીં ઊતરતાં દેખાય એવો આ અમર ઉત્સવ જમતો ગયો અને જમાવટ સાથે યુવતીઓના ઉત્સાહમાં વધારો થતો ગયો.

આની અસર મહારાજ પુંડરીક પર ઘણી અજબ પ્રકારની થઈ. એણે પોતાના નાના ભાઈની પત્ની દેવી યશોભદ્રાને આજે ધારી

ધારીને પહેલ વહેલી જોઇ. એનું ભરાવદાર શરીર, ચનગનપુ યૌવન, મરોડદાર નાક, હરણુ જેવાં ચપળ નયન અને સુવદ્ સુંદર શરીર અને એની હંસવાણિની ચાલ, મરોડ દેતી તાળીઓ અને કોકિલ કંઠ જેવી મીઠી ગળી, સાથે એના અસાધારણ હાવભાવ જોઇ એ ભાન ભૂલી ગયો, એ જનમેદિની અને પ્રધાન અધિકારી વર્ગ વચ્ચે જોડેલ છે એ વાત પણ એના ખ્યાલ બહાર થઈ ગઈ અને વિવેક ભૂલી નાનાભાઈની પત્નીને ધારી ધારીને પોતે જોવા લાગ્યો. એની પ્રત્યેક-ગતિ નીરખવા લાગ્યો અને મનમાં અનેક ધ્રુવવડા કરવા લાગ્યો. એતો એમજ સમજવા લાગ્યો કે આ આખો રાસડો એને ઉદ્દેશીને મોલાય છે અને એના પ્રત્યેક શબ્દમાં અને દેવી યશોભદ્રાની હીલ-ચાલમાં એ પોતાને આમંત્રણ હોય એમ માનવા લાગ્યો.

દેવી યશોભદ્રાએ શરૂઆતમાં 'સૂનાં' ઉરની વાત કરી એટલે એ સૂના સ્થાનમાં પોતાની જગ્યા ખાલી છે એમ માનવા મંડી ગયો. યજ્ઞી વસંતના ચનગનાટે અને તરણિ-સૂર્યના તાપના ઉત્સેખે એને અવ્યવસ્થિત બનાવ્યો. એનામાં ચૂકતા વધતી મધ અને અમરગંજાને આભથી ઉતારવાની વાત આવી ત્યારે જાણે દેવી યશોભદ્રા પોતાના ખોળામાં બેસી મધ હોય એવો એને ભાસ થવા માંડ્યો.

દેવી યશોભદ્રાને તો આજે સ્વાભાવિક ઉત્સાહ હતો. મહારાજને જન્મ દિવસ સર્વને વહાલો હોય છે, પ્રજા જનના આનંદ કસ્તાં પણ દેવી યશોભદ્રાને વધારે આનંદ હોય, કારણકે મહારાજ તેના જોડે થાય. આના સ્વાભાવિક ઉત્સાહ ઉપરાંત, તેનામાં તત્સમાત્ર વિકૃતિ નહોતી, એના ખ્યાલમાં મહારાજ કે અન્ય કોઈનો તરવરાટ ન હતો. છતાં જ્યારે એણે 'સૂના' શબ્દનો ગેય કાવ્યમાં ત્રણ વખત ફરી ફરીને ઉચ્ચાર કર્યો ત્યારે એને અંદર કાંઈક વ્યથા થઇ. એ કાંઈ ભાવીનો ભણુકારો હશે, પણ તે વખતે તો જનપ્રવાહ અને

રાસના ઉદ્દાસમાં એ વાત વીસરી પણ મઠ્ઠ અને રાસની ધમાલ વધતી ચાલી, આમળ ધપતી ચાલી અને પરાક્રાષ્ટા મુઠ્ઠી પહોંચી મઠ્ઠ.

રાસ ઝીલનાર નારીવૃંદ અને રાસને સાંભળનાર શ્રોતાઓ તો અત્યારે ખરેખરા ગેલમાં આવી ગયા હતા. એને મહારાજને થતી આંતરવ્યથા અને માનસિક પરિવર્તનનો ખબલ પણ નહોતો. પણ મહામંત્રી મુણ્દિ, મહારાજની આંખમાં થતાં વિકાર, તેમની યશોભદ્રા ઉપર પડતી નજર, મહારાજનાં શરીરમાં થતાં કંપન અને ધ્રુવતા હોઈની અંદર રમતા મદનરાજ મહારાજની કારમી વ્યથાની અસર જોઈ શક્યો અને એ મહા વિચક્ષણ અને જનસ્વભાવનો ભારે અબ્યાસી હોઈ આ વાત આમળ વધે તો તેનાં કેવાં પરિણામો આવી જાય તે પામી ગયો અને મહારાજને એ ખાખતમાં તુરતમાં ચેતવવાની ફરજ ગણાય તે વાતનો નિશ્ચય મનમાં ધારી બેઠો.

૩૬ :

ઉધાનમાં ગરબો

૭

રાસડો પૂરો થતાં બીજો ગરબો ચાલુ કરવા જનતાની માગણી થઈ, મહારાજની તેમાં સંમતિ થઈ. મુશ્કેલી અમાત્ય મૌન રહ્યો, લહેરી કંડરીક તો અત્યારે આનંદમાં આવી આગળ પાછળનો વિચાર ન કરતાં, પોતાની જાતને આવી વિચક્ષણ પત્ની મળવા માટે આનંદ માની રહ્યો. મહારાણી યશોભદ્રા ભોળી અને આનંદી હતી અને જાનાર બેઠેનો તો આજના દિવસનો દહાવો લેવામાં અને રસ લૂંટવાની વિલાસવૃત્તિમાં પડી ગઈ હતી. બીજો ગરબો પણ દેવી યશોભદ્રાએ ઉપાડ્યો. એતો પ્રથમથીજ જામતો ગયો અને ખૂબ વધતો થયો. એમાં હાથતાળી અને ફેરકુદડીએ તો સાંભળનારને મુગ્ધ કરી દીધા. જવરાવનાર જેવી ચક્રાર હતી, તેટલીજ ઝીલનાર જાનારીઓ કાબેલ હતી. મૃદંગ અને સાજ સાથે ગરબો^૧ ચાલ્યો:—

૧ કવિ બોટાદકરનો આ ગરબો છે. 'શહેરનો સૂબો કમારે આબરો રે' એ બહુતા લયમાં ગાઈ સકાય છે.

વાગે વધાઈ વસંતની રે,
 ફૂલડે બિડે એની ફેર રે, કોયલ બહેની !
 એક 'ફૂફ' કર આજનું રે ટેક.
 મ્હોરી લતાં કાઠ માંડવે રે,
 મીઠો આંબલીઆનો મ્હોર રે, કોયલ બહેની !
 વન વન વેણું વિહંગનાં રે,
 ધર ધર માજતાં માનરે, કોયલ બહેની ! એકં
 સૂનાં લાગે સહુ એ સખી રે,
 પંચમ વીણુ નહિ પ્રાણુરે, કોયલ બહેની ! એકં
 આજ કળી બિધડી રહે રે,
 બિધડે અ બોલણુ ઊરરે, કોયલ બહેની ! એકં
 અંતર એમ ઉઘાડજે રે,
 સંતાડયા છેડજે સૂર રે, કોયલ બહેની ! એકં
 આજ રહે કયમ રસણું રે,
 આજ થવાં શાં ઉદાસ રે; કોયલ બહેની ! એકં
 બિબી સખી આવી આંખણુ રે,
 પ્રેમનો કરજે પ્રકાશ રે; કોયલ બહેની ! એકં
 કાળ વસંત વહી જશે રે,
 આભમાં બિડશે આગ રે; કોયલ બહેની ! એકં
 આવશે મેઘ અપાઢનો રે,
 વીજળી પામશે વાજ રે, કોયલ બહેની ! એકં
 દાદુરનાદે ડરાવશે રે,
 ઝિલ્લી રે તણા ઝણકાર રે; કોયલ બહેની ! એકં

માન ત્યારે મન રાખજે રે,
 અવરતણે અધિકાર રે; કોયલ જહેની ! એકઠ
 આજ રાણી તું તો રામની રે,
 સૌરભનો શણુમાર રે; કોયલ જહેની ! એકઠ
 વેદન્યા તું વસંતની રે,
 ધીમી મુઘા ફેરી ધાર રે, કોયલ જહેની ! એકઠ
 એક ' ફૂલ ' કર આજનું રે.

રાસડો ખૂબ જામ્યો હતો તેવો જ મરખો પણ જામ્યો. આના તો પ્રત્યેક પદ ચાર ચાર વાર ગણાયા. અત્યારે ઝીલનારી નમર સનારીઓ અને મહાદેવી યશોધરાના આનંદનો પાર નહોતો. એની નજર અત્યારે તો જહેન દેવી. યશોભદ્રાના લાલિત્ય પર જ હતી. યશોભદ્રાને આનંદ તો તેટલો જ હતો. પણ ' કાળ વસંત વહી જશે રે ' એ ગવરાવતાં એને જરો આંચકો લાગ્યો, અપાઠ માસની અધારી એની આંખમાં તરવરવા લાગી, વચ્ચે વચ્ચે વળી વીજળીના ચમકારા ગવરાવતાં એને સહજ પ્રકાસ પણ લાગતો હતો. પણ આ ખ્યાલ લાંબો વખત ન રહ્યો. એ ગવરાવવાની ધૂનમાં અને સૂરના ધમકારામાં તથા મૃદંગના અવાજમાં ડૂબી મઠ. એ વખતે મહારાજ પુંડરીક એના તરફ આકાંક્ષાની નજરે જોઈ રહ્યા હતા એનો એને સહજ પણ ખ્યાલ નહોતો.

ખરી વિચિત્ર દશા આ. મરખાએ મહારાજ પુંડરીક પર કરી. એ વસંતની વધાઈએ ચમક્યો, એ કોયલના આમંત્રણે પોતાને આમંત્રણ ચતું માની બેઠો. એ પોતાની પાસે દેવી યશોભદ્રા ઉઠાડતી હોય એમ ધારવા લાગ્યો. એ આખો વખત અનિદ્રેષ નજરે દેવી યશોભદ્રા તરફ જોઈ રહ્યો એની મનોવ્યથા પદતી ચાલી. એના પર કામદેવે કાળુ જમાવી દીધો અને મુશુદ્ધિ પ્રધાને એને સાવધાન

યથા જણાવ્યું ન હોત તો કદાચ એ તદ્દન પરવશ બની જાત. રાસડાએ અને ગરબાએ એને લગભગ ઘેલો બનાવી મૂક્યો.

જનતા તો ઊછળતી હતી. પગના ઠેકા દેતી હતી, હાથની તાળીઓ પાડતી હતી અને રસમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી. આ રીતે આજના માંગણીક દિવસની પ્રભાતની વિધિ પૂર્ણ થઈ. મહારાજ પોતાના મહેલમાં ગયા. પોતાને આજના સુંદર પવિત્ર દિવસે શેની વ્યથા થાય છે તે તે સમજી ન શક્યો. પણ જાણે પોતાની પ્રિય વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ હોય અને તેને પોતે શોધતા હોય તેવી તેની દશા થઈ ગઈ. તેનું કારણ શું છે અને શેને માટે આ સર્વ થઈ રહ્યું છે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો તે વખતે તેને સમય પણ નહોતો. પણ ગૂઢ ચિંતાથી તેના આનંદ પર શોકની છાયા આવી રહી હતી. મૂઢતાનું મેલછા તરવરી રહી હતી અને આજના દિવસને અનનુરૂપ ઘેરી દશા એ મનમાં અનુભવતો હતો.

: ૭ :

ખાળાઓ-ખાળકેઓ ગૂંથેલો ગાફ

૭

રાસડા અને ગરખાની આખી યોજના દેવી યશોભદ્રાએ કરી હતી. દિવસોથી એને માટે એણે તૈયારી કરી હતી. ઝીલનારીઓ રાસડો અને ગરખો ઝીલતી વખતે સંગીતનાં સર્વ સાળેના અનુપ્રાસમાં પોતાની મતિ કરે, હાથની તાળીઓ એક સાથે અને તાલ-સૂરના ધોરણે પડે, કાઠનો સ્વર ઊંચો કે આડો અવળો ન થઈ જાય, મૃદંગ, ડાંસી અને ખીજાં સાળે બરાબર નિયમસર અને એક ખીજના સંબંધમાં આરોહ અવરોહ કરે, વગેરે સંગીતના સર્વ નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને એણે યોજના કરી હતી. ઝીલનારીઓ પણ નક્કી કરી રાખી હતી એણે બે ચાર વખત એની પુનરાવૃત્તિ પણ કરી લીધી હતી. એની ગોઠવણ પાછળ જ્ઞાન હતું, વ્યવસ્થા હતી, અભ્યાસ હતો. એકતો સ્ત્રીઓનાં મળાંની સ્વાભાવિક મીઠાશ નૈસર્ગિક રીતે મધુર હોય છે અને અહીં તો ઉચ્ચ કુટુંબોની યુવતીઓ, સુંદર અવાજ આવડત અને ગોઠવણ પૂર્વક તૈયાર કરનાર હિસ્તાદ ગાયકો હતા એટલે આખું વાતા-

વરણ ચનગનવું હતું. વસંતનો સમય, નગરજનોનાં દીલમાં રમી રહેલ મહારાજનો જન્મ દિવસ, સરસ કપડાં, વનખંડની હરિયાળી શોભા, ચોતરફ હસી રહેલી કુદરત, વનરાજીમાંથી આવતો કાયલનો મધુર સ્વર અને ભ્રમરનો ગુંગરવ એવા, તો જમી ગયા હતા કે અત્યારે સાકેતપુરને પાદરે સ્વર્ગનું નંદનવન જિતરી આવ્યું હોય અને દેવીઓ અદ્ભુત રાસ ખેલી રહી હોય એવો લવ્ય દેખાવ જોનારને વિરમય કરી રહ્યો હતો. હાજર રહેલા સર્વના મુખપર આનંદનો દેખાવ અને નિશ્ચિંતતાની છાયા તે વખતની શોભામાં ખૂબ વધારો કરી રહ્યા હતા.

યુવાનીને આરે ઊભેલી રૂપવતી સૌભાગ્યવતી ગર્વવતી યુવતીઓ અકબ્ધહમાં ફરતી જાય, લણી લણીને નમતી જાય, ઉપાડો લઈને તાળીઓ પાડતી જાય અને તે પ્રમાણે ઢોલકના સૂર હીચ આપતા જાય, ત્યારે તેનો જે ઘોર પડે તેનું વર્ણન શબ્દ દ્વારા અશક્ય છે પણ કલ્પના શક્તિના જોરથી માનસિક ભૂમિકા પર ખડું કરી શકાય તેવું છે. આખા રાસ કે ગરબા દરમિયાન એક ખોટો તાળ ન પડ્યો, એક જાનારી અન્યથી આગળ કે પાછળ પડી ગઈ નહિ, એક ચણકારો ખોટો પડ્યો નહિ. ધંધાદારી કુશળ જાનારની છટાથી આખો રાસ ગરબાનો કાર્યક્રમ ચાલ્યો તે દરમિયાન કોઈએ અવાજ કર્યો નહિ, કોઈ હાલ્યું ચાલ્યું નહિ, કોઈ બાજુવાળા સાથે ખોલ્યું નહિ અને કોઈએ કશા પ્રકારની ગડબડ કરી નહિ. આખા વાતાવરણમાં શાંતિ છવાઈ રહી, પગના ચડકારા કોઈ કરે તો નીચે અવાજ કરે તેવી લાકડાની ભૂમિકા ન હોવાથી નિરવ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી અને મુખની મીઠાશ, આનંદના હાસ્ય કે ટોળટપ્પા કરવાની કોઈને જરૂર નહોતી રહી. યુવતીમંડળે સર્વનું ધ્યાન પોતાની તરફ એવી સરસ રીતે દોર્યું હતું કે લોકોને એને જોવા અને સાંભળવા ઉપરાંત ખીજ કોઈ વાતની અત્યારે પડી નહોતી. આખા ઉદ્યાનમાં અત્યારે આનંદનું

રાજ્ય છવાઈ રહ્યું હતું. મહારાવ મદનદેવજીની ભૂરકી ફેલાઈ રહી હતી અને પુષ્પધન્વા અનંબનો વિલાસ દરેકની મુખમુદ્રા પર પ્રકટ દેખાઈ ગયો હતો. જે મહારાજનો જન્મદિવસ આજે ઊજવાઈ રહ્યો હતો તેના દીક્ષમાં અત્યારે આનંદ નહોતો અને મુખમુદ્રા પણ ગંભીર દેખાતી હતી. ત્યારે હૃદયમાં એ કાંઈ વ્યથા અનુભવતો હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું, પણ લોકો તો અત્યારે જેલમાં આવી ગયા હતા. રાજની આ ચિંતાએ મહા અમાત્ય સુશુદ્ધિ સિવાય ખીજ કોઈનું ધ્યાન પણ ખેંચ્યું નહોતું. અમાત્ય આ ચિંતા અને રાજની વિકારી આંખોમાં ભાવી અધઃપાત જોઈ રહ્યા હતા. એકંદરે આનંદની છાજો વચ્ચે યુવતીઓએ ગરબો પૂરો કર્યો.

હવે બાળકો અને બાળિકાઓનો વારો આવ્યો. લગભગ સો જેટલા બાળકો મધ્ય વર્તુળમાં આવી ગયા. એક બાળા અને એક બાળક એમ જોઈવાઈ ગયા. તેમણે ગાન શરૂ કર્યું, ત્યારે પણ જનતામાં ખૂબ આનંદ છવાઈ ગયો. ગાન સાથે મોટો જોડ ગૂંચો, એક પદને ખૂબ વાર ગાયું. સાખી ગાતી વખતે હીલચાલ સ્થિર કરી અને મોટો જોડ તૈયાર કરી નાખ્યો.

આજે હિરમાં આનંદ ન માય, ઊભરે હેત શું રે,
સાથે સર્વ મળીને ગાઈએ, વિધવિધ ભાત શું રે.
રાજ પુંડરીકનો જન્મદિવસ ઊજવાય, મળીએ લહેરથી રે,
દેવી યશોધરા તો આનંદમંજળ ગાય, હૃદયના રાગથી રે.
આજે હિરમાં આનંદ ન માય, ઊભરે હેત શું રે.

(સાખી) મહારાજ શુભ ન્યાયથી, પ્રજાપ્રિય થઈ જાય,
યશોધરા દેવી સતી, ધન્ય ધન્ય કહેવાય.
રાજમંત્રી યુવરાજજી, રાજ રતન થઈ જાય,
૧ યસમદ્રાન્તી ધૂમમાં, સર્વ હૃદય ઉછળાય.

૧ 'પુનમચાંદની' ના રાગનું અનુસરણ.

આજે વસંત ફાલી ફૂલી સુહાગણુ દીસતી રે,
એની સાથે નાચે બાળાઓ આનંદથી રે,
નાના બાળકો-લણી લણી યુણુ ગાવા
ઊભરે હેત શું રે આજે.

(સાખી) વસંતના આ ઠાઠમાં સંકેતપુરના લોક,
હાણે માણે વીલસે, પ્રેમ નભરની ઝોક.
પશુ પંખી વિલસી રહ્યા, વિલસ્યા બાલકુમાર,
વનરાજી નિશ્ચય થઈ વત્યો જ્યજ્યકાર.
એવા આનંદી અમારા દીલના ભાવથીરે,
દીર્ઘ આયુષ્ય ઇચ્છીએ મહારાજ ને રે,
મહાદેવીને અખંડ સૌભાગ્ય અમારા ભાવથીરે.
એતું રાજ્ય તપો મુખી પ્રજના પ્રેમથીરે,
આશીષ અર્પી બાળો હૃદયમાં હરખાય
ઊભરે હેત શું રે આજે.

ગોફ ખીજવાર ગાન કરી પાછો હોખેળી નાખ્યો. એમના થડ
કારામાં ફેર ન પડ્યો, ગોફમાં ગૂંથવણુ ન થઈ, રાગની ગતિ કે
જાનની રીતિમાં ક્ષતિ ન આવી અને નિર્દોષ મુખડાં અને હૃદયના
ભાવનું મહાન પ્રદર્શન થઈ ગયું. ગોફ ગૂંથતાં ચશોભદ્રાનું નામ
આવ્યું ત્યારે મહારાજ પુંડરીકના શરીરમાં ઝણઝણાટી થઈ, જે પોતે
પણ ન સમજ્યો અને અન્ય કોઈનું એના પર લક્ષ્ય પણ ન ગયું.

ત્યારબાદ થોડા અંગમળના પ્રયોગો થયા, કસરતો થઈ અને
ઠેકઠેકાણે લોકો આનંદ દર્શાવવા છુટા પડવા લાગ્યા. લગભગ એ
કલાકનો કાર્યક્રમ આ રીતે પૂરો થઈ ગયો. લોકોમાંથી કેટલાક
વનરાજીમાં ફરવા લાગ્યા, કોઈ વિશાળ છાયડાવાળા ઝાડ નીચે
જમાવટ કરી બેઠા. કોઈ સરોવર કાંઠેની ઘટાનીચે ફરવા લાગ્યા, કોઈ
વાતોમાં પડી ગયા અને કોઈ ઘર તરફ પાછા ફરવા લાગ્યા. મહા-
રાજના જન્મદિવસનો પ્રભાતનો કાર્યક્રમ આ રીતે પૂરો થયો.

: ૮ :

સાયંકાળે રાજસભા

૭

ફાગણ શુક્ર ૮ (અષ્ટમી)ની સાયંકાળે રાજસભા મળી. મહારાજ પુંડરીક માટે મધ્ય સિંહાસન ગોઠવાયું સિંહાસનની સૌભા અદ્ભુત હતી. એમાં હીરા માણેક મોતી જડવામાં આવ્યાં હતાં. સુવર્ણના આ સિંહાસન ઉપર લપેટા જડવામાં આવ્યો હતો. મધ્ય સિંહાસનની જમણી બાજુ દેવી યશોધરાનું સિંહાસન ગોઠવાયું હતું. તેની બાજુમાં મહામંત્રી અમાત્ય સુશુદ્ધિ અને બીજા મંત્રીઓનાં સ્થાનો નિર્માયાં હતાં, મંત્રીની બરાબર બાજુમાં સેનાધિપતિ ગોઠવાયા હતા. સેનાધિપતિની બાજુએ યુવરાજ કંડરીકનું અને તેની પડખે દેવી યશોબદ્રાનું સ્થાન હતું. ત્યારપછી જુલુંક રાજાઓ અને ભાયાતોનાં સ્થાનો નિયત થયેલાં હતાં. ડાબી બાજુએ નગરશેઠ, વ્યાપારી આગેવાનો અને મોટા જમીનદારો માટે ગોઠવણ થઈ હતી. વિશાળ સભા ચિકાર ભરાઈ ગઈ હતી અને સર્વ દરબારી અને પ્રજાજનો પોત પોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા હતા. આજતા પર્વ દિવસે દરેક અધિકારી અને નમરજન, ખેડૂત અને જમીનદાર પોતપોતાના પૂર બહારમાં

સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરીને આનંદમાં ભાગ લેવા હાજર થઈ ગયા હતા. આખો દેખાવ ખૂબ ભવ્ય લાગતો હતો, વાતાવરણ આનંદને વધાવતું લાગતું હતું. શરૂઆતમાં અંદર અંદર વાતો ચાલતી હતી, તે પછી મહારાજા મહારાણી પધારે છે એવી જાહેરાત થતાં અંધ થઈ ગઈ, અને ચારે તરફ શાંતિ પ્રસરી રહી.

નગરજનો તથા પ્રધાન વર્ગની પત્નીઓને રાજ સિંહાસનની પછવાડે સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. વસ્ત્રંતના થનગનાટમાં રસ-ગૃહા નારીઓ આજે સવારે આનંદ મંગળના ઘોષ કરી આવી હતી, તેની મોટી સંખ્યા સભાસ્થાનને દીપાવી રહી હતી. સ્ત્રીઓ પૈકી પ્રથમ હારમાં તો માત્ર યશોધરા મહારાણી અને દેવી યશોભદ્રાને સ્થાન હતાં, બાકીની સ્ત્રીઓ રાજસિંહાસનની પાછળના ભાગમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી કે આખો વખત રાજની નજર દેવી યશોભદ્રા ઉપર પડે. મહારાણીનું સ્થાન તો મહારાજાની બાજુમાં હતું એટલે તેના તરફ કે તેની ઉપર રાજની નજર પડે તેમ ન હતું. એ આકર્ષક અને નમણી હોવા છતાં યશોભદ્રાની પાસે ઘણી ઓછી પડી જાય તેવી દેખાતી હતી. યશોભદ્રા તો આજે યૌવનને આરે ઊભેલી રતિનો નમુનો થઈ પડી હતી. ભરાવદાર શરીર, અંધ બેસતાં વસ્ત્રાભૂષણો, આંખોનાં તેજ અને ગરમીની ઝલતુને સુયોગ્ય પાતળાં કપડાંસાંથી એનો વેણીઅંધ અને આખી શરીરચષ્ટિ આસરાને બૂલાવે તેવી દીપ્તી તીકળતી હતી અને એના જાહેરમાં આજે થયેલા પ્રથમ દેખાવને યોગ્ય ન્યાય આપી રહી હતી. પૂર ઠાઠમાં આખી સભા ગાજી રહી હતી. પડદાનો રિવાજ નહોતો અને સ્ત્રીઓને તલ્લોગ્ય માન આપવાનો તે યુગ હતો. રાજકારણમાં સ્ત્રીઓ સલાહ આપતી, પણ સીધો ભાગ લેવાની તે વખતે રીત ચાલતી નહોતી. સ્ત્રીઓની આજની હાજરી મોટી હતી. અને રાજસભાના ઠાઠમાં ખૂબ ઉમેરો કરતી હતી.

ત્યાં પ્રતિહારીએ છઠી પોકારી:—મહારાજા પુંડરીક પધારે છે.

આઠ પંખાધારી ઊલટે પગલે ચાલતી હતી. મહારાણી મહારાજની બાજુમાં બે બે ચામરધારીઓ ચાલતી હતી, પછવાડે સૂમનાં કિરણને ઝળકાવતું ભામંડળ ચાલતું હતું અને મહારાજ મહારાણી નેકીના પોકાર સાથે રાજ સભામાં દાખલ થયા ત્યારે પંખાધારીઓ અગળે પગલે તેમને માર્ગ દેખાડતા હતા. 'દેવ ! આ બાજુએ-આ બાજુએ.' (ઇતઃ ઇતઃ દેવો) 'આસ્તે કદમ, મુલાકાતસેં કદમ; બાજુસે બાજુસે' નિધાહ રખીએ મહેરબાન'ના તે વખતે જમાનો નહોતો. ત્યાં તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રયોગોજ થતા હતા. મહારાજ પધારતાં આખી સભા ઊભી થઇ. રાજરાણી પોતપોતાનાં સિંહાસનો પર બિરાજ્યા. અનાયાસે મહારાજની નજર જમણી બાજુએ ઊભા થયેલા દેવી યશોભદ્રા પર પ્રથમજ પડી અને એના આખા શરીરમાં એક જાતની ઝણઝણાટી થઇ. સવારે ઉદ્યાનમાં જે માનસક્ષોભ અને તરવરાટ થયા હતા તેની પુનરાવૃત્તિ થઇ. સભ્યતા જાળવવા રાજાએ આંખને પાછી બેંચી લીધી ખરી, પણ આખી સભા દરમ્યાન એ અનેકવાર દેવી યશોભદ્રા તરફ જઇ આવતી હતી અને પાછી બેંચાતી હતી. રાજા આ વખતે વધારે અકળાયો, મનમાં કાંઈ નિશ્ચય કરી બેઠો, પણ તેની વ્યાકુળતા કોઈના સમજવામાં ન આવી. ચતુર મુખુદ્ધિ અમાત્ય અત્યારે પણ ચેતી ગયો અને એને આજના બન્ને પ્રસંગમાં અનિચ્છનીય ભાવીના ભણકારા લાગી ગયા.

રાજસભાનું કાર્ય શરૂ થયું. મહા અમાત્યે બાપણ કયું. પ્રજા હિતનાં કાર્યો રાજાએ કૃતલા પ્રેમથી હિપાડી લીધાં હતાં તેનું તેણે વર્ણન કયું. પ્રજાહિત માટે મહારાજની તત્પરતા દાખવી. 'રાજ્યની આવકમાં કરવેરાનું નામ નથી એ વાતની પ્રશંસા કરી. જન સુખાકારી સારી વર્તે છે એમ જણાવ્યું અને વરસાદની અનુકૂળતાથી અને કુદરતની કૃપાથી રાજ્યમાં આવંદ મંજળ વર્તે છે એનો સર્વ યશ મહારાજની દીર્ઘ નજર અને કુનેહને આપ્યો અને છેવટે મહારાજ

મહારાણીને દીર્ઘ આયુષ્ય ઇચ્છ્યું. છતાં એ આખા સંભાષણ દરમ્યાન રાજની નજર દેવી યશોભદ્રા ઉપર અવારનવાર પડતી હતી તે મહા-અમાલ્ય જોઈ શકતા હતા અને પરિણામે તેના ભાષણમાં જે ઉલ્લાસ હોવો જોઈએ તે પૂરો આજે દેખાતો નહોતો. એ પોતે સવારના અને બપોરના પ્રસંગના ગર્ભમાં શો ભાવાર્થ છે તે કળી શક્યો નહોતો, પણ મહારાજને શિક્ષણ આપવામાં પોતાનો હાથ હોવાથી એ એના ઊંડાણમાં અનુભવની નજરે ભારે દુઃખદ સ્થિતિ કલ્પી શકતો હતો. અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિની નજરમાં આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ આવી પણ નહિ અને કોઈને તેનો ખ્યાલ પણ થયો નહિ.

સભામાં ત્યારબાદ નગરશેઠ બોલ્યા. ખેડૂતોના ઉપરી પટેલ કાલી ઘેલી ભાષામાં રાજને લાંબું આયુષ્ય ઇચ્છી બેસી ગયા. મહારાજ પુંડરીક દષ્ટિથી આભાર માન્યો, પ્રજા તરફ પોતાનો ખૂબ પ્રેમ છે. એટલું જણાવ્યું અને પોતે વધારે ન બોલતાં મૌન રહ્યા. સામાન્ય રીતે એ બહુ બોલા હતા, જ્યારે ત્યારે ભાષણ કરવાની એને ટેવ હતી; આજનો એનો અસ્વભાવ બહુ અસાધારણ હતો એની હંમેશની રીતથી જુદો પડનાર હતો, પણ કોઈએ એ પર ચર્ચા કે ટીકા ન કરી.

અનેકવાર રાજની નજર દેવી યશોભદ્રા પર પડી, પણ દેવીને એ વાતનો ખ્યાલ પણ નહોતો. લહેરી ઠંડરીકે એ વાત સ્વપ્નમાં પણ આવે તેવી નહોતી. એતો ચારે તરફ જોવામાં અને બાળુમાં બેઠેલા સાથે બહુ ઝીણુંથી વાતો કરવામાં પડી ગયો હતો અને સભા બરખાસ્ત થઈ અને મહારાજ મહારાણી વિદાય થઈ ગયા પછી થોડો સમય અન્ય કારભારીઓ અને નગરજનો સાથે વાત કરતો રહ્યો અને પછી દેવી યશોભદ્રા સાથે પોતાને મહેલે વિદાય થઈ ગયો. મહારાજના ગમન પછી લગભગ અરધા કલાકે સર્વ સમાજનો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. એકંદરે આજે સભાજનોમાં, નગરજનોમાં અને આખાલવૃદ્ધ સર્વમાં આનંદ વર્તી રહ્યો હતો અને મહારાજની વચના પ્રમાણમાં એ ઠીક નીવડશે એવી શુભેચ્છા પ્રસરી રહી હતી.

: ૯ :

કંડરીક-યશોભદ્રાની પ્રેમરાત્રી

૭

સાયંકાળથી દેવી યશોભદ્રાની જમણી આંખ ફરકવા લાગી અને આજના શુભ દિવસે એના મનમાં ગ્લાનિ થવા માંડી. કંડરીક યુવરાજ પોતાના રાજમહેલમાં યશોભદ્રા સાથે આવ્યા પછી લોજન કરી જરૂરી રાજકારણે બહાર ગયા હતા. વગર કારણે થતી ગ્લાનિને દાખી દેવા દેવીએ પ્રયત્નો કર્યા. પણ એમાં એ પૂરી ફતેહ ન મેળવી શકી. આજના આનંદ મંત્રણ દિવસે પતિદેવ સાથે વિલાસ કરવાનાં એણે અનેક રૂથૂળ સાધનો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં અને પતિ આગમનની એ આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી હતી. વાસજીવનને એણે આજે ખાસ શણગારી રાખ્યું હતું અને પતિદેવને પ્રસન્ન કરવા એણે અનેક વિધ કદપનાઓ અને વાતો ગોઠવી રાખી હતી. એની ઉત્સુકતા પતિદેવ સાથે આખું લહેર કરવાની વધતી જતી હતી, ત્યારે પતિદેવ જમીને બહાર ગયાને આવવાનો વિલંબ કરી રહ્યા હતા. એક પહોર રાત્રી ગઈ, પણ પતિદેવ પાછા પધાર્યા નહિ. જ્યારે કોઈની આતુરતાથી

રાહ જોવામાં આવે અને તે આવે નહિ ત્યારે પ્રત્યેક પળ કલાક જેવી થઈ જાય છે, વિરહકાળની આતુરતા વધતી જાય છે અને અનેક જાતની કુશંકાઓ થયા કરે છે. કંડરીક ક્યારે આવશે અને કેમ અને ક્યાં રોકાયેલ છે તેના સંબંધમાં તેણે કાંઈ સંદેશો પણ પાઠવ્યા નહોતો. એટલે રાહ જોઈને એસી રહેલ દેવી યશોભદ્રાને આંખમાં જીંઘ આવવા લાગી. એકા એકા એની આંખ મળી ગઈ અને તેવી તંદ્રા અવસ્થામાં એને હાસ્ય થયો કે મહા અરણ્યમાં પોતે એકલી ઊભી છે અને પોતાની પાછળ પડેલા કોઈ વિકરાળ જનાવરના ત્રાસે પોતે આજળ દોડે છે અને કોઈનું શરણ માગે છે. આજુબાજુમાંથી કોઈ તેને ટેકો આપતું નથી કે સહાય કરતું નથી. આખરે એક તદ્દન સફેદ ઝાડ પર ચઢી જાય છે વગેરે. આવા બ્રાંતિમૂલક અને ઉદ્વેગવર્ધક દિવાસ્વપ્નમાં એ વિહરતી હતી ત્યાં પતિદેવ પ્રધાર્યા અને દેવી અપમંગળના ચિહ્નસમા કુસ્વપ્નની બ્રાંતિ વીસરી ગઈ. પતિદેવને આદર દેવા એ તૈયાર થઈ ગઈ. ત્યાં તો પતિદેવજ એલી ઊઠ્યા:

યુવરાજ—“ દેવી ! શા વિચારમાં પડી ગયા છો ? ”

યશોભદ્રા—“ આર્ય પુત્ર ! આપની રાહ જોતી બેઠી હતી, તેમાં જરા ઝોકે ચઢી ગઈ. ”

યુવરાજ—“ રાજકાર્યના કોઈ જરૂરી પ્રસંગની વાત અમાત્ય સુષુદ્ધિ સાથે કરતાં જરા વધારે વખત થઈ ગયો. ”

યશોભદ્રા—“ ત્યારે આપે હવે રાજકારણમાં બાંજ લેવા માંડ્યો એ તો બહુ ઠીક થયું. ”

યુવરાજ—“ આજની મારી વાત રાજકારણની પણ હતી અને કેટલીક ખાનગી અંગત પણ હતી. ”

યશોભદ્રા—“ અંગત વાતમાં હું તમારી અર્ધાંગના હોઈ તમારી વાત જાણી શકું ? ”

યુવરાજ—“ જરૂર, તને સર્વ વાત વિગત સાથે કહીશ. તારે આજે મારી રાહ જોતાં ખૂબ ખેસી રહેવું પડ્યું ! ”

યશોભદ્રા—“ ખાસ અગવડ પડી નથી, પણ આપે કાંઈ કહેવરાવ્યું નહિ, એટલે વખત કાઢવો જરા આકરો થઈ પડ્યો. ”

યુવરાજ કંડારીકે પોતાના કપડાં ઉતારતાં આટલી વાત કરી નાખી. પ્રથમ તમેથી સંબોધન કરાયતી પત્નીને ‘ તું ’ થી વાત કરવા માંડી, એટલે દેવી તો રાજ થઈ ગયા અને કંચુકી યુવરાજના કપડાં આબૂષણ તરવાર વગેરે ઉતારી રહી હતો તે દૂર જતા વાતનો આકાર કરી ગયો.

“ દેવી ! આજ સવારના અને સાંજના બન્ને સમારંભ બહુ સારા થઈ ગયા ! સવારના પ્રસંગમાં તમારી વ્યવસ્થા અને ગોઠવણ બહુ સારી રીતે તરી આવતા હતા ” યુવરાજે વાત ફેરવી.

“ આર્યદેવ ! એમ કહી આપ મને વધારે પડતી બહલાવો છો ” યશોભદ્રાએ જવાબ આપ્યો.

“ આપના વડીલ બંધુ અને નગરના મહારાજનો જન્મદિવસ હોય, ત્યારે આખી પ્રજા તેની ઊજવણી કરવાં તૈયાર થઈ રહી હતી. હું તો એમાં નિમિત્ત માત્ર હતી. ”

યુવરાજે કહ્યું : “ એમ બોલવું એ તો તારો વિવેક છે, પણ એમ કરવામાં અનેક દિવસોની તૈયારી અને કાર્યક્રમને દીપાવચ્છાની તમારી આવડતને ન્યાય આપતા નથી. ” તું અને તમેના પ્રયોગમાં આવી રીતે ફેરફાર થતા જ રહ્યા, અને વાત વધારે આગળ ચાલી.

“ એમાં મારી જાતને ન્યાય આપવાનો પ્રસંગ જ રહેતો નથી. મહારાજનો પ્રજાપ્રેમ અને પ્રજાની રાજભક્તિનું એમાં પ્રદર્શન હતું. ” રાણીએ સુંદર સાદાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. યુવરાજે તદ્દન સફેદ

વસ્ત્રં પહેયાં હતાં. બન્ને પલંગપર બેઠા. મોટી દીવીઓમાંથી અન્નવાળાં પડી રહ્યાં હતાં. મુઘડ મહેલમાં મુખંધની છોળો તરવરી રહી હતી. યુવરાજે દેવીના હાથે તૈયાર થયેલું પાન ખાધું, મુખવાસ લીધો. દેવીએ તે વખતે સરસ ફૂલનો હાર યુવરાજના ગળામાં નાખ્યો. અને દેવીને પ્રેમથી જ્યારે યુવરાજે પોતાની આજ્ઞામાં બેસાડી ત્યારે આનંદ પ્રસરી રહ્યો. મોડા આવવાની ફરિયાદ બિડી ગઈ, તંદ્રાનું દિવાસ્વપ્ન વિસરાઈ થઈ ગયું અને મનમાં અને વાતાવરણમાં મુખની લહરી પ્રસરી રહી.

યુવરાજ—“ પ્રિયે ! સાચું કહેજે. આજે સવારે રાસડો ક્ષેવરાવતાં તારા મુખપર પરસેવાનાં ઝિંદુ કેમ આવ્યાં ? ”

યશોભદ્રા—“ કાંઈક વસંતની ગરમી, કાંઈક લોકોની મેદનીની ગરમી અને કાંઈક માણસોની વચ્ચે આવા પ્રસંગમાં હાજર થવામાં રહેતી શરમ; એથી મારા મુખપર પસીનો થયો પણ મને સમાક્ષોભ જરા પણ લાગ્યો નહોતો. ”

યુવરાજ—“ દેવી ! હું તો એટલું તદ્દન જુદું જ કારણ પાડું છું. ”

યશોભદ્રા—“ તો આપની નજરમાં જે કારણ આવ્યાં કે જણાયાં હોય તો કહી બતાવો. મને જે લાગ્યું તે મેં આપને કહ્યું. ”

યુવરાજ—“ દેવી ! તારે આકાશમાંથી અમરમંગાને ઉતારવી હતી અને તેની રાહ જોવામાં તરણિ સૂર્ય સામે તું જોતી હતી, સૂર્ય તને અંખવાણી પાડી દીધી. મને તો લાગે છે કે તને એ કારણે પસીનો થઈ ગયો. ”

યશોભદ્રા—“ મારા નાથ ! આપનો ખુલાસો ખરાબર નથી. સૂર્યમાં શી તાકાત છે કે એ મને અંખવાણી પાડે ? મેં અમરમંગાને જરૂર ઉતારી અને આજે પ્રભાતે તો એ ઉદ્યાનમાં રમી

રહી હતી એમ મેં મારી સગી આંખોએ જોયું. ”

યુવરાજ—“ ઘોળે દિવસે અમરગંગા ઉતારવાની કદપના કરવી એમાં મને તો વિચિત્રતા અને ધૂષ્ટતા લાગે છે. તેં અમરગંગાના દિવસે કદી દર્શન કર્યાં છે ? એને ઘોળે દિવસે કદી પૃથ્વીપર બિતરતાં જોઈ છે ? ”

યશોભદ્રા—“ આપે ચારે તરફ નજર નાખી હોત તો આપને બરાબર દેખાત કે ઘોળે દિવસે પણ અમરગંગાને આકાશથી પૃથ્વી પર ઉતારી શકાય છે ? ”

યુવરાજ—“ મેં તો અમરગંગાને બહુ શોધી, એના જળમાં સ્નાન કરી મારી જાતને પુનિત કરવા હું ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો અને ઘેર બેઠા મંગા આવવાના વિચારે થનગની રહ્યો હતો, પણ આખા દિવસમાં મંગાસ્નાન થયું નહિ. ”

યશોભદ્રા—“ પણ તમને દિવસે મંગાસ્નાન ન થઈ શક્યું તો હું તો અત્યારે એને પૂર પાટમાં આપની સમક્ષ વહન થતી અનુભવી શકું છું. આપ આગળ પાછળ કે બહાર કે મહેલમાં જુઓ તો આપને એ પતિ તરફ જોસમાં દોડી જતી અને એના ખાલમાં બેરમાં હૃદયમાં ભરાઈ જતી દેખાશે. ”

યુવરાજ—“ પણ એને કઈ શોકની ? બીક છે કે એ લપાતી છૂપાતી રાતનો વખત શોધે છે. ઘોળે દિવસે એ ક્યાં ભરાઈ જાય છે ? અને તારે તો એને ઘોળે દિવસે વસંતની ખીલવણી વચ્ચે ઉતારવી હતી એ વાત કેમ ઉડાવી દીધી ? ”

યશોભદ્રા—“ મારા દેવ ! મંગા તો પતિ તરફ દિવસ અને રાત દોડતી જાય છે. એના દોડવામાં એને રાત કે દિવસનો ખ્યાલ

૧ સપત્ની, જોડણી કાપના નિયમ પ્રમાણે ‘ય’ કૃતિ લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી.

પણ રહેતો નથી. એના વહનનું જોર દિવસે અને રાત્રે એક સરખું જ રહે છે. પણ ખેદની વાત એકજ છે કે એના પતિદેવ ધણા વિશાળ હોવા છતાં રખડનારા છે, મોઢા આવનારા છે, અને સ્વભાવે સ્વાદથી ખારા છે.”

યુવરાજ—“ તો એવા ખારા પતિ પાછળ એ શા માટે દોડતી હશે ? એને કાંતો ઉન્માદ થયો હશે અથવા એનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હશે. ”

યશોભદ્રા—“ વહાલા ! આપ નારીહૃદયને કદી પારખી ન શકો. આપનાથી આ કાયડો કદી નહિ ઊકડે. આપ જેમ જેમ એને ઉકેલવા પ્રયત્ન કરશો તેમ તેમ આપ વધારે ગુંચવાઈ જશો. એની પાછળ આર્યભાવના છે, આર્યહૃદય છે અને એની ક્રીષ્ણવટમાં અને નિકાલમાં અમારું સ્ત્રીહૃદય જ કામ આપી શકે તેમ છે. હું તો એ અરાખર સમજી શકું છું અને મેં આજે ધોળ દિવસે અમરજંગા બિતરતી ઉદ્ધાનમાં જોઈ છે અને અત્યારે એને ખળખળ કરતી સમુદ્ર દેવમાં બળી-મળી જતી જોઈ છું. ”

યુવરાજ—“ તે તારી વાત તું જાણ. પણ દેવિ ! તારી અમર જંગા કરતાં પણ કાયલડી જાવરી તો ખરી ! ”

યશોભદ્રા—“ પણ આપને અમરજંગા ગમી કે કાયલ ગમી ? ”

યુવરાજ—“ સાચું પૂછતા હો તો મને તો અમરજંગા ગમી... તેં કાયલડીને બોલાવવા પ્રયાસ તો મળતો કયો અને મેં તો એનો ‘ ટહૂકાર ’ સાંભળ્યો પણ ખરો, પણ અસાડના ડરામણા દાદુરનાનાદ યાદ કરાવીને તેં કાયલડીને હીણી પાડી દીધી. ”

યશોભદ્રા—“ એ ગમે તેમ હોય, પણ મારે તો આપના કાનમાં કાયલડીના ટહૂકાર કરાવવા હતા. બલે આપને કાયલડી ઓછી ગમી અને અમરજંગા વધારે ગમી, પણ કાયલ પણ આપને રીઝવી શકી એટલે બસ ! ”

યુવરાજ—“ પણ વસંત વખતે તો વસંતનાં જ ગાણાં શોભે. એ વખતે અસાડના દાદુર (દેડકા) નાદ યાદ કરી વાતને મોળી પાડવામાં સમયની ઉચિતતા સાધી ન ગણાય. ”

યશોભદ્રા—“ વસંત સમયે પણ જે અસાડ સમયને નિગાહમાં રાખે, સુખના વાયુ વખતે જે તોફાનના વાયરોને નજરમાં રાખે તેને જીવનના અટપટા પ્રસંગમાં પણ ગૂંચવણ ન પડે. ”

યુવરાજ—“ છતાં લગન વખતે તો લગનનાં જ ગીત ગવાય, એમાં મરશીઆં ગવાય નહિ અને એ શોભે પણ નહિ. તેં અસાડની વાત ન કરી હોત તો અમરંગા કરતાં પણ તારી કાયલડી વધારે શોભત, જખરી ભાલ પાડી જત. ”

યશોભદ્રા—“ આપને ખમી તે વાત ખરી, બાકી આપને રાસ અને ગરબા એકંદરે કેવા લાગ્યા ? ”

યુવરાજ (વાત ફેરવીને)—“ રાસ લવાની, ગરબો ઉપાડવાની અને તાલ દેવાની તારી પદ્ધતિ મને એકંદરે ખૂબ ખમી. ”

યશોભદ્રા—“ આપ આ રીતે મારી મસ્કરી કરતા હોતો આપની આ છેલ્લી વાતનો જવાબ હું ન આપું, પણ હવે પછી વસંતકાળમાં દાદુરના ગીત હવે હું નહિ ગાઉં. ”

યુવરાજ—“ એ તો ખોટું રસ્તે વાત ઉતારી દીધી. વસંત ચાલતો હોય અને વાદળાં થઇ આવે તો ? ”

યશોભદ્રા—“ આજના શુભ દિવસે એ પ્રશ્નની વિચારણા અસ્થાને અને અયોગ્ય ગણાય. બાકી વસંતકાળમાં વાદળાં ચઢી આવે તો છત્ર ધરી શકાય છે અને છત્ર ઊડી જાય અને કદાચ થોડા ભીંજાઈએ તો પણ શું થઈ ગયું ? કાયલે એટલા નાજુક નજ બની જવું જોઈએ કે વીજળીના અમકારાથી કે દેડકાના અવાજથી, વરસાદ ના પાડવાથી કે ઝિંદિલ (તમરા)ના અવાજથી ગભરાઈ જવાય. ”

યુવરાજ—“ પણ એવા ઠડાકા ધડાકા અને અવાજ ચારે તરફ થતા હોય ત્યારે કાચલડી ટકકે ખરી ? ”

યશોભદ્રા—“ મારા દેવ ! કાચલડી તો સર્વ સંજોગોમાં એની મોજમાં જ હોય એ કદી ગમરાય નહિ, એ કદી મુંઝાય નહિ, એ એનો ટહુકાર છોડે નહિ. વસંતમાં એ વધારે જોસમાં આવે એ ખરું. ”

અમરગંજા અને કાચલનું પુરાણ આગળ ચાલ્યું. વિલાસી કંડરોક આજે મોટા પંડિતની જેમ વાત કરતો હતો. એકંદરે વાતની ચર્ચામાં એ યશોભદ્રા પર કદી વિનય મેળવતો નહિ, પણ શાણી યશોભદ્રા, પતિ દલીલ કે ચર્ચામાં પાછા પડ્યા છે એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વાતને નવો ઝોક આપી ફેરવી તોળતી હતી. યશોભદ્રા પૂરી અભ્યાસી કળાખાજ અને સમયને અનુરૂપ મુદ્દાસર બોલનારી હતી. અને વાતચીત કરવાની શક્તિ એણે ખૂબ ખીલવી હતી. કેટલાક માણસોમાં વાતચીત કરવાની દૃઢ શૈલી આવી જાય છે અને કાંઈ પણ બોલે તેમાં સિદ્ધપણાના લલકાર અને કાંસ આવી જાય છે. ત્યારે બીજા કેટલાક ગમે તેટલા ગંભીર વિષય પર વિચારણા-પૂર્વક બોલતા હોય છતાં આખી વાત છાશ્યાકળા જેવી થઈ જાય છે. યશોભદ્રા ખૂબ પદ્ધતિસર, મર્યાદાપૂર્વક દલીલ પુરઃસર બોલનાર હતી અને કંડરોક લહેરી વિલાસી અને સામાન્ય ભણતરવાળો. પણ બલો અને હૃદયથી દેવી યશોભદ્રાનો ચાહનારો હતો. અત્યારે તો ટાળટાળપાની વાત ઉપરથી બન્ને રસની વાર્તામાં ઊતર્યા, વાતોમાંથી વિલાસમાં ઊતરી ગયા, પછી પ્રેમચર્ચામાં ઊતર્યા અને દાંપત્ય વિલાસમાં ખૂબ મસ્ત થઈ ગયા. વાતચીત પ્રેમચર્ચા અને કટાક્ષમાં કલાકો ગયા, મોટી રાત નાની થઈ પડી અને અદ્ભુત દાંપત્યસુખ અનુભવી મોટી રાતે ઊઘ્યા. તે રાત્રે દેવી યશોભદ્રાને ગર્ભ રહ્યો.

: ૧૦ :

મહારાજ પુંડરીકની તે રાત્રી

૭

ઉદ્યાનમાં મહારાજ પુંડરીકના મનની વ્યગ્રતા આવા શુભ દિવસે શરૂ થઈ ગઈ હતી તે અપોરથી વધવા માંડી અને રાજસભામાં એ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગઈ. આજના અતિ આનંદના દિવસે એના મનમાં વધારે વધારે વાદળો ચઢી આવતાં ગયાં. સાયંકાળે એને જમવામાં પણ રૂચિ ન થઈ. મહારાણી યશોધરાએ આજે મહારાજ માટે ખાસ રસોઈ કરાવી હતી, પણ એનું મન જ ખાવામાં નહોતું. રાણી અને રાજના પાટલા પડખો પડખ પડયા, રાજએ જમતાં જમતાં વાત પણ ન કરી, મહારાણીએ એને બોલાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ રાજ હા, ના, ના, જવાબ સિવાય કંઈ બોલે નહિ. રાણીના દીલમાં એથી આઘાત તો થયો, પણ એ પતિપરાયણા દેવી કશું બોલ્યા નહિ કે એણે એ વાત પોતાના મનપર પણ લીધી નહિ કે જણાવી નહિ.

જમી પરવારીને મહારાજ મહારાણી વાસજીવનમાં ગયા. આજે દેવીએ અનેક તૈયારીઓ કરાવી હતી. ફૂલ અને સુગંધનો મધ-

મધાટ થઈ રહ્યો હતો, પોતે સુંદરમાં સુંદર વસ્ત્રો અને ધરેણીઓ પહેરી હાજર થઈ હતી, કેશમાં અતિ સુંદર તેલથી ચોટલો વાળી અંદર સિંદૂર પૂચી હતો અને અતિ મુલાયમ વસ્ત્રો અને તેને પહેરવાની રીતથી એણે સૌંદર્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એણે મહારાજ પાસે હાજર થઈ વાતો કરવા માંડી, પણ મહારાજ જાણે આજે પારકા થઈ ગયા હોય એમ સલાહના જવાબ આપવા સિવાય કાંઈ પ્રેમ દાખવતા નહોતા કે કાંઈ વાત શરૂ કરતા નહોતા. મહારાણીએ પોતાના દેવનું દીર્ઘ આયુષ્ય ઇચ્છ્યું. પતિદેવની આરતિ કરી, ચરણામૃત લીધું, પણ આખો વખત મહારાજ ટગર ટગર જોયા કરતા હતા. આજના પર્વ જેવા પવિત્ર દિવસે મહારાજને શું થયું છે. રાણી સમજી શકી નહિ, એટલે એણે મહારાજને પૂછ્યું: “દેવ! આજે આપની તબિયત નરમ છે? આજે આપને પેટમાં કાંઈ અપચો થયો છે? આપ કેમ કાંઈ બોલતા નથી?”

“મને સાફ છે. ચિંતા કર નહિ.” રાજાએ જવાબમાં કહ્યું “મને જીવ આવે છે. હું ચાકી ગયો છું. આ દીવાનો પ્રકાશ અને અમતો નથી.”

રાણી સમજી ગયા કે રાજાના મનમાં આજે કાંઈ ખીડા છે. પોતે આજની રાત માટે અનેક તૈયારીઓ કરી હતી, પતિદેવની સાથે આ વાત કરીશ અને આવી રીતે તેમને રીઝવીશ. એ બાખતના એણે અનેક પ્રસંગો-ફપકો મનમાં યોજી રાખ્યા હતા. પતિની સાથે પ્રેમમસ્તી કરવાની એણે અનેક ધારણાઓ ઘડી રાખી હતી અને પતિદેવને રીઝવવા એણે અનેક યોજનાઓ તૈયાર કરી રાખી હતી. પોતે એક વખત પતિદેવથી રીસાશે, પતિ તેને મનાવવા આવશે, ત્યારે પોતે કેવું કેવું બોલશે, -આવા આવા અનેક મનોરથો એણે કરી રાખ્યા હતા. રાણીની મનની મનમાં રહી ગઈ. પતિદેવની માનસિક ભ્રમિત દશા જોઈ એને મનમાં ઘણું દુઃખ થયું, પણ એ

પવિત્ર સાધ્વી આર્યા એક અક્ષર બોલી નહિ. પતિને ઠપકો પણ આપ્યો નહિ અને પતિને માટે પોતે નિષ્કુર કલ્પના પણ કરી નહિ. અત્યંત આઘાત સાથે એણે એક સિવાય સર્વ દીવા બોલાવી નાખ્યા, ધૂપ બંધ કરી દીધો, અત્તરનાં વાસણો પર ઢાંકણાં વાસી દીધાં અને પોતે પતિદેવની બાજુએ બેઠી. રાજ્યએ કપડાં ઉતારી સૂવાની તૈયારી કરવા માંડી, પોતે એમને માથે હાથ ફેરવવા લાગી.

પતિદેવે કહ્યું: ‘મારી તબિયત ઠીક નથી, સૂઈ જા.’ અંતરની અપાર વેદના સાથે રાણી બાજુના પલંગમાં જઈ પડ્યા. રાજ્યએ એને વધારે બોલાવી પણ નહિ, પણ એતો રાજ્યની ચિંતા કરતી કરતી સૂઈ ગઈ, ઊંઘી ગઈ.

રાજ્યનું મન અત્યારે ચક્રડોળે ચઢ્યું હતું. એના દિલમાં ભાઈની પત્ની યશોભદ્રા રમી રહી હતી. એના હૃદયે અને એના મગકા, એનું લચી પડતું યૌવન અને એનું ચંદ્ર જેવું મુખ, એના પગના ધ્રુવકારા અને તાળીએના પડકારા, એનાં સુમધુર કૌકિલ કંઠ અને એની સર્વ સ્ત્રીએને એક સરખી રીતે સાથે ગવરાવવાની ઢ્યૂ, એનાં કામણુગારાં નયન અને એની અત્યંત આકર્ષક દેહલતા, ગવરાવતી વખતના એના દાડમની કળી જેવા દાંતો અને પોપટ જેવું નાક-આવી દરેકે દરેક બાબત અત્યારે એની સમક્ષ પસાર થતી હતી, જાણે પોતે રાસ જેતો હોય તે દશામાંથી પોતે રાસ લેતો હોય એમ એને લાગ્યું. જાણે એક નહિ પણ સેંકડો યશોભદ્રા એક સરખા ઘાટની અને એક સરખા સ્વાંગની રાસડાએ ત્રણ રહી હોય એવો એને ભાસ થયો. એને કાયલડીના ગરબાએ ધાયલ કર્યો હતો. એને ‘પંચમ વિણુ નહિ પ્રાણુ’નો અર્થ સૂજ્યો નહોતો, પણ એતો એ શબ્દોમાં પોતાનું સ્થાન યશોભદ્રાના હૃદયમાં માની ચૂક્યો હતો. એણે કાયલડીનો ઉદામ સૂર પોતને ઉદેશીને જ થયો હતો એમ માની લીધું હતું. એણે રાગની રાણી પણ યશોભદ્રાને ધારી. એણે સૌરભનો શણુગાર પણ

યશોભદ્રાને ધારી અને વસંતની વેદઋચ્યા પણ યશોભદ્રાને ધારી અને એને જ સુધાની ધાર ધારી. એને મતે કોયલ દૂદ્ધ કરતી જ હતી અને હજી પણ એના કાન ચમકાવતી હતી.

પછી તો કલ્પના વધવા માંડી. જાણે એક એક યશોભદ્રાની બાજુમાં પુંડરીક પોતે રાસડો લેતો હોય, જાણે પોતાનો કોઈ પડકાર આડો આવે તો પડતાં યશોભદ્રા હસીને ઠપકો આપતી હોય એવા એવા ગાંડા ખ્યાલ આવ્યા. પછી પોતે એને ચુંબન કરવા આગળ વધ્યો, યશોભદ્રા ખસી ગઈ આવા આવા અનેક ખ્યાલો એનું મસ્તક ભરી ગયું. એ વધારે વધારે જિંડો બિતરતો ગયો અને જાણે યશોભદ્રા પોતાની જ હોય એવા કલ્પનાના તરંગોમાં નાચવા લાગ્યા. ત્યાં એની નજર બાજુમાં સુતેલ દેવી યશોધરા પર પડી. યશોધરા શુદ્ધ પતિવ્રતા હતી. આર્યહૃદય સાધ્વી હતી, પતિપ્રેમી સતી હતી. અને અત્યારસુધી મહારાજ પુંડરીકની એ પ્રેમપ્રતિમા હતી. પણ અત્યારે એ મહારાજની નજરે જાંખી પડી ગઈ, પોતાના પ્રેમની આંધે આવનારી દેખાણી, યશોભદ્રાની તેજસ્વી ક્રાંતિ આગળ એ કાળી દેખાણી, યશોભદ્રાના તસતસતા યૌવન પાસે એ પુખ્ત વયની વૃદ્ધ લાગી. યશોભદ્રાના લાલ ગુલાબી અંધર પાસે હોઠ કાળા લાગ્યા અને યશોભદ્રાના ઘાટીલા મારકણી યૌવન પાસે એ દીલી પોચી દાસી જેવી લાગી. મહારાજને એના તરફ આકર્ષણ ન થયું, પોતે યશોભદ્રાને વધારે ચાહતો હતો એ વાતમાં દેવી યશોધરાને મોટો અન્યાય કરે છે એમ પણ એને ન લાગ્યું. બીજી પળે એણે એના તરફથી આંખ ખેંચી લીધી અને એક દીવો બળતો હતો તેને પણ ઠારી દીધો. દેવી યશોધરા તો ખિન્ન વદને નિર્દોષ બિંધમાં પડી ગઈ હતી. તેણે આ દશ્ય જોયું નહિ.

અંધારું કર્યા પછી પુંડરીકને લાગતું હતું કે પોતે બિંધી જશે પણ અંધારાએ તો દાટ વાળી દીધો. પછી કલ્પનાના ઘોડા ખૂણ

ખૂબ દોડવા લાગ્યા. યશોભદ્રાને પોતે કેમ બોલાવશે અને યશોભદ્રાને પોતે ચુંબનો લેશે અને યશોભદ્રા પ્રથમ કેવો છલુકો કરશે અને યશોભદ્રાને પોતે કેવી રીતે ભેટી પડશે—આવી આવી અનેક કલ્પનાઓ આવી ગઈ. રાજા પોતે વિવેકી હતો, સારા સાર જાણનાર હતો, પરસ્ત્રીના ફંદામાં પડનારના બેહાલ કેવા થતા હતા તેનો અભ્યાસી હતો. પણ તાત્કાલિન જીવાનીના જ્ઞેસમાં અને ક્ષણભરના આવેશમાં એ સર્વ ભાન ભૂલી ગયો. અનંગદેવ મદનરાજે અને તેના મહાવેગી મિત્ર યૌવને એના પર આકરે કાબૂ જમાવી દીધો અને પોતે પોતાના નાનાભાઈને કેટલો અન્યાય કરે છે તેનો વિવેક કે વિચાર પણ એ યુમાવી બેઠો. ભાન સાન ખોઈ બેસી કુળ નિકંદન કરવાના માર્ગે ચઢી ગયો અને કલ્પના અને તરંગના ઘોડા દોડાવી પોતાના જન્મદિવસની રાત આનંદથી ખેલવા-બોગવવાને બદલે માનસિક યાતનાને વશ થઈ ગયો. અંતરથી હેરાન પરેશાન થઈ ગયો અને કેટલીક ન લંખી શકાય તેવી ખ્યાલી ખોટી અવ્યવહાર અને અશક્ય પરિસ્થિતિઓ કલ્પી, ન ધારી શકાય તેવા ઢંગધડા વગરના પરિણામશૂન્ય અક્રુદ્ધશૂન્ય, અર્થશૂન્ય વિચારના વમળમાં અટવાઈ ગયો.

જે રાત્રીએ આનંદ મંગળ વામવા જોઈએ, જે રાત્રીએ વ્યવહાર દષ્ટિએ સાંસારિક સુખના હિલોળા ઊડવા જોઈએ, જે રાત્રી માટે ભવ્ય કલ્પનાથી લોકો રાજા માટે સ્વર્ગનું સુખ ધારી બેઠા હતા, જે રાત્રીએ રાજવિહારમાં ઝળઝળાટ પ્રકાશ અને આનંદ રણુકાર, સંગીત અને ઉર્સવના લલકાર થવા જોઈતા હતા, ત્યાં આજે નિરવ શાંતિ હતી. ઘોર અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો અને કોઈનું હૃદય વાંચી શકાતું હોય તો મહાવ્યથા નિસાસા અને ધબકારો દેખી શકાતા હતા.

માણસ એક પગથિયું ચૂકે એટલે વિવેક બ્રહ્મ થઈ જાય છે. વિવેક બ્રહ્મનો પછી શતમુખ વિનિપાત થાય છે, પછી એનો આરો

આવતો નથી અને એ એકે પછી એક પગથિયા કડકડાટે ઊતરવા માંડે છે અને કોઈ વાર ભૂસકો પણુ મારી દે છે અને એકંદરે એ નીચેને નીચેજ ઊતરતો જાય છે, વિવેકને તિલાંજલિ આપી દે છે, પોતાનું મહાન સ્થાન વીસરી જાય છે. સગપણુ સંબંધને નેવે મૂકે છે, પોતાની જમાવેલી પ્રતિષ્ઠા પર ફરી વળતા પાણી તરફ બેઠરકાર બની જાય છે. રાજા ઊઠીને પરનારને ફસાવવા ઇચ્છે એની જાનતા પર કેવી ભયંકર અસર થાય એ વાત તરફ એનું દુર્લક્ષ્ય થાય છે અને પોતાનાજ ઘરમાં સગા ભાઈની પત્નીને ચાહવામાં પોતે કુટુંબના કર્તાવડીલ તરીકે કેવી ભયંકર વ્યવહાર ભૂલ કરે છે તેનો વિચાર કે ખ્યાલ પણ તણાઈ જાય છે. કામાર્થીને અંધ કહેવામાં આવે છે તેનું આ કારણ છે. એના સત્યાસત્ય, સારાસાર શુભાશુભ કર્તવ્યના સર્વ વિચારો સૂકાઈ જાય છે, નહિવત થઈ જાય છે, મરી જાય છે અને આખી દુનિયામાં જાણે એ એકનેજ દેખે છે, એકનેજ શોધે છે અને એકની ઉપર પોતાનું જીવન ટકી રહ્યું છે એમ માની લે છે. અને મન પરથી વિવેકનો કાબૂ ગયો એટલે પછી એતો ગમે ત્યાં જાય, ફાવે તેવાં વિચાર કરે, ન કદંપી શકાય તેવી કદંપના કરે, ન કરવા યોગ્ય પરિસ્થિતિને માની લે અને ગમે તે ભોગે ધાયુ કરવાના માર્ગે ચઢી જાય અને વચ્ચે પડનારી પ્રત્યવાયોને લાત મારતો જાય. કામદેવની આ અત્યંત આકરી પરવશતાને મહારાજ પુંડરીક તાબે થઈ ગયો, આધીન થઈ ગયો. પોતાપણું વિસરી ગયો અને આખી રાત આંખનું મટકું માંડયા વગર અમ્મરંગી તરંગોમાં પસાર કરી. એણે પથારીમાં-પલંગમાં પડી જોઈવા વિચાર કર્યો, ચાર ક્ષણ ડાબે પડખે સૂએ, પાંચ ક્ષણ જમણે પડખે સૂએ ત્યાં તો યશોભદ્રાનાં ટોળે ટોળાં નજર સામે ખડાં થઈ જાય. પહેલી હારમાં એક, પછી બે, પછી ત્રણ એમ સેંકડો હજારો યશોભદ્રાઓ દેખાય. કોઈવાર અત્યંત તેજોમય યૌવનમાં ચમકતી પ્રભાતે જ્યેષ્ઠી મરતી કરતી સુંદરી દેખાય, તો કોઈ વાર રાજ-

સભાના પૈભવમાં દિવ્ય વધારો કરતી શાંત શીતાત્મા સિંહાસનના રૂઢ ભવ્ય આકાર વાળી તેની મૂર્તિ ખડી થઈ જાય. કોઈવાર પાતળાં છૂટાં કપડાં ધારી વીર્યવતી બાળા દેખાય તો કોઈવાર હાથમાં પૂજ્ય પોલક સામે ધસી આવતી પૂજારણુના આકારમાં ભવ્ય ભાવિક ભક્તની આંખે પોતાને ભેટવા તલસતી દિવ્યાકારી ભક્તાણી દેખાય. કોઈવાર રાજાને છણકાવતી રૂઢસ્વરૂપી આકર્ષક પણુ લાલ આંખવાળી ચંડી સ્વરૂપે એ રાજાને આકર્ષણુ કરે તો કોઈવાર પોતાની બાજુમાં બેભેલી રાજવદન નિહાળતી દિવ્યાંગના દેખાય.

આખી રાત રાજા અનેક તરંગમાં વધતો ગયો, ગૂંચવણોમાં ગૂંચવાઈ ગયો, આવેગનાં તરફડિયાંમાં ફરફડી ગયો. એ કોઈવાર બારી પાસે, કોઈવાર અગાસીમાં, કોઈવાર સિંહાસન પર કોઈવાર ગાલીચા પર બેસે, પણુ એના જીવને આખી રાત શાંતિ ન વળી, ધીરજ ન આવી. એણે આખી રાત જિંઘ્યા વગર ઠાઠી. તંદ્રા આવી ત્યારે કલ્પના વધારે થવા લાગી. મહારાજાએ વગર શાંતિએ એ આખી રાત પસાર કરી.

આ રીતે સાકેતપુરમાં કામણુ સુદ આઠમનો દિવસ પસાર થયો. દેવી યશોભદ્રાને રાજાના મનની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ પણુ નહોતો. એના દેદીપ્યમાન ચારિત્ર પાસે એના મનમાં આવી કલ્પના પણુ શક્ય નહોતી. રાજાનો જન્મદિવસ આ રીતે જુદા જુદા ભાવે, અનેકને આનંદે અને ખુદ મહારાજાના હિંમતરાએ પસાર થયો અને બીજા દિવસના વહેણાં વાયાં, ફૂકડા બોલ્યા. રાજા જિંઘ્યા નહિ તેથી દુનિયાનો કાર્યક્રમ બદલાયો નહિ. આ રીતે સાકેતપુરમાં રાજાએ રાજસભ્યોએ અને પ્રજાજનોએ રાજાનો જન્મ દિવસ જાહેર તહેવાર તરીકે બિજવ્યો.

વિભાગ બીજો

માળો વિખાચો

૧૧ :

મહારાજની નિરંકુશ વિચારમાળા

૭

મહારાજ પુંડરીકનો જન્મ દિવસ એ રીતે પસાર થઇ ગયો. નગરજનોએ લહેર કરી, બાળકોને મીઠાઈ મળી, સુંદરીઓને રાસડા અરબાનાં નૃત્ય મળ્યાં, ખેત્ર ખેલનારાઓને કુશળતા બતાવવાની તક મળી, હલવાઇઓને વેપાર થયો, રાજપુરુષોને ભેટ સોગાદો મળી, લહેરી યુવરાજ કુંડરીકને આનંદ થયો, અને દેવી યશોભદ્રાને પોતાનું સૌભાગ્ય દેખાડવા અને વિકસાવવાના પ્રસંગે અનાયાસે સાંપડ્યા. એકંદરે આ પ્રમાણે આનંદ સર્વત્ર વ્યાપી થયો ત્યારે આખા નાટકના મુખ્ય સૂત્રધાર-મહારાજ અને મહારાણીને અકદમ્ય પરિતાપ થયો. મહારાજના માનસપટમાં યશોભદ્રા આવી અને મહારાજના દિલમાં શું છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડેલ દેવી યશોધરા પતિના ખેદને જોઇ જોઇને વધારે ને વધારે પરિતાપ પામ્યા અને શુભ દિવસે પતિ સાથે આનંદ ગોષ્ઠિ અને વૈભવ સુખ માણવાની કલ્પનાની ઉપર હડતાલ લગાવી બેઠી ગયા, છતાં બિંધમાં પણ એના મુખ પર ગ્લાનિ દેખાતી હતી.

બીજો દિવસે મહારાજ પુંડરીકના મુખ પર જે આનંદ છાયા

હોવી જોઈએ તેમાંનું કાંઈ નહોતું. આખી રાતના ઉજ્જગરને પરિણામે આંખમાં ઊંઘ દેખાતી હતી, ચિંતાબ્યાસ મુખ પર આડા લિસોટા પડ્યા હતા, જાણે પોતાની પ્રિય વસ્તુ ખોવાયલી હોય તેમ તેના મુખ પર ચિંતા-અમગીની અને જાડી નિરાશા દેખાતી હતી, એનું મન કોઈ પણ કામ પર ચોંટતું નહોતું. એના બોલવામાં જે સત્તાવાહિતા અને શૌર્ય સામાન્ય રીતે બરેલાં અને ઊબરાઈ જતાં દેખાતાં હતાં તેની આજે ગેરહાજરી જોવામાં આવતી હતી. શું કરવું અને ક્યાં જવું અને કોની સાથે વાત કરવી એની મહારાજને કળ પડતી નહોતી. અને મનનો ભાર ઓછો કરવાનો માર્ગ સૂજતો નહોતો. અત્યારસુધી એણે એવી નામના મેળવી હતી કે અત્યારે પોતાને જે જોઈતું હતું તેની વાત પણ કોઈને કહી શકાય તેમ નહોતું અને વાત કર્યા વગર છુટ વસ્તુને પામવાનો રસ્તો નીકળે કે સાંપડે તેમ નહોતું.

રાજની આવી અસ્તવ્યસ્ત મનોદશા દેવી યશોધરા પામી ગયા હતા. એકે પહોર દિવસ તો એણે એમને એમ જવા દીધો, પણ દરમ્યાન જોઈ લીધું કે મહારાજના મન પર બોળે વધતો જ જાય છે અને ખિન્નતા ધટવાને બદલે વધતી જ જાય છે એટલે એણે મહારાજની પડખે બેસી વાત આદરી.

“મારા દેવ ! કાલની સાંજથી આપને શું થાય છે !” દેવીએ પૂછ્યું. “આપની તબિયત નરમ છે ?”

“મને કંઈ સમજતું નથી” પરાણે જવાબ આપતાં પુંડરીક દેવ બોલ્યા. “મારી તબિયત સારી છે.”

“આપની તબિયત માટે રાજવૈદ્યને બોલાવું ? આપ આખી રાત જાગ્યા પણ નથી અને અત્યારે પણ શરીર આખું ખમખમી રહ્યું છે અને માથું ગરમ દેખાય છે.”

મહારાજએ ટૂંકમાં પતાવ્યું “મને કાંઈ નથી, વૈદ્યને બોલાવવાની જરૂર નથી. મને એકલો પડી રહેવા દે.”

મહારાજ અત્યંત પીડાથી બોલતા હતા, પણ એનું બોલવામાં પણ પૂરું ધ્યાન નહોતું. અત્યારે એને શું થાય છે તે સમજતું નહોતું. રાણીને મનમાં થયું કે રાજકારણની કોઈ આકરી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે, અત્યારે તે પોતાને (રાણીને) કદાચ કહેવાય તેવી બાબત નહિ હોય. વધારે સવાલ જવાબ કરવામાં પણ સાર જેવું ન લાગ્યું, કારણ કે મહારાજ વાત કરવા પણ ઈચ્છતા નહોતા એવું એમના મુખના ભાવે કહી બતાવતા હતા અને એમની બોલી પણ એવી જ હતી. મહારાણી સાથે છૂટથી પોતાના મનની વાત ન કરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો અને રાણી આવા અનુભવને અભાવે રાજના મોંમન વગરના જવાબ સાંભળી છોળીલા તો પડી ગયા, પણ પોતે ગમ ખાઈ ગયા. જરા પણ ક્ષોભ બતાવ્યા વગર એ રાજ પાસેથી દૂર થઈ ગયા અને મહારાજ હવે તદ્દન એકલા પડ્યા.

રાજના માનસ પર પણ પાછા કાલના દેખાવો, યશોભદ્રાના ખરબા અને હલેંકા તેની આંખ આગળ તરી આવ્યા, એનાં સુધદ શરીરના અંગપ્રત્યંગ એની સામે દોડવા લાગ્યાં. એની કામણુગારી આંખો અને ભરાવદાર મુખડું, એની પાતળી ફેડ અને આકર્ષક મધ્ય વિભાગ, એનું ગોરું ઘાટીલું શરીર અને હાથપગના લટકા, એની વાણીની મીઠાશ અને ગળાની કુમળાશ એક પછી એક એના પર ગળજ કરવા લાગ્યા અને એ પરવશ બની, મન કે મગજ પરનો કાબૂ ખોઈ બેઠો.

એકાદ ક્ષણ પોતે કેટલા અધમ વિચાર કરી રહ્યો છે તેનું નીચ-પણું નિર્મોલ્યપણું અને તેના ગર્ભમાં રહેલ અધઃપાતની અધમ ભૂમિકા પર એને ખ્યાલ આવી ગયો. એને એમાં નાના ભાઈ તરફ થતા અન્યાયનો આભાસ થયો, પોતે રાજપિતા હોઈ રૈયતની દીકરી ભાર્યા કે કુમારિકા પર આવી નજર કરે તો મહાપાતકનો

ભાગીદાર અને એ વાતની એને ઝાંખી થઈ, પોતે કુટુંબનો વડો હોઈ નાનાભાઈની વધૂના પિતારથાને છે એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ નજરે એનાથી આવા પ્રકારની કલ્પના પણ ન થઈ શકે એમ પણ એને જરા લાગ્યું; પણ એ વિચાર એ ચાર ક્ષણથી વધારે ટક્યા નહિ. એ વિચાર જોડા ભિતરે કે આકાર લે તે પહેલાં તો કામદેવે એના પર વિજય મેળવ્યો, એની નજરમાં નાયતી કૂદતી રાસ લેતી યશોભદ્રા દેખાઈ ગઈ, એની આંખના જોડાણમાં, એના મગજના અંદરના ભાગમાં અને એના હૃદયના પ્રત્યેક તારમાં એણે કાળું કરી લીધો અને પછી તો પોતાનો ભાઈ નમાવો છે, નકામો છે, લહેરી છે, આવી દેવાંગનાને સાથે રાખવા અને ભોગવવાને અયોગ્ય છે-આવા આવા વિચારો આવવા લાગ્યા અને ઢંગધડા વગરની માનસિક પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ ભોગે યશોભદ્રાને પોતાની કરવાનો એ આખરી નિશ્ચય કરી ચૂક્યો.

: ૨ :

મહાઅમાત્યની દેખીતી નિષ્ક્રિયતા

૭

મહારાજા પુંડરીક આવી રીતે વિચાર તરંગમાં ચઢી ગયા અને એ તરંગના આવેશમાં ભાષ્ટની વહુને પોતાની કરવાને ઠરાવ કરી બેઠા ત્યાં સુધી તો તેના મનથી વાત બધી પાંસરી દેખાણી. તેના નિર્ણયમાં વચ્ચે કોઈ આડું આવી શકે તેવું તેને ન લાગ્યું, પણ તેને ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિની મુશ્કેલીને ખ્યાલ થવા લાગ્યો. ભાષ્ટની વહુ બહુ મર્યાદાવાળી હતી એ એના જાણવામાં હતું. એ ધણી છૂટથી જાહેરમાં ફરવાવાળી પણ નહોતી એ વાતની મહારાજાને ખબર હતી, એ મહારાજાને મંદિરે કદિ આવી નહોતી. એ મહારાજા જાણતા હતા અને આખા રાજતંત્રમાં વહુ દીકરીના સંબંધમાં સખ્ત વિચારો, આકરો ન્યાય અને હિંમત ધોરણ હતા એ વાત પણ રાજાના ધ્યાનમાં હતી.

ત્યારે હવે અહીં શું થાય ? અત્યંત આકર્ષક અને સાથે અત્યંત મર્યાદાશીલ કામદેવની અનોખી કૃતિને પોતાની કેમ કરાય ! અને પિતા તુલ્ય અમાત્ય સુષુદ્ધિને આ વાતની અંધ પણ આવે તો

એને કેવું લાગે ! અને આવી વાત બહાર પડ્યા વગર ન જ રહે. એ વાતના રાજ્યાનુભવ સાથે એ બાબતનો અંશપણ બહાર જાય તો પોતાની આખી કારકિર્દિ અને મેળવેલ નામના ધૂળ મળે એ વિચારે મહારાજના મનમાં કંપ થયો, એ કંપ પણ એ ચાર ક્ષણ રહ્યો. એની માનસિક ચક્ષુ પાસે યશોભદ્રા નાચવા લાગી. એના મગજમાં યશોભદ્રાના રાસડા અને ફરફરતાં વસ્ત્રો તરવરવા લાગ્યાં, એની તસતસતી સાડી અને ગુલાબી ગાલ પોતાની નજીક થઈ જઈ પોતાને આમંત્રતા હોય એવી એની કદપના વધવા માંડી અને આવા નિર્માણ વિચાર કરવા માટે પોતાની જાત પર સાથે સાથે શોચ પણ કરવા લાગ્યો.

ત્યાં દેવી યશોધરા આવી ચઢ્યા. એને થોડા વખત પહેલાં ચાલી જવા રાજાએ કહ્યું હતું અને પોતાને એકાંતમાં રહેવાની ઇચ્છા છે એમ જણાવી દીધું હતું; પણ પતિપ્રાણા સાધ્વીનું મન ન રહ્યું, એને લાગ્યું કે રાજાની તબિયત ખરાખર ન હોય કે મનમાં વ્યાકુળતા હોય ત્યારે પોતાનું વાજબી સ્થાન મહારાજની બાજુમાં જ હોય અથવા હોવું જોઈએ. એટલે એ તો અપમાન કે તિરસ્કારની કદપના વગર માત્ર કર્તવ્ય બુદ્ધિએ મહારાજ પાસે આવી તેની બાજુમાં બેસી ગયા. તુરત મહારાજ તાડકયા 'દેવી ! તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. મેં તમને એક વાર કહ્યું કે મને એકલો પડી રહેવા દો. ત્યારે તમારે અહીં રહીને મારો જીવ લેવો છે ? જાઓ, ચાલ્યા જાઓ, દૂર ચાઓ.' આટલું બોલી રાજાએ પોતાના મુખની આડા હાથ ધરી દીધા અને આંખો બંધ કરી દીધી.

યશોધરાએ આવો પ્રસંગ કદી અનુભવેલો નહિ. પોતાના પતિથી કદી અપમાન પામેલ નહિ અને અત્યારે એની લાલ લાલ આંખો જોઈ અને બાપામાં તિરસ્કાર સાંભળી એ ખરેખર ડહાઈ ગઈ. નહિ ધારેલ સ્થાનેથી પહેલી વાર અપમાન કે તિરસ્કાર થાય ત્યારે મોટા

આઘાત લાગે છે અને ધડીબર તો જાણે પોતાના પગ નીચેથી જમીન સરકી જતી લાગે છે, જાણે જગત ચક્રણ વક્રણ ફરતું લાગે છે, બુદ્ધિ બહેર ભારી જાય છે. નવા અનુભવની આંધી ચઢે છે અને શું કરવું, શું બોલવું, ક્યાં જવું એનો નિર્ણય ન થઈ શકે તેવી ગૂંચવણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. મહારાણીને બરાબર એમ જ થયું, માથા ઉપર વજ્રનેા ઘાત પડ્યો, શરીરમાંથી ગરમી છૂટી. આંખમાં ઝલાનિ આવી મઈ, પણ એ શાણી સાધ્વી એક અક્ષર બોલી નહિ, જરાપણ ક્ષોભ બતાવ્યા વગર એ પાછી ચાલી મઈ, પણ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે પતિનું વર્તન ન સમજી શકાય તેવું થઈ રહ્યું છે અને ન બોલે તેવું એ બોલી ગયા છે એ વાતની એના મનમાં વિચારધારા ચાલી. એને મહા એદ થયો અને પતિના અંતિમ હિતની દૃષ્ટિએ વાતમાં ઊંડા ઊતરવાની જરૂર છે એવો એને ખ્યાલ આવ્યો.

આવા સંકટ સમયમાં એને મુશુદ્ધિ અમાત્ય યાદ આવ્યો. જો કોઈ રાજકારણનેા પ્રસંગ હશે તો અમાત્ય તરફથી બાતમી મળશે, અથવા આવા પ્રસંગે કેવી રીતે કામ લેવું તેની સલાહ તેની પાસેથી મળશે અને મુખ્ય મંત્રી લગભગ પિતા સ્થાને રાજમાન્ય અને વૃદ્ધ હોવાથી એની સૂચના ઉપયોગી થશે એમ ધારી મહાઅમાત્યને બોલાવવા માણસનેા મોકલ્યો. મહારાણી એટલું તો સમજી ગયા હતા કે રાજનેા કોઈ પ્રકારનેા શારીરિક વ્યાધિ જણાતો નથી. જે કોઈ હશે તે માનસિક કારણ હોવું જોઈએ અને એ ચિંતાનું કારણ સમજાય તો તેનો ઉપાય હરતમત થાય અથવા કરવા પ્રયત્ન થાય અને તે રીતે મહારાજનેા પાછા અસલ રાહ પર લાવી શકાય તેવી તેની મનોભાવના હતી. મુશુદ્ધિ મંત્રીને આવતાં કલાક જ થયો, ભીષ્મ પિતામહ જેવા વૃદ્ધ, ચાણાક્ય જેવા નીતિગુ અને છતાં કોઈ પણ પ્રકારની કૂટનીતિમાં નહિ માનનાર આ માનનીય વૃદ્ધ અમાત્ય બ્યારે દેવી યશોધરા પાસે હાજર થયા ત્યારે દેવીના દીલ ઉપરથી ઘણો ભાર ઓછો થઈ ગયો.

આપત્તિ વખતે સશક્ત પ્રિયજન હાજર થાય ત્યારે એ ધારેલ પરિણામ લાવી શકશે અને તે માટે પોતાથી બનતું કરશે અથવા તેને અંગે જરૂરી માર્ગ દર્શન કરાવશે એટલા વિચાર માત્રથી મગજ પરનો બોલો હળવો થઈ જાય છે.

દેવી યશોધરાએ યોગ્ય મર્યાદાપૂર્વક મહારાજનું ગર્ભ રાતનું અને આજની સવારનું વર્તન મુશુદ્ધિ મંત્રી આગળ વર્ણવી બતાવ્યું. એણે પતિ માટે એક પણ હલકો શબ્દ વાપર્યો નહિ, પણ દૂંકામાં આખી પરિસ્થિતિ સમજાવી દીધી અને પોતે લગ્નના દિવસથી અત્યાર સુધી કદી પણ આવી અવ્યવસ્થા કે ગરબડ મહારાજમાં જોઈ નથી અને સત્વર ઉપાયની જરૂર છે એટલી મહારાજના હિતની નજરે વાત કરી દેવી મૌન રહ્યા. મહાઅમાત્ય દુનિયાના અનુભવી હતા, એને ગર્ભ કાલથી જ ભાવી આફતની સજુસજુાટી આવી ગઈ હતી, પણ એને કાંઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો.

“દેવી ! તમારા ખ્યાનમાં મહારાજના મનની આવી વ્યાકુળ સ્થિતિનું કારણ શું આવે છે ? ” અમાત્યે પૂછ્યું.

“મારી સમજમાં કાંઈ કારણ આવતું નથી.” દેવી યશોધરાએ જવાબમાં કહ્યું. “જો મને સમજ પડતી હોત તો આપને તરફી ન જ આપત. મહારાજના મગજ પર દીર્ઘ અસર ન થાય અને પ્રજા હિતની પ્રગતિમાં કોઈ અણુધાર્યો ફેરફાર ન થઈ જાય તેટલા ખાતર આપની સલાહની અને જરૂરી કામ લેવાની સ્થિતિ થઈ પડી છે અને તેટલા માટે જ આપને બોલાવ્યા છે.”

“એકાદ વખત અસ્વસ્થતા થઈ જાય તેમાં ગભરાઈ જવાનું કારણ નથી” અમાત્યે શાણપણ બતાવ્યું. “કોઈ વખત પર આવો ફેરફાર થઈ આવે છે તેમાં ચિંતા કરવાની ન હોય. એ તો કાળક્રમે જ

સુધરે. એવી બાબતમાં દોડાદોડ કરવાની ન પાલવે. ” અમાત્યે વાતને દીલી પાડવા માંડી.

“ પણ જ્યારે અસાધારણ માનસિક પલટો આવી જાય અને માણસ ન કરવાનું કરતો દેખાય તો તેનો તાત્કાલિક ઉપાય લેવાવો જોઈએ. વાત વંડી ગયા પછી સુધરે નહિ એવું પણ બને છે માટે આપના ધ્યાન પર આ વાત નાખી. ” દેવીએ વાતની મહત્તા પર ધ્યાન ખેંચ્યું.

અમાત્યે કહ્યું. “ આવી વાતમાં ઉતાવળ કરવાથી રાત બગડી જાય છે, માણસની આંખની શરમ તૂટી જાય છે અને એકવાર શરમ મઈ એટલે માણસ ઉઘાડી રીતે હલકા માર્ગ પર ભિતરી જાય છે. માટે આવી બાબતમાં ચોખ્ખવટ કરવામાં કે વાતનું નામ પડાવવામાં માલ નથી. ” અમાત્યના ધ્યાન પર મઈ કાલની રાજની નજર આવી ગયેલી હતી એટલે એને મનમાં ધારીને પોતે આટલું બોલી ગયા પણ કોઈ વાતની કે કારણની ચોખ્ખવટ કરી નહિ.

મહારાણી આ જવાબ સમજ્યા નહિ. એના ધ્યાન પર આ વાત આવી નહિ, એને તો એક જ વાત બેસી મઈ કે અમાત્ય હવે વૃદ્ધ થયા છે અને એમને અતિ સંભાળભરી રીતે ચાલવાની ટેવ પડી ગયેલ હોવાને લીધે તેમની હમેશની રીત પ્રમાણે વાતને લાંબી કરી નાખવાનો માર્ગ લઇ રહ્યા છે. રાણીને સઘ ઉપાય કરવા કરાવવાનો આગ્રહ હતો, એને રાજ માટે થઇ જશે કે આપઘાત કરી બેસશે એવી જિડી જિડી ખીક લાગી મઈ હતી. એને રાજની બ્રાંતિજનક માનસિક વિઘ્નજાતની અંદર શો ભરમ હતો તેની કલ્પના પણ નહોતી આવી એટલે એણે અમાત્યની સલાહને ધરડા માણસોની નિષ્ક્રિયતા અને દીર્ઘસૂત્રીતા સાથે જોડી દીધી. છેવટે પોતે જરૂરી તપાસ કરશે, ચેક કરશે વગેરે વાતો કરી અમાત્ય રાણીની રજા લઇ બહાર જવા માટે બિમા થયા ત્યારે તેણે એક સલાહ કર્યો.

“ દેવી ! અહીં દેવી યશોભદ્રા કોઈ વખત આવે છે ? ”

દેવીએ કહ્યું કે આ મહેલમાં એ કદી આવેલ હોય એવું તેના જાણવામાં નથી. અમાત્ય આ જવાબ લઈ વિદાય થયા.

યશોધરા દેવીને વિચાર થયો કે અમાત્યે આવો સવાલ કેમ પૂછ્યો? એ એક સવાલને પરિણામે એના મનમાં અનેક શંકાઓ થઈ, વિચાર પરંપરા ગોઠવાઈ અને વાતમાં કાંઈ ભેદ જોવું છે એમ તેને લાગ્યું. મહાઅમાત્યે પોતાના મુદ્દામ વાતમીદારને અમુક સૂચના આપી દીધી અને પોતે પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ વિદાય થઈ ગયા.

: ૩ :

વૈધરાજનું નિદાન

૭

મૃહારાજ પુંડરીકે એ રાત્રી અને એ દિવસ બાધામાંડળની જેમ
પસાર કર્યાં. અને કાંઈ કામકાજ સૂળે નહિ, કોઈની સાથે વાત કરવી
મને નહિ, ખાવામાં કે નિત્યકર્મમાં એનું કાંઈ ધ્યાન ન રહે અને
અમત્યનાન્દાજવહીવટી કામકાજ માટે કાંઈ સવાલ પૂછવામાં આવે
ત્યારે તેના તરફથી કાંઈ સરખા જવાબ ન મળે અથવા ભળતા જવાબ
મળે. આ વાત ધીમે ધીમે શહેરમાં પ્રસરવા માંડી. કોઈ કહે મહારાજનું
ફટકી ગયું છે, કોઈ કહે રાજા ઉપર કોઈએ કામણું કર્યું છે, કોઈ કહે
રાજાને મોટો મંદવાડ થઈ પડ્યો છે અને કોઈ કહે કે રાજાને પોતાનો
પુત્ર ન હોવાથી જન્મે અકળાઈ ગયા છે. ગામમાં તો નહિ થયેલી કે
અસંભવિત વાતો ચાલવા માંડી અને વગર સહીના કામજો આવવા
માંડ્યા. મોટાનો મંડવાડ હોય ત્યારે તેના સમાચાર હાવાનળની
જેમ ફેલાતા જાય છે અને દરેક માણસ એમાં પાંચ દશ ટકા વાત
વધારતો જાય છે અને ફેટલાંક ફળદ્રુપ ભેળાઓ તો મગજમાંથી છુટાઓ
શકાવી કંઈક કંઈક વાતો ચલાવે છે. આવી રીતે લોકોમાં વાતો વધારે

પધારે ચાલવા લાગી અને અનેક જાતની અતિશયોક્તિથી વાતનું, વતેસર થતું ચાલ્યું.

સુશુદ્ધિ મહામંત્રીને કાને ગામમાં ચાલતી વાતો આવ્યા કરતી હતી. એને પણ અનેક જાતના વિચારો આવતા હતા, પણ એ વાતનું મૂળ ક્યાં છે તેનો પોતે નિર્ણય કરી શક્યા નહોતા. એમણે રાજાના જન્મદિવસે અનેલા બનાવ પર નિગાહ રાખી અમુક વિચાર-ધારા બાંધી હતી. પણ તે વાતનો નિર્ણય કરવા પહેલાં પધારે હડીકત મેળવવાની પોતાને જરૂર લાગી હતી, અને અધૂરી હડીકત કે અપૂર્ણ-તપાસે કામ લેવાની તેને ટેવ ન હોવાથી એ તો હજી માન પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા, અને કોઈપણ માર્ગ કે ઉપાય લેવા પહેલાં વાત સી છે તેનો નિર્ણય કરવાને અંગે, જરૂરી ખાતમી મેળવવાના કામમાં રોકાઈ ગયા હતા. રાજાની માનસિક વિદ્વાનજીવ વધતી જતી હતી અને એના ચહેરાપર અને શરીરપર કંટાળાનાં અને ચિંતાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ થતાં જતાં હતાં. મહારાણી તો લગભગ કિંકર્તવ્યતા મૂઢ થઈ ગઈ હતી અને સુશુદ્ધિ મહામંત્રીને વાત કરી દીધી એટલે એના મગજ પરથી બોળે હલકો થઈ ગયો હતો. છતાં એ જાણતી હતી કે મંત્રી ઘણો કુશળ હોવા છતાં કામ લેવામાં ઘણો ધીરો હતો. રાણી પોતે રાજાની દરરોજની ચિંતાગ્રસ્ત દશા અને વિચિત્ર વર્તન જોઈ મૂંઝાઈ ગઈ હતી અને હવે કેમ કામ લેવું અને કોની સલાહ લેવી એનો નિર્ણય કરી શકી નહોતી.

ત્રીજો દિવસે મહારાણીએ રાજવંદને બોલાવ્યા. વૈદ્યરાજ મહા-મતિ અત્યંત કુશળ વૈદ્ય હતા. મોટાં રાજરોગથી માંડીને જમે તેવા વ્યાધિની ખાખતમાં નિદાન અને ચિકિત્સામાં ભારે પ્રવીણ હતા અને અમુક અનુભવોમાંથી પસાર થયેલા હોવાને કારણે અને અભ્યાસ પણ જીવન ભરનો હોવાને લઈને, માનસ વિદ્યામાં પણ ભારે વિચક્ષણ થઈ ગયા હતા. વૈદ્યાની ખાખતમાં અનુભવ ધણું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

જે વૈદ્યોએ હજારો કેસ સુધાર્યા કે બચાડ્યા હોય અથવા જેણે ઘણી મોટી સંખ્યાના વ્યાધિગ્રસ્તોની દવા કરી હોય તેને કેસ સોંપવામાં સંકેત્ય ન કરવો. ખીન અનુભવી તાજા વૈદ્ય કે ઊંટવૈદ્યને કદી કેસ સોંપવો નહિ અને પાકા વૃદ્ધ ધીકતી ધરાણી વાળા વૈદ્યની સલાહ વગર સંકેત્યે લેવી અને અનુસરવું એ વાત રાણીને ઠીક લાગી.

અને આ મહામતિ વૈદ્યરાજ પાસે વ્યાધિ નિદાનની એક અભિનવ રીતિ હતી. એ શારીરિક વ્યાધિની તપાસ મૂત્ર (પેશાબ) થી કરતા હતા. એના અભ્યાસ અને અનુભવને આધારે એ જાણી શક્યા હતા કે દરેક વ્યાધિનું મૂળ મળમાં હોય છે અને મળનું મૂળ મૂત્રાશય (કીડની—kidney) માં હોય છે. એ પેશાબ જોઇ તેમાં તેલના ચાર પાંચ ટીપાં નાખતા અતે ત્યાર પછી તેલ ખેસી જાય કે તરે છે, એનો રંગ વાદળી થાય છે કે પીળો થાય છે, એ ચક્કર ચક્કર ફરે છે કે સ્થિર રહે છે, એમાં વચ્ચે સફેદ ગોળાઓ ઊપડે છે કે રંગ ખેરંગી ઊપડે છે—એ પરથી વ્યાધિ પારખતા હતા અને મૂત્રાશયના બગાડ ઉપર શારીરિક સર્વ વ્યાધિઓનું મૂળ પકડી પકળી ચિકિત્સા કરતા હતા. આ તેમની રીત અભિનવ હતી. ખાસ કારગત નીવડતી હતી અને તેથી એણે અનેક અસાધ્ય અથવા આકરા વ્યાધિઓવાળા કેસો હાથમાં લઇ, સારાં પરિણામો બતાવ્યાં હતાં. જ્યારે ખીજા વૈદ્યો કેસને આકરો અથવા લગભગ આશા વગરનો જાણાવતા ત્યારે પણ એ કેસને પોતાના હાથમાં લઇ, મૂત્ર પરીક્ષાદ્વારા રસ્તાસર કરી આપતા અને એ રીતે એણે ઘણી નામના મેળવી હતી. માનસિક વ્યાધિમાં મૂત્ર પરીક્ષા જરા પણ કામ લાગતી નહોતી. એને માટે એ માનસવિદ્યાના બજથી કામ લેતા હતા.

મહારાણી યશોધરાએ વૈદ્યરાજ મહામતિ પાસે, ઊજવેલા છેલ્લા જન્મદિવસથી માંડીને મહારાજા કેની રીતે તદ્દન ફરી ગયા હતા, કેવા અવ્યવસ્થિત થઇ ગયા હતા અને કેવું નિયિત વર્તન ચલાવે

આખો વખત બેચેન રહેતા હતા-તેનું દેવીએ વર્ણન કરી બતાવ્યું. અનુભવી વૈદે પ્રથમ સવાલ કર્યો કે ‘રાજના શરીરમાં તાપ છે કે નહિ?’ “વૈદરાજ! તાપ તો નથી, પણ શરીરમાં ગરમી અને ઉકળાટ જરૂર છે.” રાણીએ જવાબ આપ્યો.

“એ રાતના કાંઈ બોલે છે?” વૈદરાજે સવાલ કર્યો.

“એ આખી રાત બિંધતાજ નથી. પલંગમમાંથી ખાટ પર, ખાટ પરથી બાળેઠ પર અને બાળેઠથી માલિયા ઉપર જાય આવે છે, મનમાં કાંઈ બગડે છે અને ગણગણાટ કરે છે. એ નથી ખાતા કે નથી પીતા, કાંઈ પૂછાયે તો ધણી વાર જવાબ ન આપે અને કોઈ વાર ઢંગધડા વગરની વાતો કરે તો, વાક્યો મેળ વગરનાં કે અર્થ વગરનાં, આગળ પાછળના સંબંધ વગરનાં કે હાર્ષાટ વગરનાં બોલે. આવી દશા વર્તે છે.”

વૈદરાજે સવાલ કર્યો. “આજે સવારે કરેલ પેશાબ જાળવી રાખેલ છે.”

રાણી-“મહારાજાએ સવારે વાસણમાં પેશાબ કરેલ છે તે હજી મહેતરાણી સાફ કરી ગઈ નથી.”

વૈદરાજના કહેવાથી મૂતનું ફૂંડું રાણીએ મંગાવ્યું. તેલની એક ઝારી મંગાવી. વૈદરાજે ઠામને અડધા વગર ઝારીની નળામાંથી પેશાબના ઠામમાં પાંચેક ટીપાં તેલ નાખ્યું. પૂર્ણ પ્રકાશમાં બિંબા રહી તેલનાં બિંદુ નાખ્યા પછી થતા ફેરફારો તપાસ્યા અને પછી કહ્યું કે મહારાજાના શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શારીરિક વ્યાધિ નથી.”

મહારાણીએ પૂછ્યું “આ બધું જરા વધુ ખુલાસાથી સમજાવો. રાજના શરીરમાં વ્યાધિ નથી એમ આપ કહો છો તો પછી આ બધું શું છે? જરા વાતની ચોખવટ કરો.”

વૈદ્યરાજે ઉત્તરમાં કહ્યું: “ દેવી ! સાંભળો. વ્યાધિના એ પ્રકાર છે: ફેટલાક વ્યાધિ શારીરિક હોય છે અને ફેટલાક માનસિક હોય છે. શરીરના વ્યાધિઓ વાત પિત્ત અને કફની વિષમતાથી થાય છે અને તેનું નિદાન આ તેલના મૂત્ર પરના પ્રયોગથી થાય છે. વ્યાધિનું એકવાર નિદાન થઈ જાય, પછી તેની ચિકિત્સા કરવી મુશ્કેલ નથી. યોગ્ય દવા આપવામાં આવે અને દેવ અનુકૂળ હોય તો વ્યાધિ નિર્મૂળ કરવામાં વાધો આવતો નથી. ”

“ વ્યાધિનાં મૂળમાં અજીર્ણ હોય છે. સર્વેવામપિ રોગાણાં કારણં કુપિના મલા : મળશુદ્ધિ બરાબર ન થાય તેથી વ્યાધિઓ જામે છે, સર્વ વ્યાધિનું મૂળ મળમાં છે. એ મળશુદ્ધિ અને મૂત્રાશયની સ્થિતિને ધણો સંબંધ છે અને એ દેવી રીતે વર્તે છે તે તેલ પરીક્ષાથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાત પિત્ત કે કફની વિષમતા થઈ જાય તો અજીર્ણ થાય છે તેનો પ્રકાર આ તેલનાં ટીપાંઓ બતાવી આપે છે. અજીર્ણના ચાર પ્રકાર છે: આમ, વિદગ્ધ, વિષ્ટગ્ધ અને રસશેષ એનાં લક્ષણો વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે અને એની પરીક્ષા તેલનાં બિંદુઓ ઠરી આપે છે. આ પરીક્ષા દ્વારા હું તમને બરાબર કહી શકું છું કે મહારાજને કોઈ શારીરિક વ્યાધિ નથી. મારી તેલ પરીક્ષા અફર છે, ચોક્કસ છે. અને આશંકા વગરની છે અને સોંકડો વ્યાધિગ્રસ્તોની બાબતમાં કારગત નીચેલી છે. ”

“ પણ મહારાજની બેચેની અને અત્યવશતા ઉઘાડાં છે અને એમની નિષ્ક્રિયતા, એમની બેચેની દેખાવ તરીકે તેનું કારણ શું ? ” મહારાણીએ પાછી પ્રશ્ન પરંપરા ચાલુ રાખી. વૈદ્યરાજ મહામર્તિ જવાબમાં કહેવા લાગ્યા “ વ્યાધિ શારીરિક હોય છે તેમ માનસિક પણ હોય છે. શારીરિક વ્યાધિમાં વાતપિત્ત કફનું વિષમપણું થાય છે, તેમજ માનસિક વ્યાધિમાં રજસ અને તમસ કામ લે છે. રજસનું જોર થતાં મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે અને તમસનું જોર થતાં મનમાં ઉકળાટ થાય છે. આ માનસિક વ્યાધિઓ જરા આકરા થઈ પડે છે. એનાં મૂળને પકડવામાં મુશ્કેલી પણ પડે છે અને એવા વ્યાધિનો કાળ લંબાય છે. ”

“ પણ એની દવા ખરી કે નહિ ? ” રાણી એ પૂછ્યું.

“ માનસિક વ્યાધિનો ઉપચાર જ્ઞાનથી, વિજ્ઞાનથી, ધીરજ થી, સ્મૃતિથી અને સમાધિથી થઈ શકે છે. એમાં વનસ્પતિની દવા, રસ ઔષધિ કે માત્રા બહુ કારગત નથી નીવડતાં. એમાં તો વ્યાધિ-અસ્તનો આખો ઇતિહાસ તપાસી, એના વ્યાધિનાં મૂળ સુધી જઈ, એનું કારણ શોધવું જોઈએ અને પછી એની સાથે અમુક રીતે કામ લઈ, એની પાસે એને અનુકૂળ પ્રસંગો ઊભા કરી, એના મનને અમુક વલણ આપવું જોઈએ અને સાચો વ્યાધિ સમજાય તો તેને માટેના શક્ય ઉપચાર માનસિક પ્રયોગોથી, વાતોથી અને સૂચનથી કરવા જોઈએ. પણ એમાં બાહ્ય પરીક્ષા, નાડી પરીક્ષા કે એવી સ્થૂલ ઉપરછલી પરીક્ષા ખાસ પરિણામો નીપજાવી શકતી નથી. ” અને વ્યાધિનું નિદાન કરતી વખતે વૈદ્યે વ્યાધિવાળાની નવ બાબતો લક્ષ્યમાં રાખવાની હોય છે: પ્રકૃતિ, બળ, બાંધો, પ્રમાણ, પથ્ય, ધીરજ, સત્ત્વ, આહારશક્તિ, કસરતની સગવડ અને વય. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરતાં મહારાજના વ્યાધિનો નિર્ણય કરવા માટે વધારે હકીકતની જરૂર છે. માનસિક વ્યાધિ માત્રના ઉપચાર હોય છે, પણ તે પહેલાં આખો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર રહે છે.

“ અને એક બીજી વાત પણ છે. વ્યાધિ કઈ સ્થિતિમાં છે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. વ્યાધિના સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાન અને વ્યક્તિભેદો વિચારવા જોઈએ અને સંચયની સ્થિતિમાં વ્યાધિને અટકાવવામાં આવે કે સેકી દેવામાં આવે તો તે આગળ વધતા નથી. પ્રકોપ થઈ ગયા પછી તેનું શમન કરવું વધારે મુશ્કેલ પડે છે. માટે મારે આપને કહેવાનું એ છે કે મહારાજની મૂત્રપરીક્ષામાં કાંઈ વ્યાધિ મળતો નથી અને માનસિક વ્યાધિને અંગે તમે હકીકત કહી તે પૂરતી નથી. માનસિક વ્યાધિનાં તો અનેક કારણો હોય. રાજ્યમાં તોફાનનો બચ હોય, મંત્રીવર્ગમાં ગડગડ હોય,

અંતઃપુરમાં આશંકા હોય, પરચક્રનો ભય હોય, પ્રબળમાં અસંતોષની મજલતરી હોય, અથવા રાજાના મનમાં કોઈ અંગત કારણ હોય, એને પ્રિય વસ્તુ કે માણસની ઇચ્છા હોય તે પૂરાતી ન હોય, એને કોઈ તરફ દ્રેષ હોય છતાં તે દુર્ધર્ષ હોય—આવાં આવાં અનેક કારણો હોય છે. એની વિગત સાંપડે તો તેના ઉપચાર પણ થઈ શકે. સૂચનથી પણ માનસિક વ્યાધિ મટાડી શકાય છે. હવે તમારે કાંઈ પછવું હોય તો પૂછો. વધારે હકીકત મેળવવાની જરૂર છે, વ્યાધિના ઉપચાર જરૂર હોય છે. પણ વ્યાધિનાં નિદાનનો આધાર વ્યક્તિગત કેસના ઇતિહાસના જ્ઞાન ઉપર અવલંબે છે અને નિદાન થયા વગર ચિકિત્સા યથાયોગ્ય થઈ શકતી નથી. ”

રાણીએ કહ્યું: “હકીકત જણાવી તેટલીજ છે. જન્મદિવસના મહોત્સવના પ્રસંગ પછી મહારાજા તદ્દન બદલાઈ ગયા છે, વિચિત્ર વર્તન કરી રહ્યા છે અને ન સમજાય તેવો માનસિક ક્ષોભ અનુભવી રહ્યા છે. આ સિવાય કાંઈ હકીકત જણાવી શકાય તેવી મારી પાસે નથી. ”

વૈષ્ણવ મહામતિએ જવાબમાં કહ્યું “ તમે બરાબર માહિતી મેળવો, વાતોના મૂળ પર જાઓ, તપાસ કરો અત્યારે દેવા આપવી હોય તો મળ શુદ્ધિની અપાય, પણ તેના કાંઈ અર્થ નથી. માનસિક વ્યાધિના ઉપચાર માટે તો હકીકતની જરૂર છે અને તેના ઉપાય જેમ જલ્દી થાય તેમ વધારે ઠીક. એવા માનસિક વ્યાધિને સંચયની સ્થિતિમાંજ અટકાવવાથી ખૂબ લાભ થાય છે. એક વખત એનો પ્રકોપ થઈ જાય ત્યાર પછી એના પર કાળૂ મેળવવો વધારે મુશ્કેલ પડે છે. આપ ફરી બોધાવશો ત્યારે હું આવીશ. હકીકતમાં જિંડા ભિતરી કાંઈ ચોખ્ખી વાત કરો તો ચોક્કસ ઉપચાર થઈ શકશે. ”

રાણીની દષ્ટિ પરથી હવે વધારે વાતની ઇચ્છા ન જણાતા વૈષ્ણવે રમ લીધી. રાણીને લાગ્યું કે વૈષ્ણવને પૂછવાથી કાંઈ ખાસ લાભ ન કરી શકાયો. એને આશા હતી કે મહામંત્રી કાંઈ સલાહ ન આપી શક્યા તો વૈષ્ણવ કાંઈ ઉપાય બતાવશે, પણ તેમાં પણ તે નિષ્ફળ થયું.

: ૪ :

પ્રિયંવદ્ધાનું દ્વિતી કાર્ય

૭

મહારાજ પુંડરીકે જે દિવસ તો ખૂબ એચેનીમાં માળ્યા. પોતાનો આપ્ત વર્ગ અને મંત્રીમંડળ ચિંતાગ્રસ્ત હતાં. એ પોતે જોઈ શકતા હતા, કોઈ કંઈ બોલી શકતું ન હતું એ એના ખ્યાલમાં હતું, પણ આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાનો નોક જળવાઈ રહે અને પોતે ઉઘાડા ન પડી જાય એવો રસ્તો એને મળી શકતો નહિ. કાંઈને મુખે વાત કરી શકાય તેવી ન હોય અને પોતામાં એને પચાવવા જેટલી અથવા તેનો રસ્તો કાઢવાની તાકાત ન હોય ત્યારે ‘કહેવાય પણ નહિ અને સહેવાય પણ નહિ’ એવી સ્થિતિ બની થાય છે. પુંડરીક દેવ અત્યારે જે દિવસથી એવી સ્થિતિના ચક્કરમાં પડી ગયા હતા, છતાં એ જાતે તદ્દન બેચેન કે મૂખ ન હોતા. ત્રીજો દિવસ એને પોતાને જ વિચાર થયો કે આમ જાંડાની જેમ બમડયા કરવું કે પડયા રહેવું તે તો પાલવે નહિ, એમાં તો ન અર્થસિદ્ધિ થાય કે ન કાર્ય થાય અને વિના કારણ પોતાના

સંબંધમાં ગેરસમજૂતી ચાલ્યા કરે અને લોકો મનઘડત અંક તરંગો ઉઠાવી સાંચી ખોટી અને બળતી વાતો પોતાના સંબંધમાં ચલાવ્યા કરે. એની યશોભદ્રાને પોતાની કરવાની કે એની સાથે અમનચમન ઉડાવવાની આકાંક્ષા જરાપણુ ઓછી થઈ નહોતી. એની રૂપલુબ્ધતા અને સ્પર્શસુખની હોંસ જરાપણુ ઠમી થઈ નહોતી. પણ હવે એ રાત્રી વચ્ચે જ્યાં પછી એને વિચાર થવા માંડ્યો કે એમ બેસી રહેવાથી કે વિષાદ કર્યા કરવાથી કાંઈ યશોભદ્રા પોતાની થાય નહિ. એટલે એણે ધીમે ધીમે રાજકારણમાં રસ લેવા માંડ્યો, મંત્રી અને અન્ય રાજપુરુષો સાથે વાતો કરવા માંડી, નાના નાના હુકમો પણ આપવા માંડ્યા અને એ રીતે પોતાની વિશ્વજ્ઞતા ઓછી થતી જાય છે એમ એણે પ્રયત્નપૂર્વક બતાવવા માંડ્યું. આથી પોતા સંબંધમાં બળતી સળતી પ્રજામાં વાતો ચાલતી હતી તે ઓછી થવા લાગી, પણ એના કુશળ મંત્રીઓ અને અમલદારો રાજનું દીવ ભમતું છે અસ્થિર છે, અવ્યવસ્થિત છે— એ વાત જોઈ જાણી શકતા હતા. રાજ પુંડરીક પાસે એક અત્યંત વિશ્વાસુ દાસી હતી, તેનું નામ હતું પ્રિયંવદા. તે મહારાણી પાસે રહેતી હતી, પણ મહારાજ પુંડરીકની ખાસ વિશ્વાસુ દાસી હતી. તે અત્યંત રૂપાળી અને દ્વિતી કાર્ય કરવામાં ખૂબ કુશળ હતી એમ મહારાજ માનતા હતા. એ પોતાની વાત ગુપ્ત રાખી શકશે અને જાતે કામ કરી આપશે એમ લાગવાથી રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવી.

પુંડરીક—‘ પ્રિયંવદા ! માઈ એક કામ કરી આપવાનું છે. ’

પ્રિયંવદા—‘ આપનું કામ કરવા માટે તો આ જનમ લીધો છે, આપ જે કામ મજસરખું હોય તે ફરમાવો હું આપની સેવામાં હાજર છું. ’

પુંડરીક—‘ પણ વાત જરા અટપટી ખટપટી અને વિચિત્ર લાગે તેવી છે. કોઈને કોને એ વાત ન જાય તેવું વચન આપ. ’

પ્રિયંવદા—‘ એ આપ શું જોઈયા? માથું જાય, પણ આપની વાત મારી જીભ પર નજ આવે. મારા સગા ધણીને કે મારી માને પણ તેનો સણસણાટ ન જાય તેમ આપને ખાતરી આપવાની જરૂર પણ ન જ હોય. ’

પુંડરીક—‘ આ વાત તો તારી રાણીને પણ ન જવી જોઈએ, મંત્રીશ્વરને કે કોઈને કોને ન જવી જોઈએ. ’

પ્રિયંવદા—‘ મેં આપને કહ્યું કે મારી જીભે જ કોઈ આપની વાત ન આવે, તેમાં રાણી સાહેબા, મંત્રીશ્વર અને સર્વ સગાં-સંબંધી સ્નેહી અને ઓળખીતાં આવી ગયાં. અને આપની વાત બહાર પાડીને પછી મારે કંઈ દુનિયામાં રહેવું? આપ જે હોય તે હુકમ ફરમાવો. ’

પુંડરીક—‘ મારી વાત બહાર પડે તો મારી આબરૂ જાય અને મારે મરવું પડે તેવી વાત છે, એટલે ખાસ વચન આપે તો જન્મને એક કામ સોંપાય તેમ છે, માટે વિચાર કરીજો. જો વાત જરાપણું બહાર પડે તો મારે તો આપવાત કરવો પડે તેમ છે, જો તારાથી બનશે? ’

પ્રિયંવદા—‘ મારા દેવ! મારા પેટમાં આપનું અન્ન છે. આપે મને દાસી મટાડી ધરમારી બતાવી છે અને છતાં રાજમહેલમાં રહેવા દો છો. મહારાણી બાના મારા પર ચાર હાથ છે. અને આપ મારી પર વિશ્વાસ રાખી મને કોઈ કામ સોંપવા ઇચ્છો છો. હું એવો વિશ્વાસવાત કઈ એમ આપ ધારો તો તો પછી મારું જીવતર નકામું થાય. આપ વિશ્વાસ રાખો અને જે હોય તે વાત આપ વગર સંકોચે કહી મને હુકમ ફરમાવો. આ જોગિયું આપની

સેવા માટે જ સરજાયલું છે અને આપનું કામ કરવું એ તો મારો જનમનો લઠાવો છે. આપ આટલી ખાતરી માંગો છો એટલું પણ માફ દુર્ભાગ્ય છે. હું તો અહીં નાનથી મોટી રાજદરબારમાં થઈ છું અને રાજ્યની અનેક ખટપટ અને હકીકતથી વાકેફમાર છું, પણ રાજ્યની વાત મહેલ બહાર કરવાની ટેવ જ રાખી નથી.

પુંડરીક—‘ મારી વાત રાજખટપટને લગતી નથી કે રાજ્યનું કામ નથી. આ તો મારી પોતાની વાત છે, ‘અમત વાત છે અને તારીદારા સુધરી શકે તેમ છે. બોલ, તું ખાનગી રાખી શકશે ? ’

પ્રિયંવદા—‘ આપ આ પ્રશ્ન વારંવાર કરીને મને વધારે ને વધારે શરમાવો છો. મારે તો આપની સેવા કરવાની છે. વાત આપની હોય કે રાજ્યની હોય, રાણીસાહેબાની હોય કે રાજસેવકાની હોય. મને તે વાત મારીદારા બહાર પડશે એમ આપ ધારો તો મારે તો મોતનો જ આશરો લેવો પડે. ’

અત્યાર સુધી મેળવેલ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ ન પહોંચે તેટલા ખાતર યોગ્ય સંબાળ લેવાની મહારાજા પુંડરીકને જરૂર લાગી, જેથી તેમણે દાસીને વાત કરવા પહેલાં તાવી જોઈ, ચકાસી જોઈ અને પછી જ્યારે પોતાને તેના વિશ્વાસુપણાની ખાતરી થઈ ત્યારે પોતે વાત શરૂ કરી. મહારાજા વિચારશીલ અને દીર્ઘનજર પહોંચાડનાર હતા, અત્યારે વિષયાધીન થઈ ગયા હતા, છતાં એ વાત બહાર પડી જાય તો એનું પરિણામ કેવું આવે તેનો આગળથી ખ્યાલ કરી શકે તેટલા અનુભવી હતા અને પોતાની નામના અથવા આખરે રાજને માટે કેટલી મહત્ત્વની ચીજ છે તેનો ક્યાસ કરનાર હતા—આટલાં કારણે એણે દાસી પાસે વાત કાઢવા પહેલાં પ્રસ્તાવનામાં આટલો વખત લીધો અને દાસીના નિમકહલાલપણાની ચોક્કસ ખાતરી થયા પછી વાત ઉઘારી.

પુંડરીક— પ્રિયવંદા! તારે યશોભદ્રા સાથે કેવો સંબંધ છે ? 'યશોભદ્રાતું' નામ સાંભળતાં દાસી પ્રિયવંદાના શરીર પર ઝાટકો પડ્યો, એને કંપારી આવી મઠ, એ મહારાજના જન્મ દિવસે આખો વખત હાજર હતી. એણે દેવી યશોભદ્રાની સવ રીતભાત જોઈ હતી અને એને મન યશોભદ્રા એક ખરું રાજરત્ન અને અનુપમ અલંકાર હતું. એ પોતે નોકરીમાં હતી દેવી યશોધરાની, પણ અવારનવાર યશોભદ્રા પાસે આવતી જતી અને એને માટે એના મનમાં ખૂબ ભાવ થયેલો હતો. પણ મહારાજના જન્મ દિવસને રોજ રાસડા-મરખામાં એની કાર્ય વાહી જોયા પછી તો એને દેવી યશોભદ્રા માટે રહ લાગી હતી, એ એના પર વારી મઠ હતી અને એના સંબંધમાં અભિપ્રાય ઘણો ઉચ્ચ થઈ ગયો હતો. દાસીઓ બહુ ચમરાઈ હોય છે, સામાને સમજવાની એમનામાં આવડત હોય છે અને જોલવામાં એમનામાં ખૂબ ચાલાકી અને ચાવળાઈ હોય છે, તેમ સામાને જોળખવામાં એમની ઊંડાણ શક્તિ તો ભારે ખીલેલી હોય છે. એણે દેવી યશોભદ્રાતું નામ સાંભળ્યું ને એ ચમરાઈ દાસી આખી વાત પામી મઠ, એના ખ્યાલમાં આખી વાતનું રહસ્ય આવી ગયું અને રાજને શું કહેવાનું હશે અને પોતાનો કેવો ઉપયોગ કરવાનો હશે એ વાતની કલ્પના એના મગજમાં આવી મઠ. છતાં પોતાની જાતને સંભાળી લીધી અને વાત આગળ ચલાવવા દીધી.

પ્રિયવંદા— દેવી યશોભદ્રાને હું બરાબર જોળખું છું, કાંઈ કાંઈ વાર એમને મહેલે પણ જઈ છું. તેમનો મને બહુ પરિચય તો નથી, પણ અવારનવાર તેમની પાસે જવાનું અને છે.

પુંડરીક— યશોભદ્રાને મારી કરાવી આપ. મને એને માટે રહ લાગી છે અને મને તેમ કરી મારે એની સાથે આનંદ કરવો છે. તું સુદો સમજી ? તારાથી એ કામ બનશે ? ઘણું સાચવીને કરવાનું કામ છે અને વાત બહાર પડે તો આખરના કાંકરા થઈ જાય તેવો સોદો છે. જોલ, કામ બનશે ?

પ્રિયંવદા—‘ મહારાજ ! યશોભદ્રા દેવી અહુ ઓહુ’ બોલનારા છે, એ કોઈની સાથે મળતા હજતા નથી, એ ઝાઝું હરતા કરતા પણ નથી અને આખો વખત દેવસેવા કે વાંચન અભ્યાસમાં કાઢે છે. એની સામાન્ય રીતભાત બોલીચાલી અને વર્તના જોતાં એ કામ આકરું લાગે છે, પણ પ્રયત્ન કરી જોઈશ. ’

પુંડરીક—‘ તો કામ કંઈ રીતે લઈશ તેની રૂપરેખા જણાવ, આ કામમાં બરાબર સંભાળ રાખવી જોઈશે, નહિ તો ઓહુનું ઓહ વેતરાઈ જતાં વાર નહિ લાગે. ’

પ્રિયંવદા—‘ હું આજે જ દેવી યશોભદ્રાને મળીને તેને ચકાસી જોઈશ અને જે જે વાત થશે તે આપને કહી જઈશ. વાત તદ્દન ગુપ્ત રહેશે એની શંકા ન રાખશો. પણ કામ કહ્યું છે એમ લાગે છે, ખનતા સર્વ ઉપાય કરીશ. આપ મારાપર ભરોંસો રાખશો. ’

પુંડરીક—‘ એ બાબતમાં ખચ આપ તેની ચિંતા ન કરતી. પણ કામ તદ્દન ખાનગી કરજો અને વાતની ગનસન રાણીને કે મંત્રીને ન જાય તેની સંભાળ રાખજો. ’

પ્રિયંવદા અહરિ નીકળી. એને બરાબર સામે જ દેવી યશોધરા મળ્યા. એણે મહારાજ પાસેથી આવતી દાસીને જોઈ. એણે આ આભનવ બનાવ લાખ્યો. દાસીને પૂછ્યું, દાસીએ ઉડાઉ જવાબ આપ્યો. યશોધરા બોળી હતી. જરા શંકા તો તેના મનમાં ઊઠી, પણ એ સૂરજ હોવાથી વાતના વધારે જિંડાણમાં ઊતરી નહિ અને મહારાજની તળિયન સુધારા પર આવતી જતી હતી એટલે ખીજ વાત પર તેને ધ્યાન પણ ન ગયું.

પ્રિયંવદા ત્યાંથી કુંડરીકના મહેલે સીધી ગુપ્ત. દેવી યશોભદ્રા હમણાં જ પૂજનકાર્યથી પરવારી ગયા હતા અને હજી બોજનને થોડો સમય હતો. પ્રિયંવદા દેવી યશોભદ્રા પાસે આવી. એણે મહંજ

વિવેકની વાતો ક્યારે પછી મહારાજ પુંડરીકના યશોમાન માવા માંડ્યા. મહારાજ કેવી સરસ રીતે રાજકાર્ય કરતા હતા, આખો વખત પ્રજાના સુખ સમવડ વ્યાપાર અને ઉન્નતિના કેવા કેવા વિચારો કરતા હતા, રાજની આઘાદી માટે તેમને કેટલી ચિંતા હતી, તેઓ કસરતમાં કેટલા પ્રવીણ હતા, તેમનું શરીર કેટલું કસાયલું હતું. આવી આવી વાતો એણે કરી અને સરળ ભાવે યશોભદ્રાએ તે વાત સાંભળી. એને વાતમાં કાંઈ ખાસ રસ પડ્યો નહિ, કે તેમાં કાંઈ ખાસ વાંધા જેવું દેખાયું પણ નહિ.

દાસો પ્રિયવદાને લાગ્યું કે પોતે યશોભદ્રાના મનમાં મહારાજ પુંડરીક માટે રસ ઉત્પન્ન કરી શકી છે. બે ઘડી બેસીને પ્રિયવદા ત્યાંથી ચાલી ગઇ. બપોરે બહુમૂલાં વસ્ત્રો અને ભારે કિંમતના દાગીના સાથે ફરી વાર યશોભદ્રા પાસે તેના મહેલમાં પાછો હાજર થઇ. પ્રિયવદાએ વસ્ત્રો અને અલંકારો દેવી યશોભદ્રાને આપ્યાં અને મહારાજ પુંડરીકે ખાસ મોકલ્યાં છે એમ જણાવ્યું. દેવી યશોભદ્રાને કોઇ વખત આવી સોગાત રાજ તરફથી મળેલી નહિ એટલે સહજ નવાઇ તો લાગી, પણ એનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ વાંધો લાગ્યો નહિ. હજુ સાકેતપુરમાં તેનું આ પહેલું વર્ષ હતું એટલે રાજરીત કેવી હશે તેનો તેને પૂરો ખ્યાલ પણ નહોતો અને પોતાના જેઠ તરફથી આવી રીતે કપડાં ધરેણું દર વર્ષે આવવાનાં હશે એવા ખ્યાલથી એણે વસ્તુઓ લઈ લીધી અને મહારાજની પોતાની આવી આજતમાં ચીવટ માટે પ્રશંસાના બે શબ્દો વિવેકસર કહ્યા.

પ્રિયવદા આનો અવળો અર્થ કરી ગઇ. એને લાગ્યું કે પોતે દેવી યશોભદ્રાને ચળાવી શકી છે. એને તો ચ્યું કે હવે દેવી પાસે સીધી વાત મૂકવામાં વાંધો નહિ આવે. સવારે તથા બપોરે જે હડી-કલ બની હતી તે તેણે મહારાજ પુંડરીકને જણાવી. પુંડરીકે પણ માન્યું કે હવે દેવી યશોભદ્રા પોતાની જ છે. વિષયી માણસ પોતાના

ભોળ્યની પ્રત્યેક ચેષ્ટા પોતાને માટે જ છે એમ માની લે છે અને સામાની દરેક હીલચાલનો, ચાલચલનનો કે બોલીચાલીનો ઉપયોગ પોતાને અન્વયે માની લઈ ફાવતો-ભળતો અર્થ ઉપજાવી પોતાની માન્યતાના સ્વર્ગમાં ઘેરો વખત લહેર માને છે. જ્યારે મહારાજાએ જાણ્યું કે પોતે મોકલેલ વસ્તુઓનો દેવી યશો-ભદ્રાએ સ્વીકાર કર્યો છે એટલે એ તો રાજી થઈ ગયો અને એની સાથે મેળાપ કરવાને તકપાપડ થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે હવે ઢીલ કરવાનો કે થવાનો કાંઈ પ્રસંગ કે હેતુ નથી. એટલે એણે તો પ્રિયં-વદાને આવતી કાલેજ મુલાકાત ગોઠવવાનો હુકમ આપી દીધો. પ્રિયં-વદાએ પોતાની વાતનું મૂલ્ય વધારવા ખાતર વાતમાં અતિશયોક્તિ કરીને રસ ચઢાવ્યો હતો એટલે મહારાજા તો કામ લગભગ થઈ ગયું છે એમ માની સુખનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા અને એક કલાક એક માસ જેવો જય છે એવી ભાષામાં સંયોગ સંકેત જણી ગોઠવી આપવા પ્રિયંવદાને એણે આગ્રહ કર્યો અને પ્રિયંવદા પણ રાજા ઉપર પોતાનો કાબૂ જમાવવા અને કાયમ કરવા રાજાના તરંગ-વિચારોમાં ઉત્તેજન આપતાં પોતે જેમ અને તેમ જણી મુલાકાત ગોઠવી આપવાનું બીકું ઝડપી રાખી જીતી પડી.

બીજે દિવસે પ્રિયંવદા, દેવી યશોભદ્રા પાસે ગઈ કાલે આવી હતી તેજ વખતે પાછી આવી. આ વખતે એણે પોતાની સાથે મહા મૂલ્ય-વાન રત્નકંબળ આણી હતી. એ રત્નકંબળ નેપાળમાં ખનતી હતી અને એક સાડીની કિંમત લાખ રૂપિયા થતી હતી. અત્યંત મુદ્રાચમ સાડી હથેલીમાં રહી શકે તેવી ખનતી હતી અને છતાં પહેરવામાં આવે તો શરીર સાથે એકાકાર થઈ જાય અને આરપાર અવયવ ન દેખાય એવી તેમાં ખૂબી હતી. એવી સાડીને મેળવવાની પણ બારે મુશ્કેલી હતી અને રાજા મહારાજાનેજ એની ખરીદી પોષાય તેમ હતું. મહા-

રાજાએ એ સાડી મહાદેવી યશોધરા માટે લીધી હતી. પણ અત્યારે પોતાના વિષયાંધપણમાં યશોભદ્રાને મોકલી આપવા માટે તે પ્રિય-વદાને આપી હતી. એ ઉપરાંત અત્યંત સુખંધી ખાલ પદાર્થો જેમાં ભારે કિમતી અંબર કરતુરી નાખેલા હતા અને જેને માદક બનાવવા માટે ખાસ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તે પણ પ્રિયવદા લઈ આવી હતી.

એણે વસ્ત્ર અને પદાર્થો દેવી યશોભદ્રા પાસે મૂક્યા, પણ આજે તેણે યશોભદ્રાને ખાનગીમાં બોલાવી આ પદાર્થો રજૂ કર્યા. દેવી આતું કારણ સમજી નહિ. એને મન તો સર્વ વાત ઉઘાડી હતી પછી એણે વાત છેડી. એણે સીધો સવાલ કર્યો. મહારાજા ક્યારે મળે ? કર્યા મળે ?

આટલો સવાલ તેના તરફથી સાંભળતાં જ દેવી યશોભદ્રા લાલચોળ થઈ ગયા. એ અત્યંત વિચક્ષણ હોવાથી આખી વાત સમજી ગયા. એ પ્રિયવદાતું એ દિવસમાં થયેલ ત્રણ વખત આમા-મન તથા કારણો સમજી ગયા અને જવાબમાં કહ્યું ' પ્રિયવદા ! તું આ શું બોલી ? મારી પોતાની દાસી હોય તો તેને મારા મહેલમાંથી કાઢી મૂક. તું દેવી યશોધરા બહેનની દાસી છે તેથી તને જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહું છું કે અહીંથી ચાલી જા અને હવે મારે આંગણે કદી આવીશ નહિ. '

પ્રિયવદા—' દેવી ! તમારી બૂધ થાય છે. મહારાજા સાથે આવી તક તો ભાગ્યવાનને સાંપડે છે. જરા વિચાર કરો. મહારાજા તમને મળવા ખૂબ આતુર છે. '

યશોભદ્રા—' તું આ શું બકે છે ? મહારાજાને કહેજે કે સતીને એકજ પતિ હોય છે. એના જીવનમાં બીજો સંકલ્પ ન હોય. '

પ્રિયવંદા—‘કયાં મહારાજનું લાવણ્ય ! કયાં એની દેહયશ્તિ ! કયાં એનું ભવ્ય લલાટ ! અને કયાં એના વિશાળ બાહુ ! માગ્તાં પ્રાર્થના કરતાં કે હજારો વર્ષ તપ કરતાં ન મળે એવી ગંજા ચાલી ચલાવીને ધર આંગણે આવી ચઢી છે એને રોકવામાં ખાળવામાં કે અવગણવામાં ડહાપણ થતું હોય એમ મને લાગતું નથી.’

યશોભદ્રા એના જીવનમાં કોઇ ઉપર ગુસ્સે થઇ નહોતી. એ તદ્દન શાંત સ્વભાવની હતી, પણ જ્યારે પ્રિયવંદાએ મહારાજની પ્રશંસા કરવા માંડી અને આડકતરી રીતે તેની તરફ આકર્ષણ કરવા એણે વધારે પડતાં વખાણ કરવા માંડ્યા, ત્યારે યશોભદ્રાને સહજ કોષ આવી ગયો અને એણે માત્ર ઉગ્ર સ્વરે એટલું જ કહ્યું કે ‘તું તારો પટપટારો બંધ કર. આર્ય મહિલાને પતિ સર્વસ્વ છે, એના બ્રહ્મચર્યમાં એનો વિજય છે, એની એક નિષ્ઠામાં એનું જીવન છે અને એના તરફ વફાદાર રહેવામાં એના જીવનનો લહાવો છે.’

પ્રિયવંદા—‘દેવી ! જરા વિચાર તો કરો, કયાં મહારાજ પુંડરીકનું રાજતેજ અને કયાં આ અભણ જેવા ઠોઠાના પટારા ! તમને અત્યારે સ્વર્ગનું રાજ્ય મળે છે, તેને બદલે આવા ચાપલાવેડા શા માટે કરી રહ્યા છો ? માફ માનો, રાજાને રીઝવી લો અને જીવનનીને લહાવો લઇ લો. નહિ તો આનું પરિણામ સાફ નાહ આવે.’

દેવી યશોભદ્રાના ગુસ્સાને પાર ન રહ્યો, એને પોતાના પતિ માટે વપરાયલાં વિશેષણોથી ઝાળ ચઢી, એને આવી દાસીના શબ્દોના અંતર્ગતમાં રહેલ ધમકી પણ સમજાઇ ગઇ, પરંતુ જરા પણ વિચાર કરવાનો સમય લીધા સિવાય આણેલ વસ્તુએને પ્રિયવંદા તરફ ધક્કેલી દીધી, અને એને ધસારત કરી ચાલી જવા જણાવી દીધું. એણે સાથે એ પણ સમજાવી દીધું કે પોતે વધારે વાત કરવા ઈચ્છતી નથી. પ્રિયવંદાએ વધારે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો. એ બોલવામાં ખૂબ અજરાક હતી, પણ દેવી યશોભદ્રા તો તેના તરફ ખુદ્દો તિરસ્કાર

ખતાવી આણેલ વસ્તુઓ તેના તરફ ફેંકી, બાજુના ઝોરડામાં ચાલ્યા ગયા અને પ્રિયવદ્ધ એક ક્ષણવાર વિમાસણમાં પડી ગઈ. એ દાસી-પણામાંથી છૂટી થયેલી હતી. એનો મતુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ બહુ પાકેલો હતો અને જાતે અત્યંત સ્વમાનશીલ હતી. એને પોતાની આવડત અને સમજવટની શક્તિનું ખૂબ અભિમાન હતું અને એ મહારાજા પુંડરીકને ખાતરી આપીને આવી હતી કે એ પોતાને સોંપેલાં કામમાં જરૂર સફળ થશે. દેવી યશોભદ્રા તિરસ્કાર કરીને ચાલ્યા ગયા અને વસ્તુઓ તેના તરફ હડસેલી દીધી એટલે એ જરા ડહાપ ગઈ, પણ અત્યારે બીજો માર્ગ તેની નજરમાં સળ્યો નહિ. એ સાથે આણેલ વસ્તુઓને અંજે હતાશ થવાને બદલે વધારે મક્કમ થઈ, એણે પોતાના હોઠ કચકચાવ્યા, મનમાં દેવી તરફ વૈર બાંધી લીધું અને પોતાની શક્તિ અજમાવવા મનમાં નિર્ણય કરી, દેવીને ઠેકાણે લાવવાનો સંકલ્પ કરી ત્યાંથી બહાર નીકળી, મહારાજાના મહેલ તરફ વસ્તુઓને સાથે લઈ વિદાય થઈ ગઈ.

: ૫ :

પ્રિયંવદાની નિષ્કળતા

૭

માથે વસંતોત્સવ આવી રહ્યો હતો. આજે રાગણ સુદ ૧૧ નો દિવસ હતો, કુદરતમાં કલ્લોલ વર્તી રહ્યો હતો, પક્ષીઓમાં કિલકિલાટ જાગી ગયો હતો, વૃક્ષોપરથી જૂનાં પાંદડાં પડી નવાં આવી ગયાં હતાં, વનરાજી ખૂબ ખીલી રહી હતી. કુદરતમાં ઠંડી ઝાણી થતી જતી હતી, અને હજી સખત ગરમીનો સમય આવ્યો નહોતો. લોકો કેશરીઆ કપડાં પહેરી લહેરમાં ફરતા હતા અને કોષ્ટ હાથમાં ડાકલાં લઈ, તો કોષ્ટ કાંસી લઈ મોજ કરતા ફરતા હતા. હોળિકાનો મહોત્સવ કરવા લોકો તલપાપડ થઈ ગયા હતા અને દિવસોથી એને માટે તૈયારી કરી ખૂબ આનંદ ભોગવવાની આશા સેવી રહ્યા હતા.

આ વસંતોત્સવના હજી છેલ્લા ચાર દિવસ બાકી હતા. અગિયારમો દિવસે પ્રિયંવદા પોતાને થયેલા અપમાનથી ખૂબસવાળી થઈ, યશોભદ્રાને ઠેકાણે લઈ આવવાના નિશ્ચય સાથે મહારાજના મહેલમાં આવી. આવીને પ્રથમ તો મહારાજ પાસે વસ્તુઓ સાથે

ચાલી આવી, પણ દિવસનો સમય હોવાથી અને દેવી યશોધરા મહેલમાં હોવાથી એ રાજા પાસે હાજર થઈ શકી નહિ.

મહારાજા એના પ્રત્યાગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મહારાજાને તો એક દાણુ એક વરસ જેવી લાગતી હતી. એ તો યશોભદ્રાને પોતે મળશે ત્યારે એની સાથે કેમ હસશે અને એને કેવી કેવી વાતો કરશે અને પોતે તેને કેવી રીતે ખાજામાં બેસાડશે અને તેની સાથે કેવા ખેલ ખેલશે અને એ રીસાશે ત્યારે એના કેવી રીતે મનામણાં કરશે—એની કલ્પના કરી રહ્યો હતો. એને પ્રિયંવદાની કાયશક્તિ પર એટલો બધો ભરોસો હતો કે એ ધારેલ પરિણામ જરૂર લાવી શકશે અને આજકાલ પોતાનો સંબંધ યશોભદ્રા સાથે જોડાવી આપશે એ બાબતમાં એના મનમાં જરા પણ શંક નહોતી, છતાં રનેહ હમેશાં શંકા હોય છે એટલે વળી વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વાર જરા શંકા થઈ આવે ત્યારે દાસી પ્રિયંવદાની કુનેહ પરના વિશ્વાસને લઈને એ મનને મનાવી લેતો. પ્રિયંવદા ગઈ ત્યારે એને જણાવીને વિદાય થઈ હતી એટલે એ ક્યારે આવે અને સંતોષકારક પરિણામ જણાવે એ માટે એના મનમાં આતુરતા વધતી જતી હતી અને એણે અધીરતાનું રૂપ લીધું હતું. એણે દ્વરથી પ્રિયંવદાને પાછી ફરતી જોઈ, તેના હાથમાં મોકલેલ વસ્તુ તેણે જોઈ, એટલે મહારાજાને મનમાં ફડકો પડ્યો. પણ તેજ વખતે દેવી યશોધરા ત્યાં પધાર્યા. ચપળ દાસી પ્રિયંવદા મહારાજા પાસે ન જતાં આડે રસ્તે ચાલી ગઈ અને રાજા રાણી એકલા પડ્યા. દેવી યશોધરા મહારાજા પાસે આવીને બેઠા.

યશોધરા—આર્યપુત્ર ! આજે તો આપની તળિયત ઠીક લાગે છે. કેમ જણાય છે ?

મહારાજા—‘ ઠીક છે. ’

યશોધરા—‘ આપ કાંઈ ભોજન લેશો ? ’

મહારાજ—‘ ના ’

યશોધરા—‘ કેમ ? બરાબર નથી ? આપને શું થાય છે ? ’

મહારાજ—‘ ઠીક છે. ’ જવાબ આપતાં કંટાળો સ્પષ્ટ જણાતો હતો.

યશોધરા—‘ કોઈ ઔષધ-ઉપચારની જરૂર છે. બે દિવસમાં તો આપના મ્હોં પર ફીકાશ આવી ગઈ છે. વૈદ્યરાજને બોલાવું ? ’

મહારાજ—‘ ના ’

યશોધરા—‘ આપ સ્નાન કરશો ? ભોજન મંજાવું ? ’

મહારાજ—‘ ના ’

મહારાણીએ ઘણા સવાલો પૂછ્યા, પણ જવાબમાં હા કે ના સિવાય કંઈ વાત નહિ, સીધા જવાબ નહિ અને જેવી પરિસ્થિતિ નામ (કાર્ગણ સુદ)ની સવારે જણાતી હતી તેવી જ અત્યારે જણાતાં મહારાણી તો વધારે ઉઘાઘ ગયા. એણે પ્રિયવદાને પાછી ફરતાં અને મહારાજ તરફ આવતાં અને પોતાને જોતાં પાછી ફરી જતાં જોઈ હતી. એને મનમાં બેઝડી ગૂંચવણ દેખાવા માંડી. રાજના શરીરમાં વ્યાધિ નથી, પણ માનસિક ચિંતા છે અને રાજ કોઈ વાત છૂપાવે છે એવો એમને તર્ક થયો, પણ જાતે સરળ અને ભોળા, હોવાથી વાતને અને શંકાને મનમાં દબાવી દાધી. ત્યાર પછી મહારાજ મ્હોંમન વગરના જવાબ આપે દરમ્યાન એની વેધક નજરે એ પામી ગઈ કે મહારાજના મનમાં કોઈ જિંદી વેદના છે અને પોતાની સાથે વધારે વાત કરવા ઇચ્છતા નથી. આ હકીકતથી એના મનમાં વધારે દુઃખ થયું પણ એ અત્યંત સુશીલ અને ભોળા હોવાથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. પણ એને મનમાં થયું કે રાજ ઉપર તેના હિત ખાતર દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે. એને મહારાજની વલણને આંખે ચિંતા દેખાણી, પણ એને રાજ ઉપર કોઈ પ્રકારની શંકા ન આવી. એણે

એકાદ દાસીને રાજની સંભાળ રાખવા સૂચવી દીધું અને પોતે પોતાના ઓરડામાં જતી હતી ત્યાં સામેથી પ્રિયંવદાને આવતી જોઈ. પ્રિયંવદાને પૂછ્યું કે તે ક્યાં જાય છે ? તેના જવાબમાં પ્રિયંવદાએ ઉડાવનારા જવાબ આપ્યા. મહારાણી ભોળી હતી એટલે એણે વધારે ન પૂછ્યું, પણ પ્રિયંવદાની પાસે ચીજો હતી અને એને એ છૂપાવતી હતી એટલું એને જણાયું. પણ એણે વાતને વધારે ચકાસી નહિ. અત્યારે મહારાજાએ એને ઉડાઉ જવાબ આપ્યા હતા એ વાતની ચિંતામાં એ બ્યગ્ર હતી.

યશોધરા તુરત સ્નાન કરવા ગયા એ તકનો લાભ લઈ અને એ એકાદ ઘડી પાછા ફરવાના નથી એની ખાતરી કરી પ્રિયંવદા મહારાજા પુંડરીક પાસે આવી. મહારાજાનો આતુરતાથી એના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. પ્રિયંવદાએ વિગતવાર આખી હકીકત રજૂ કરી. પોતે યશોબદ્રા પાસે જન્મને કેવી રીતે વાત આદરી, વસ્તુઓ કેવી રીતે જતાવી, તેનાં મૂલ્ય કેવી રીતે મૂલવ્યાં, ત્યાં સુધી બધું ઠીક ચાલ્યું, પણ એની સાથે રાજાનો મેળાપ કરાવવાની વાત શરૂ કરતાં યશોબદ્રા કેવી રીતે છલકાઈ ગઈ, પોતાનું કેટલું અપમાન થયું, આવેલ વસ્તુ કેવી રીતે ફગોલી દીધી અને પોતાને ધક્કામુક્કી કરી કેવી રીતે કાઢી મૂકી એ આખી વાત મીઠું મરચું બહારાવીને કહી અને પોતે સર્વ વસ્ત્રો અને આભૂષણો પાછાં લઈ આવી છે એમ બોલી ચૂપ થઈ ગઈ.

મહારાજા—‘ ત્યારે તને શું લાગે છે ? આ વાતમાં ઉપાય શો ? ’

પ્રિયંવદા—‘ મારા દેવ ! મેં એને સમજાવવામાં વિનવવામાં અને લલચાવવામાં બાકી રાખી નથી. મારું તો એ કાંઈ સાંભળે તે જ નથી. મને તો એણે પોતાને બંગલે પગ મૂકવાની પણ મનાઈ કરી દીધી છે. ’

મહારાજા—‘ ત્યારે એમાં રસ્તો કેમ નીકળે ? ’

પ્રિયવદા—‘ મારા પ્રભુ ! મેં એને ઘણું કહ્યું, એને મહારાણી પદની લાલચ આપી, એને આપણા દેશની સામ્રાજી થવાની તક પકડી લેવા સૂચવ્યું, પણ એતો પેલા રેઢિયાળ કંડૂરીકની જ વાત કરતી રહી, અને જાણે એના સિવાય આ દુનિયામાં ખીજે કોઈ નહોય એવી એવી ચાલુ લવારી કરતી રહી. ’

મહારાજ—‘ પછી તેં મારા વખાણુ કર્યો કે નહિ ? ’

પ્રિયવદા—‘ અરે રાજન ! વખાણુમાં તે કાંઈ બાકી હોય ! આપને ઈંદ્રિયાને બતાવ્યા, આપના દેહના, આપની ઋદ્ધિસિદ્ધિના અને આપની સુજનતાની કંઈક વાતો કરી એતો પ્રસ્તાવનામાં થઈ ગઈ, પણ જ્યાં આપના મેળાપની વાત કરી ત્યાં એ ત્રાડુકી ભીડી. એતો જાણે પોતાના પતિને જ ઓળખે છે, એને જ દેવ માની બેઠી છે, એને જીવાનીના લહાવાની લાલચે ન પલાળી એને મહારાણી પદની લાલચે ન આકર્ષી, એને ભોગવિલાસની ચીજોએ ન ખેંચી. એતો કોઈ અજબ પ્રાણી દેખાય છે. ’

મહારાજ—‘ ત્યારે હવે તને રસ્તો શો સૂઝે છે ? ’

પ્રિયવદા—‘ મેં તો મારી કુલ આવડતનો ઉપયોગ કર્યો, મેં લાલચો આપવામાં પણ બાકી રાખી નથી. મેં શામ અને દામની બન્ને રીતિઓનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એતો અજબ સ્ત્રી છે. એ અભિમાની છોકરીનો બરો ઉતારવો જોઈએ, પણ એ જ્યાં જરાપણ મચકજ ન આપે ત્યાં વાત પણ શી રીતે થાય ? એ હવે મને તો સાંભળે તેમ નથી, મારી સામે નજર પણ નાખે તેમ નથી અને મારો પગ તેના મહેલ તરફ જવા બીપડે તેમ પણ નથી. ’

મહારાજ—‘ અરે એમ તે કામ થતાં હશે ? એ બલે એમ બોલી, પણ તું આજે સાંજે ફરી વાર જા, એને સમજાવ, ફોસલાવ, ધમકાવ. જો, સાંજે કંડૂરીક ઉઘાડે દર્શન કરવા જાય છે, તે

તકનો લાભ લઈ તું મંદિરે પહોંચી જા અને યશોભદ્રાને ગમે તેવાં વચન આપી મારી સાથે મેળવી આપ. તારી સેવાનો અહિં પૂરતો આપીશ. ’

પ્રિયંવદાએ તો દેવી યશોભદ્રાનું સ્વરૂપ નજરે જોયું હતું, એની પાસે હવે મહારાજનું નામ લેવું પણ અશક્ય હતું, દેવીના પાકા જવાબ આગળ સમજાવટ બધી નકામી હતી અને એની ઉગ્રતા સહેવાની તાકાત પોતામાં રહેશે કે નહિ તેનો પણ પોતાના મનમાં વસવસો હતો. છતાં રાજની આજ્ઞા માનવા તે બંધાયેલી હતી. એટલે એણે બનતું કરવા રાજને જણાવ્યું. રાજને પ્રિયંવદાની શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો એટલે તે બધું ઠીક કરી લાવશે એવી આશા સેવતો આજો દિવસ મહેલમાં જ રહ્યો. પ્રિયંવદા ભેટના કપડાં તથા આભૂષણો પાછાં લઈ સાંજ પડવાની રાહ જોવા લાગી.

સાંજે ફરી વખત તે દેવી યશોભદ્રાના મહેલ તરફ ગઈ. દરવાજો પહોંચી ત્યાં દરવાને બંધર આપ્યા કે તેને મહેલમાં પેસવા ન દેવાનો દેવી યશોભદ્રાનો હુકમ છે. તેણે દરવાનને કહ્યું કે પોતે મહારાજના હુકમથી ખાસ કામ માટે આવેલ છે. દરવાજા અંદર જઈ પાછો આવ્યો અને જણાવ્યું કે દેવી મળવાની સાફ ના પાડે છે અને તુરંતજ મહેલ છોડી જવા ફરમાવે છે. આવી જાતના હુકમ સાંભળવાની પ્રિયંવદાને ટેવ નહોતી એટલે એને પણ અંદરથી ક્રોધની જવાળા લાગી, સવારની લાગેલી જવાળા સાંજે વધારે આકરી થવા લાગી અને પોતે દાંત કચકચાવી વેરને પાકું કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળી. પણ પાછા ફરતાં હવે મહારાજ પાસે વાત કેમ કરવી અને યશોભદ્રાને પાકી નસિયત કરી કેમ કેંકાણે લાવવી અને કેંકાણે ન લાવી શકાય તો તેના પર વેર કેમ વાળવું તેની યોજનાઓ મનમાં હડવા લાગી.

: ૬ :

વિરનો ઉપચોગ

૭

રાજા પાસે પ્રિયવદા આવી અને ખૂબ અતિશયોક્તિ કરીને વાત સંભળાવી. એણે જણાવ્યું કે યશોભદ્રા તો રાજાને માળો આપે છે, રાજા સંબંધી ન બોલવાનું બોલે છે અને જાણે પોતે રાજાથી પણ વધારે હોય એવો અર્થ દર્શાવે છે. એ તો ત્યાંસુધી બોલે છે કે રાજાને માદી પરથી ઉઠાડી પોતાના ધણીને 'માદીએ લાવવાના છે, રાજ્યમાં મોટો બળવો જમાડવો છે અને બધા ભાયાતો પસાયતાઓ અને નાના નાના ખંડીઆ રાજાઓનું લશ્કર એણે એકઠું કરવા માંડ્યું છે અને કંડારીક પણ એમાં સામેલ થયેલ છે. આવી અનેક ભળતી વાત રસ ચઢાવીને એણે કરી અને રાજાને ખૂબ ચઢાવ્યો.

‘રાજા વાળ ને વાંદરા, જેમ ભંભેરીએ તેમ ભંભેરાય’—એ જાણીતી કહેવત છે. વિષય પરાધીન પડેલા રાજાના હાથમાં આ એક જઠાનું આવી ચઢ્યું, પણ એનો ઉપયોગ કરવા પડેલાં એ વિચારમાં પડી ગયો. એને મનમાં હવે એવડી ફીકર થઈ. ભાઈ રાજ્ય પચાવી

પડે તો પોતાની કેવી રખડપટ્ટી થાય અને અંતે યશોભદ્રા તો હાથમાં આવવાની જ નહિ એ વિચારથી એને ભારે વિમાંસણુ ચવા માંડી. પ્રિયવદ્ધા તો વાત કરી ચાલી ગઇ, પણ રાજાને તે રાત્રે પણ જરાએ ઊંઘ ન આવી. હવે તો વિષય વાસના સાથે રાજ્યચિંતા જોડાઇ. હવે ઇંદ્રિયતૃપ્તિના વિકાર સાથે પોતાનું સમસ્ત સ્થાન ઊખડી જવાની કલ્પના જોડાઇ. હવે સગી માના પેટ સાથે હરીદાઇનું વેર જાગૃત થયું. હવે એને મન જીવનમરણના સવાલ છતાં થઇ ગયા, એટલે શું કરવું અને કેમ કરવું અને કેની સાથે સલાહ મેળવવી એના તરંગમાં આખી રાત પસાર થઇ. બાઈ સાથે તકરાર થાય તો કેટલા લશ્કરનો પોતે નાયક બને અને બાઇ કેટલાને ખૂટવી શકે એની એણે ગણતરી કરવા માંડી. એને વચ્ચે વચ્ચે પોતાના બાઈને બોલાવવાની મરજી થઈ, સામ સામે બેસી રાજ્ય સંબંધી ચોખ્ખટ કરવાની મરજી પણ થઇ, પણ એમ કરવા જતાં પોતે નખજો કે નમાલો છે એવો ખ્યાલ બાઈને આવે એટલે એ વાત ઠીક ન લાગી. એણે મનની સાથે બળાબળના આંકડા મૂક્યા, એણે પઠાતિ લશ્કર, (પાયદળ) ઘોડેસ્વાર લશ્કર, (હયદળ) હાથી અને રથના સરવાળાં કર્યાં, એણે નજીકના રાજામાંથી કયા રાજાને આશ્રય લઈ, બાઈ કંડરીક પોતા પર આક્રમણ કરે તેની ગણતરી કરવા માંડી અને આવા માનસિક વિચારમાં અને ચેતનામાં અત્યંત કષ્ટ સાથે રાત્રી ઢંગધડા વગરની તંદ્રામાં અને માથા કે મેજા વગરના વિચારમાં પસાર થઈ. રાત્રે ચાર વાગે પાછી યશોભદ્રા સંભરી. ગમે તેમ કરીને તેને હાથ તો કરવી જોઈએ, એ વિચારે મગજ પર કાળૂ લીધો. એટલે વળી બાઈ કંડરીક સાથેનું માનસિક યુદ્ધ જરા બાળૂ પર રહી ગયું.

રાજાની પાસે એક ' વિટ ' હતો. દરેક રાજા પાસે આવો એકાદ પુરૂષ હોય છે. એ ધણી ચાલાક, પાણી, લુચ્ચા અને ચપરોક હોય છે. એ વાત વાતમાં મસ્કરી કરે તો પણ એને ચલાવી લેવામાં

આવે છે, એને 'વિદુષક' અથવા 'રંગલો' પણ કહેવામાં આવે છે. એ દરેક વાતને ઢીલી કરી નાખનાર, ઘણા ગંભીર પ્રસંગ વખતે પણ વાતને તંગ થવા ન દેનાર અને બહારથી બેદરકાર દેખાવા છતાં અંદરખાનેથી ઘણા કુશળ હોય છે અને મોટા દરબારમાં એ આનંદ કરાવવાને નામે બીલકુલ જવાબદારી વગરનું છતાં અમત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એ ફીકર વગરનો, ઢીલો, અછલ વગરનો અને વાત વાતમાં હસાવનારો દેખાય, છતાં એ બહુ પહોંચેલ, રાજખટપટના દરેક અંશ જાણનાર અને ગમે તેના અંતરમાં પેસીને વાત મેળવનાર હોય છે અને કેક સુધીની ખાસ જરૂરી વાતમાં તે કેટલીક વાર પૂરી પાડી શકે છે, અને મેળવી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિ ગંભીર ન થઈ જાય તેટલા માટે તેને રાજદરબારમાં સ્થાન હોય છે. રાજાઓ એની અંદર રહેલી હુશિયારીને જાણુતા હોય છે, પણ એનો ઉપયોગ તો માત્ર છઠ્ઠા મસ્કરી કરવામાં, કોઈને બનાવવામાં કે કોઈ પણ વાતને ગંભીર થતી અટકાવવામાં કરે છે.

મહારાજ પુંડરીકને રાતે ચાર વાગે પોતાનો આ વિટ સાંભર્યો. એના નટખટપણમાં રાજાને ભારે વિશ્વાસ હતો. રાજાને મનમાં થયું કે જે કામ પ્રિયંવદા ન કરી શકી તે કદાચ વિટ કરી શકશે. એ ઉપરાંત એને રાજ ખટપટ અને ભાઈ કુંડરીકના કાવતરાની માહિતી પણ તે મેળવવી હતી એટલે એણે મનમાં નક્કી કર્યું કે સવારે વિટને બોલાવવો, તેના ઉપયોગ યશોભદ્રાને પોતાની કરવાને અંગે કરવો અને સાથે સાથે કુંડરીક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પાડવાના કાર્યમાં ક્યાં સુધી વખ્યો છે તેની વાતમાં પણ મેળવવી. હકીકત પાકી મળે ત્યારે સુબુદ્ધિ મંત્રીની સલાહ લેવાની ઇચ્છા પણ મનમાં રાખી, પણ એને સુબુદ્ધિ મંત્રીના સફેદ ખાલ, ભવ્ય ચહેરો અને તીક્ષ્ણ આંખો વાદ આળ્યા તેની સાથે તેના ખ્યાલમાં યશોભદ્રા વરફનું પોતાનું આકર્ષણ તે જાણુશે ત્યારે તેને માટે કેવો ખરાબ ખ્યાલ

આવશે એ વાત જરા ઝળકી તો ખરી, પણ ઝળકવાની સાથેજ દેખાઇ ગઇ.

રાત્રે ચાર વાગે મહારાજ પુંડરીકની આંખો જરા મળી. મહારાણી દરમ્યાન ચાર વખત આવી ગયા હતા, રાજને નિસાસા નાખતાં જોઇ ગયા હતા, આગલી આઠમની રાતની જેવીજ સ્થિતિ પાછી થતી જોઈ મુંઝાયા હતા પણ નિરૂપાય બની ચાલ્યા ગયા હતા. ચાર વાગે રાજને ઊંઘતા જોઈ એને જરા નિરાંત થઇ અને પોતે જરા આરામ લેવા ચાલ્યા ગયા. તે દિવસની પ્રિયવંદાની ખન્ને વખતની હીલચાલ એ જાણી ચૂકી હતી. પણ જાતે ભદ્રા હોવાથી વધારે ચકચાર ન કરતાં મનનો ગોટો મનમાં ગળી ગઇ હતી. એને તો રાજની વર્તમાન માનસિક નિર્બળતાને અંગે ભાંતી માંડપણુનો ભય લાગતો હતો એટલે નાની નાની વાત પર એનું મુદ્દામ લક્ષ્ય પણ નહોતું. રાણી પણ ચાર વાગ્યા પછી સૂતી.

પ્રારસને દિવસે અગિયાર વાગ્યા સુધીમાં મહારાજ પુંડરીકે સ્નાન વિગેરે પૂરાં કર્યાં. આજે એની આંખમાં ઊંઘ, ચિંતા, ઉદ્વિગ્નતા અને ગ્લાનિ ભરેલાં હતાં, જાણે મહિના દિવસનો મંદવાડ ખાધો હોય તેવી ફિક્કાશ તેના ચહેરા પર જણાઇ આવતી હતી. આજે એનાં ચાલવામાં અને જોલવામાં અસ્થિરતા વધારે ઉધાડી દેખાઇ આવતી હતી. અગિયાર વાગે એણે વિટને પોતાની પાસે જોલાવ્યો. વિટને રાજદરબારમાં સ્થાન હતું, પણ મહારાજએ પોતાની પાસે ખાનગીમાં એને કદી જોલાવેલ ન હોવાથી એને નવાઇ તો લાગી, પણ એ તુરત તૈયાર થઇ મહારાજ પાસે આવ્યો. એના મનમાં રાજ્ય માટે જોરવ હતું, રાજ માટે માન હતું અને સાથે સાથે રાજ જોઇએ તેટલા મક્કમ નથી એ વાતનું અંતર દુઃખ પણ હતું. એની રાજ્ય તરફની ભક્તિ સદોદિત અને ભાવનામય હતી, અને એની અંદરની આવડત અને એકનિષ્ઠા માટે એણે રાજ્યમાં નામના મેળવી

હતી. એ રાજની પાસે આવી પહોંચ્યો કે રાજ એને લાઇ બાબુના કમરામાં ગયા અને ત્યાં વાતચીત શરૂ કરી.

વિટ—‘ મારા દેવ ! આ સેવકને કેમ યાદ કર્યો ? મારા યોગ્ય કાર્ય સેવા કરાવો. ’

મહારાજ—‘ વિટ ! તારું એક ખાસ કામ પડ્યું છે. તારાથી એ કામ થઈ શકશે એમ મને લાગવાથી તને બોલાવ્યો છે. ’

વિટ—‘ મારા દેવ ! ખોળિયું આપતું છે, આ હાથ પગ આપના છે, અને આ મોજડિયું પણ આપની છે. જે હોય તે કરમાન કરી દો. ’

મહારાજ—‘ તારી રીત પ્રમાણે તું તો દરેક વાતને હસી કાઢે છે, પણ મારે તારી પાસે ઘણી અજત્યની અને ખાનગી વાત કરવાની છે અને તને કામ સોંપવું છે. તું સાવધ રહી કામ કરી શકશે ? ’

વિટ—‘ સાહેબ ! જે વાતને નજીવી ન કરીએ અને દરેક વાતને તાણી મમજને હેરાન કરીએ તો પછી અહીં જીવાય જ નહિ. વાતને હાળી ઢાળી નાખવાની ટેવ પાડવાથી ઘણું લાભ થયો છે, નહિ તો દરરોજ છપ્પન વાંધા પડે અને સાઠ કબ્જિયા થાય. ’

મહારાજ—‘ હવે તારું તત્ત્વજ્ઞાન તારા મનમાં રાખ. કામ સોંપું તે કરી આપીશ કે નહિ અને વાત તદ્દન ખાનગી રાખી શકીશ કે નહિ તે સવાલનાં સીધાં જવાબ આપ. ’

વિટ—‘ મહારાજ ! આ જીંદગીમાં હળવા ઝઘ્ઘાળવાની જરૂર છે. ધરસંસારમાં પણ દરેક વાતનો તાગ લીધા કરીએ તો સગી ખાયડી પણ કંકાસે ચઢી જાય, એટલે થોડું આપણું રહે, થોડું તેનું રહે અને એવા પરસ્પરનાં મેળથીજ અને લેમૂકના ધોરણે જ સંસાર ચાલે. ’

મહારાજ—તને અકવાર કહ્યું કે તારી લવારી છોડી દે અને તારું વહેવાર તત્ત્વજ્ઞાન તારા પેટમાં રાખ. મારા સવાલનો સીધો ચટ જવાબ આપ કે મારું કામ કરી આપશે કે નહિ અને વાતને ખાનગી રાખી શકશે કે નહિ ?

વિટ—‘ સાહેબ ! મેં તો આજે આપનાં દર્શન કર્યાં ત્યારથી મારા પેટમાં ફાળ પડી છે. આપના ચહેરા પરની પીળાશ અને અડધી જાંઘમાં હાલ દેખાતી આંખોમાં જણાઈ આવતી તંદ્રા અને આખા શરીરના હાલ હવાલ જોતાં મારાં તો હાજી અગડી ગયાં છે. મને એમ થાય છે કે હું તે સાચું જોઈ છું કે જાંઘમાં—સ્વપ્નામાં પડી ગયો છું ! દેવ ! આપને શું થયું છે ? ’

મહારાજ—તું આવા આડા અવળા સવાલો કરી નકામો વખત કાઢ્યા કરે છે અને મારા સવાલનો જવાબ આપતો નથી. મને ગમે તે થયું છે તેનું તારે શું કામ છે ? તું મારા સવાલનો જવાબ આપ. જોલ ! તારાથી મારું કામ થઈ શકશે કે નહિ ? ’

વિટ—‘ આપની તણિયત બાબતમાં મને થતી ચિંતાને અંજે કરેલા સવાલોને આપ નકામો કહેતાં હો તો બલે, આપ સરમુખત્યાર છો. મારા દિલમાં તો આપના કર્તમાન હાલ જોઈને અગત વરસે છે, મારા પેટમાં લાય લાગી છે અને મારા છોકરાના સમ ખાઈને કહું છું કે અત્યારે મને મરવા જેવું લાગે છે. ’

મહારાજ—‘ પણ વિટ ! તું તારી લાયરી જ કર્યા કરીશ કે મારા સવાલનો જવાબ આપીશ ? ’

વિટ—‘ આ શરીર આપનું છે, આ જીવતર આપનું છે, આ મારું સર્વસ્વ આપનું છે. આપ મને સવાલ કરો છો તે સાંભળી મને થાય છે કે આપે મને જરાજર ઓળખ્યો નથી આ કારણે અને આપના મુખ પરના ઉદ્વેગને લઈને મન ચિંતા થાય છે. કોઈ બંતની શંકા કર્યા વગર કે ખાતરી માંધ્યા વગર આપ મને ફરમાવો. ’

મહારાજ—‘ સાંભળ ! મારી વાત તું ખાનગી રાખશે એની ખાતરી છે. તને સીધો સવાલ પૂછું છું કે યશોભદ્રાને મારી કરવી છે, એને માટે હું ગડિઝ થઈ ગયો છું, મને એના વગર એન પડતું નથી. એને મારી કરવાની છે. એને વશ કરવાનું કામ કરી આપીશ ?’

વિટને તો આ સવાલ સાંભળી ઝાટકો પડ્યો. એ લહેરી હતો, પણ મનુષ્યનું મન સમજવાની એનામાં આવડત હતી. મહારાજ પોતાના સગા ભાઈની વહુ ઉપર નજર બગાડે એ વાત એની કદ્ય નામાં પણ આવે તેવી નહોતી. એ આખી પરિસ્થિતિ સમજી ગયો અને તુરત રાજાને રાજી રાખવાની હોંસમાં આવી ગયો. એણે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર જવાબ આપ્યો.

વિટ—‘ અરે સાહેબ ! એમાં આટલી બધી ચિંતા શી કરી ? એક ચપટી વાગે તેટલા વખતમાં એ કામ કરી આપું. એને જેમ અને તેમ જલદી આપની પાસે ખડી કરી દઉં. એ તો આખર ઐરી જાત છે ને ? અને ઐરીની છુદ્ધ પાનીએ હોય. આપ ચિંતા છોડી દો. હું મારી આવડતનો ઉપયોગ કરું છું. આપ મોજ કરો, ’

મહારાજ—વિટ ! તું ધારે છે તેટલી એ સહેલી વાત નથી. તું સમજાવ ટથી ફોસલાવજે, વસ્તુઓના લોભમાં નાખજે અને જરૂર પડે તો ધમકાવજે—પણ કામ જલદી કરી આપવું જોઈશે. તને ન્યાય કરી દઈશ. ’

વિટ—‘ આપ મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખી આખી જીંદગીમાં આ એકનું એક ખાનગી કામ પહેલી વખત મને સોંપી રહ્યા છો તેમાં તે હું પાછો હઉં ? આપ મારી આવડત પર ભરોંસો રાખો અને હવે રાજકાજમાં જીવ પરોવી દો. હું જેમ અને તેમ તુરતમાં કામ સાધી આપની પાસે હાજર થઈશ. આપ મારા પર પ્રતીતિ રાખો. ’

મહારાજએ એને જરૂરી ખર્ચ કરવા પરવાનગી આપી દીધી.

વાતનો કોઈ પાસે અણસારો પણ ન થઈ જાય તેની ચીવટ રાખવા કહી દીધું અને વાતમાં ઢીલ ન કરવાની ભલામણ કરી દીધી. વિટે રાજા પાસેથી જશ ખાટી લીધો, પોતે મનમાં માની લીધું કે રાજાની મહેરબાની તેના પર ખૂબ વધી જશે, પણ રાજા પાસેથી અહાર આવ્યા પછી એને વાતની કઠીનતા નજર પર તરવરવા લાગી. એણે દેવી યશોબદ્રાની શાંતપણ મક્કમ મુખમુદ્રા અનેક વાર જોઈ હતી, પણ એની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ એને મળેલ નહોતો. આવા અદ્ય પ્રસંગવાળા મનુષ્ય પાસે એકદમ નાણુક વાત કરવાની જીભ કેમ જીપડશે એની પ્રથમ તો એને શંકા આવી, પણ પોતાની વાત કરવાની કળા અને આવડતનું એને અભિમાન હતું એટલે એતો રાજમહેલમાંથી સીધો જ કંડરીકના મહેલ તરફ ચાલ્યો.

યુવરાજ કંડરીક અત્યારે મહેલમાં છે એમ ખબર મળતાં વિટે પોતાને ઘેર ગયો અને જમી પરવારી બધી ગણતરી કરવા લાગ્યો. આ કામ રસ્તે કઈ રીતે ચઢે તેના માર્ગો વિચારવા લાગ્યો અને રાજમહેલમાંથી સીધો કંડરીકને મહેલે હોંશમાં ચાલી જવામાં પોતે છિતાવળ કરી હતી એમ તેને હવે લાગવા માંડ્યું. રાજાએ પોતાને ખાસ ઠામ બતાવ્યું હતું એ વાતની એનામાંથી ખુમારી જેમ જેમ ઓછી થતી ચાલી અને દુનિયાના ચાલુ ગૂંચવાડાઓના ખ્યાલો થવા માંડ્યા તેમ તેમ તેની નજરે દેવી યશોબદ્રાની મક્કમ મુખમુદ્રા યાદ આવી. તેની સાથેજ કંડરીક ભલો માણસ છે તે એની નજરે નમાલો લાગ્યો અને એની સાથેની ગાંઠ તોડવામાં અગવડ નહિ પડે એમ લાગ્યું. કંડરીકને મહેલે જતાંજ એને પાછું વળવું પડ્યું હતું એમાં એની નજરે અપશુકન લાગ્યા હતા. પહેલે કોળયે માખી આવી મધ એવી ભ્રમણા થઈ હતી, તેને બદલે આ વિચાર કરવાનો અને પાસા ગોઠવવાનો વખત મળ્યો એટલે બંધી વાત ઠીક થઈ છે એમ એણે ધારી લીધું. યશોબદ્રાની પાસે જવા પહેલાં તેના સંબં-

ધમાં જરૂરી માહિતી મેળવવાથી કામમાં સરળતા આવશે એમ એને લાગ્યું અને તેટલા સાઈ એ દિશા તરફ પ્રયત્ન કરવા નિર્ણય કર્યો. જરૂરી હકીકત જાણી એણે યશોભદ્રાના શોખને યોગ્ય ખાનપાનની અને પહેરવાની ચીજો એકઠી કરવા માંડી. એને ખાસ પસંદ આવે તેવાં ઘરેણાં એકઠાં કર્યાં, હિરા માણેકના મહામૂલ્યવાન હારો ખરીદી લીધા, બારે પ્રયત્નથી તૈયાર કરેલ નમુનેદાર, રંગબેરંગી બાંધણીઓ એકઠી કરી અને મહામૂલ્યવાન માદક પાન તૈયાર કરાવ્યાં. મહારાજના હુકમથી એને કિંમત માટે વિચાર કરવાનો નહોતો. એટલે એણે તો મોટો કરિયાવર દોઢ દિવસમાં તૈયાર કરી દીધો. પોતાની ખાનગી તપાસમાં એને આવૂમ પડ્યું કે કંડૂરીક સાંજે દેવમંદિરે દર્શન કરવા અને પછી લટાર મારવા જાય છે ત્યારે યશોભદ્રા મહેલમાં એકલા હોય છે તે ખબરનો લાભ લઈ તેરશની સાંજે તે યશોભદ્રાને મહેલે પહોંચી ગયો. પોતાની સાથે માત્ર બે હિરાજ્વિત હારો રાખ્યા અને દરવાનને વરંધી આપી પરવાનગીથી યુવરાજ કંડૂરીકના મહેલમાં હાખલ થયો.

દેવી યશોભદ્રા સાથે એને સીધો પરિચય નહોતો પણ રાજપુરુષ તરીકે દેવી યશોભદ્રાએ એનું નામ સાંભળ્યું હતું અને રાજસભામાં એને બે વખત દૂરથી નજરે જોયેલ પણ હતો. એ મહેલમાં અંદર આવ્યો. દેવી આવ્યા. દેવીને એણે નમન કર્યું. દેવીને જમણે પડખે આસન પર એ બેઠો. દેવી સમજ્યા કે એને યુવરાજ કંડૂરીક સાથે કાંઈ રાજકારણની વાત કરવી હશે એટલે વાત શરૂ કરી.

યશોભદ્રા—‘યુવરાજ તો દેવદર્શને ગયા છે. પાછા ફરતાં કલાકેક લાગશે. એ દર્શન કર્યા બાદ ફરવા જાય છે.’

વિદ્—‘હું તો આપની પાસે આવ્યો છું. મારે યુવરાજનું કામ નથી. યુવરાજમાં વાત કરવાની હામપણુ ક્યાં બળી છે?’

યશોભદ્રા—‘ઐટલે તું શું કહેવા માગે છે ? યુવરાજ સાથે તેં ફેટલીવાર વાત કરી છે ? તને ગમે તેમ ફાટયું ફાટયું બોલતા આવડે છે તે હું જાણું છું, પણ જો યુવરાજ માટે કાંઈ બોલ્યો છો તો દરવાજાનો રસ્તો તને દેખાડી દઉંશ.’

વિટ—‘દેવી ! આમ ગુસ્સે કાં ચર્ચાજો છો. હું તો તમને યુવરાજથી પણ ચઢે તેવા અને તમને ગમે તેવાની વાત કરવા આવ્યો છું. જુઓ આ હીરાના હાર. બાકી અઢળક મૂલ્યની વસ્તુઓ તમને ગમે તેવી ભેગી કરી છે. તે સ્વીકારો અને મોજ કરો.’

યશોભદ્રા—‘તું આ શું બંધે ઝેં ? કોની સામે બંધે છે ? તારા કહેવા પરથી હું માનું છું કે તારા રાજાએ તારો વિટ તરીકે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. જો એમ હોય તો ફટ છે તારા અવતારને ! આવા ધંધા કરીને પેટ ભરવું તેના કરતાં તેને ફેાડી નાખવું એ હજાર દરજે સારું ગણાય.’

વિટ—‘દેવી ! મારી વાત સાંભળો. મારો દુસ્લો રાજા તમને ખૂબ આહ છે, એ તમને રાણી પદે સ્થાપશે, તમને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપશે અને તમને આનંદ મંગળમાં અપનાવશે. અને આ જ્ઞાન વગરના ભોળા કંડરીકમાં શું બળ્યું છે ? નથી એનામાં બુદ્ધિ, નથી બળ, નથી શાણપણ, નથી રૂપરંગ કે નથી શૌર્ય તમે ગાંડા ન થાઓ અને ઊંચતા જોખનના લ્હાવા લપ્હો.’

યશોભદ્રા—‘ઊભો થઈ જા, જીભની લવારી બંધ કર, અને આ દિશાએ પગ ન મૂકતો, આવી વાત ફરીવાર ન બોલતો. સતીને મળ્યો તે પતિ, એ એનો જીવન આધાર અને એ એનો માલિક, એ એનો સૌભાગ્ય રક્ષક, એ એનો છત્રપતિ—તારા રાજાને કહેજે કે કેસરી સિંહ ખડ ખાય નહિ અને અંગ્રક ફૂળના સર્પ વમન કરેલા વિષને પાછું ખેંચે નહિ. મારે તો મારા દેવ યુવરાજ છે, અને મારું સર્વસ્વ પણ એજ છે. એને માટે આવા તુચ્છ સખ્દ વાપરવા તને શી બળ્યું ફાણું ? અને એવું બોલતાં તારી જીભ પણ કેમ ઊપડી ?’

વિદ—‘ મને કાષ્ટએ શીખવ્યું નથી. હું તો જોવું જોઈ રહ્યો છું તેવું બોલું છું. આ રાજા તો ઈંદ્રનો અવતાર છે, મહા પુણ્યવાન છે, અતિ બુદ્ધિશાળી છે, ખૂબ લોકપ્રિય છે અને આ આખા દેશમાં એની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે. એના પડખાં સેવવાં, એના સાથે મોજ માણવી—એતો જીંદગીનો લહાવો છે. ભવોભવનાં તપ કર્યાં હોય ત્યારે આવો જોગ સાંપડે. અને કંડરીકમાં કાંઈ માલ નથી. એતો બોળો રાજા છે અને બીજા આવડતનો બાવળીઓ છે. એનામાં કાંટા ઘણા છે અને સુગંધનું નામ નથી. તમે ક્યાં આ ચાંડલો કરવા આવતી લક્ષ્મીને નકારો ભણો છો ?’

યશોભદ્રા—‘ તારો લવારો બંધ કર. ઉપાડ તારા હાર, તું રાજપુરુષ છે તેથી તને ધક્કા મરાવી બહાર કાઢવો એ ઠીક નથી. મારે તો યુવરાજ દેવ છે, મારા સૌભાગ્યના સ્વામી છે અને મારી આંખોના તારા છે. તારા રાજાને કહેજે કે આવી ઘર બગાડવાની કૃત્તિને પરિણામે રૌરવ નરકમાં પડશે. આવી પાપી લિપ્સા છોડી દઈ રાજકાજ સંભાળો. હું હવે તારી સાથે વધારે વાત કરવા ઇચ્છતી નથી. ’

વિદ—દેવી ! બૂલ ખાઓ છો. તમારો ચંદ્રને કહું છું કે સમજાવજો. આવી તક જીંદગીમાં વારંવાર આવતી નથી. આ મોટા દેશની મહારાણી-સામ્રાજીનું પદ પ્રાપ્ત કરી લેવાની આ તક છે. મહારાજા દેવી યશોધરાને દૂર કરી નાખશે, એતો કાંટાં કાઢી નાખશે અને તમને અપનાવશે. તમારા પર એમનો સાથો પ્રેમ છે અને તમે અત્યારે થોડા સાથે ઘસાયા છો, તેને બદલે બાવના ચંદ્રને પકડી લો. આવેલ અપસર ઠેલો નહિ, હાથે કરીને પસ્લાવાને પગલે ચઢો નહિ અને મુજ ગરીબની સલાહ માનો. ક્યાં રાજા બોજ ને ક્યાં મંગોનેલી ! પુંડરીક અને કંડરીક એક માખાપના પુત્રો છે, પણ એક આંખાની બે કરીમાં એક મીડી અને બીજી ખાટી હોય તેમ પુંડરીક મહારાજા તો બંધો છે, ઉમરાવ છે, રસિક છે, ઉડ્યત કરે તેવું પ્રકારની પ્રતિભાસંપન્ન છે અને કંડરીક તો ગામડીઓ છે, બોડકા છે. તમે તો મહારાજાની પડખેજ શોભો. ’

યશોભદ્રા—‘ નીચ ! અધમ ! પાપી ! તારી સાથે મારે સખ્યતાથી જ વાત કરવી હતી, પણ તું મારા મ્હોંમાં આંગળાં ઘાલી બેસાવે છે. ફરીવાર કહું છું કે ચાલ્યો જા, ચૂપ રહે અને તારા હાર ઉઠાવી લે. મારા દેવ મારા પતિ છે, માફ સર્વસ્વ મારા દેવ છે અને માફ જીવન માફ ખ્યેય અને મારો આત્મા તન્મય છે. તે સિવાય અન્ય તરફ મેં કદી નજર કરી નથી. તારા રાગને કહેજે કે સતીને એકજ પતિ હોય છે. ચાલ્યો જા, જીઠ અને મને વધારે ઉશ્કેરી તારા જેવા રાગના માનીતાનું અપમાન કરાવ નહિ. એક શબ્દ વધારે બોલ્યો તો તારી જીભ ખેંચી કાઢીશ. ’

વિટે જોયું કે હવા એકદમ ગરમ થઇ ગઇ છે, વધારે વાત કરવામાં સાર જેવું નથી. એની નજરે એણે દેવી યશોભદ્રામાં પાકો નિર્ણય વાંચ્યો. દેવી યશોભદ્રા કંડરીકના જીવતાં તો કદી પુંડરીકને મળે નહિ એ પોતે બરાબર જોઇ શક્યો. એને મનમાં યશોભદ્રા માટે માન પણ થયું. પણ પોતાનું અપમાન કરતી દેવીને જોઇ એના મનમાં વૈરની અંગત ગાંઠ પણ તે વખતે પાકી બંધાણી. એક વધારે શબ્દ બોલ્યાં વિના એ જીઠ્યો, હાર લઇ લીધા અને વિદાય થયો. દેવીએ એને ‘ આવજો ’ એટલું પણ ન કહ્યું. એ દાંત કચકચાવતો ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. પોતાના કામમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલે રાત્રે તો રાગ પાસે પણ ન ગયો. વાત કઇ રીતે સુધરે તેની યોજનાના પાસાઓ એ ગોઠવવા લાગ્યો. એના મનમાં યોજના ઘડાય પણ યશોભદ્રાનો મક્કમ નિર્ણય યાદ આવે એટલે એ યોજના પાછી ભાંગીને ભૂકો થઇ જતી હોય એમ એને લાગ્યું. આખી રાત વિટ વિચાર વમળમાં ગૂંથાયો પણ કાંઇ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ. અંતે ચાર વાગે પ્રભાતે એને સ્ફુરણ થઇ કે કંડરીકને કાઢો નીકળી જાય તોજ મહારાજની ધારણા સફળ થાય. આવા અવ્યવસ્થિત નિર્ણય પર આવી એ મોડો મોડો જાંઘી ગયો.

: ૭ :

વિટની વાતો અને આતુરતામાં વધારો

૭

બીજે દિવસે સવારે સ્નાન શૌચ વિગેરે નિત્યકર્મથી પરવારી વિટ મહારાજ પુંડરીક પાસે હાજર થયો. મહારાજ તો ફતેહની વાત સાંભળવા આતુર હતા. એણે વિટને આવતો જઈ પોતાની પાસેના સેવકોને દૂર કર્યા, પણ વિટનું પડેલું મ્હોટું જોઈ રાજાનો મિનજ હંડો થઈ ગયો. એને વિટની કળા આવડત અને જાળવિછાવટ ઉપર ખૂબ ભરોસો હતો, એટલે વાત રાજાએ શરૂ કરી.

મહારાજ—‘ કેમ વિટ ! કામ ફતેહ કરી આવ્યો ? તારો તો કંઈ હોય જ ! ’

વિટ—‘ મારા દેવ ! કામ રસ્તાસર લઈ આવવા ખૂબ પ્રયાસ કર્યો પણ અત્યારે તો કામ બિલકું વટકાઈ પડ્યું છે, કામ આડે રસ્તે ચઢી ગયું છે અને વાત હાથથી સરી ગઈ છે. ’

મહારાજ—‘ એટલે તું શું કહેવા માગે છે ? ભદ્રાને તું મારી ન કરી શક્યો ? હું તો આજ કાલના સંકેતની રાહ જોઈ રહ્યો છું અને મારે તો એક એક દિવસ વરસ જેવો થઈ પડ્યો છે. હું કાલ

રાત્રે પશુ મોડી રાત સુધી તારી રાહ જોઈ રહ્યો હતો. સીધી વાત કર અને ચોખ્ખો જવાબ આપ.’

વિદ—‘મારા દેવ ! મેં મહેનત અને ખર્ચમાં બાકી રાખી નથી. મેં આપના હુકમથી અનેક વસ્તુઓ વસાવી, ભાતભાતની મુગંધીઓ એકઠી કરી, જાત જાતનાં અત્તર અને અંજનો વેચાતાં લીધાં, રંગબેરંગી સાડીઓ ખરીદી, બારે વાગે લીધાં, સોના હીરા માણેકનાં ધરેણાં લઈ લીધાં—’

મહારાજ—‘ટૂંકી વાત કર, તને જવાબ શો મળ્યો ? મારો અને યશોભદ્રાનો મેળાપ ક્યારે ગોઠવી લાવ્યો છે ? તે રાત્રે મળશે કે દિવસે મળશે ? અંધારે મળશે કે અજવાળે મળશે ? નકામાં ટાયલાં મૂકી દે. મારા સવાલનો જવાબ આપ અને ખોટી લાયરી મૂકી દે. મારે તો અત્યારે દરેક ક્ષણ લાખેણો જાય છે, ’

વિદ—‘વસ્તુઓ વસાવવી તો ઘણી, પશુ ભદ્રા પાસે એક સાથે તો કેવી રીતે લઈ જવાય ? એટલે કાલે રાત્રે તો માત્ર હીરા માણેકના એ હાર લઈને ગયો. મારે દિવસે તો ભદ્રાને ‘મળવું’ નહોતું’ અને સાંજના વખત સિવાય ભદ્રા જા એકલા મળે તેમ નહોતું, એટલે હું કાલે સાંજે—’

મહારાજ—‘લાયરી મૂક, વધારે વાત ન કર, ટૂંકી વાત કર. તું ક્યારે ગયો અને કેમ ગયો તેનું મારે કામ નથી. તું વાત કેવી રીતે લંબાવ્યું કરે છે ? વાત નહીં કરી આવ્યો કે નહિ તેનો સીધો જવાબ આપ. તારી દરરોજની રીત છોડી દે. ’

વિદ—‘હાજી હું કાલે સાંજે ત્યાં ગયો ત્યારે ભદ્રા જા એકલા હતા. એને પ્રથમ તો કોઈ દિવસ નહિ અને તે દિવસે અર્ધ કાલે મને ત્યાં આવેલો જોઈ આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે મારા દેવ ! મારે આપને જણાવવું ઘટે કે અત્યાર આગમય હું કંડરીક યુવરાજને મહેલે કહી ગયો નહોતો. ’

મહારાજ—‘ હવે મેલને પૂજા મહેલ પર, અને ચીજો પર અને ખાલી ડંકાસો પર. આ રીતે તો સાંજ સુધી તારી વાત પૂરી નહિ થાય. ટૂંકામાં કહી દે કે તારી વાતનું શું પરિણામ આવ્યું ? ’

આટલી વાત થઈ ત્યાં દેવી યશોધરા આવી પહોંચ્યા. વિટને જોઈ એ જરા છોલીલા તો પડ્યા, પણ વિટની સાથે રાજા ધ્યાન દધને વાત કરતા હતા અને છેલ્લા પાંચ દિવસથી જે ગંભીરતા ધારી રહ્યા હતા તે તેનાથી જુદી સ્થિતિ જોતાં દેવીને આશ્ચર્ય થયું. તેણે સીધો સવાલ વિટને પૂછ્યો—‘ અધ્યા વિટ ! અત્યારે જમ્યા જૂઠ્યા વગર વહેલી સવારે તું અહીં ક્યાંથી ? કેમ કાંઈ રાજાને મળક કરાવવા આવ્યો છે ? ચાલ, રાજાને હવે જરા નાહવા ધોવા જમવા દે. ’

મહારાજ તો વાતનો તાગ લેવા ઉત્સુક હતા, એને યશોલદ્રાનો જવાબ જાણવો હતો, એને વિટની લાંબી લાંબી વાત ગમતી નહોતી, એ તો ‘ ટપ પડ્યા ને ટપ મૂઆ ’ની જેવી વાતમાં માનનાર હતા અને માણસ જ્યારે એક વાતની લત લઈ ખેંચે છે ત્યારે તેને ખીંજી વાતો ટાયલા જેવી લાગે છે. સામો માણસ પોતાની કામગીરી ખતાવવા ઉત્સુક હોય છે, જ્યારે આતુર માણસ પોતાના મુદ્દા પર હોય છે. એક જનમાં સાથે ગયેલા જનૈયાની દષ્ટિ જમવા પર હોય છે, ત્યારે વરરાજાની નજર કન્યા પર હોય છે. આ દષ્ટિબિન્દુ ઘણી વખત વાત કરનાર જૂલી જાય છે અને પોતાની અગત્ય ખતાવવા ખાતર નાની નાની આખતોમાં પણ મીઠું મરચું બહારાળીને વાત લંબાવે ક્યાં જ કરે કરે છે. એમાં સામાને રસ છે કે નહિ, સામાનો મુદ્દો શો છે, સામો સાંભળનાર કેટલી વાત જાણવા ઈચ્છે છે અને નકામાં ટાયલાંથી કેટલાં કંટાળી જાય છે તેનો વિચાર ક્યાં વગર પોતાની કથા ક્યાં જ કરે છે. પોતે ક્યાં ગયો અને ક્યારે ગયો અને કેમ મોડો થયો એવી આજુ

બાળુની સાચી કે ભગતી વાત કરવામાં ધણીવાર મૂળ મુદ્દો જ બૂલી જાય છે અને પછી તો સ્મશાને જાય તો એ ' મને હમણા જ ખબર પડી, ફલાણા બાપએ કહ્યું ! ' આવી આવી લાયરી કરે છે. પણ એના ધ્યાનમાં રહેતું નથી કે સામાને દિલાસો આપવામાં આવી આવી ભગતી વાતને શું સ્થાન છે ? એવી કચરાપટ્ટી વાતને સ્થાન હોય પણ ખરું ? વાત કરવાની કળા છે, પણ એ જેને તેને આવડતી નથી. ગપીદાસો (Gossips) ગામનાં ટાયલાં કર્યાં કરે છે, કંટાળો નીપજવનાર આત્મધેલા (Bores) પોતાની જ વાત કરે છે, અને રસિક વાંત કરનારાઓ (brilliant conversationists) હમેશાં સાંભળનારની જ વાતચીત કરે છે અને સાંભળનારને રૂચે તેવી અને તેવા પ્રકારે વાત કરે છે. વાત કરવાની કળા જેને સાંપડી જાય છે તેને જીવનમાં ખૂબ સરળતા થઈ જાય છે, તેના પોતાના માગે તુરત સાદ્ થઈ જાય છે અને તેને અદ્ય પ્રયાસે ઘણો લાભ મળે છે. વિટ વાતમાં કુશળ હોતો, ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવનાર હોતો, પણ એ સામાની ઉત્સુકતા, અધીરપ કે વલણ ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપનાર ન હોવાથી વાત કરનાર તરીકે નીચલા વર્ગમાં હોતો.

મહારાજ પુંડરીકને એના ઉપર બહુ દુઃખ લાગ્યું, એ વાત સુધરી છે કે અંજડી છે એ પણ સમજ્યા નહિ અને રાણીની હાજરીમાં હવે વધારે વાત થઈ શકે તેમ નહોતું. રાણી કાંઈ સમજી શક્યા નહિ, પણ વિટની સાથે વાત કરવાને અંગે મહારાજમાં મોટો અણધાર્યો ફેરફાર થઈ ગયો છે એટલું જાણી ગયા. રાજ ખૂબ ધ્યાનથી સવાલ જવાબ કરી રહ્યા છે અને અંદરની મુંઝવણ, આંખમાં કેખાતી આતુરતા, ચહેરા પર આકાંક્ષા અને શરીર પર ઉન્માદ બતાવી રહ્યા હતા, તેથી રાણીને નવાઈ લાગી. છેલ્લા પાંચ દિવસથી રાજ કોઈ વાતમાં રસ લેતા નહોતા, કેઈની સાથે આનંદ કરતા નહોતા.

કે પ્રાત્ર કે સવાલ પૂછતા નહોતા, ત્યારે અત્યારે જુદો જ રંગ હતો. રાણીને એમ પણ લાગ્યું કે બંને જણાએ વાત કરતા એકદમ અટકી ગયા, જાણે રાણી ત્યાં આવી નીકળ્યા તે બંનેને ગમ્યું ન હોય તેવો ભાવ દાખવી રહ્યા—એ વાત રાણીને ન ગમી. અને અત્યાર સુધી રાજકારણની કે પરદેશના રાજ્ય સંબંધીની કે પ્રજાના વર્તન સંબંધીની કોઈ વાત તેનાથી મહારાજા ખાનગી રાખતા નહોતા, તેને બદલે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘વિટ ! ત્યારે મને તુરત મળજે.’ વિટ ચાલતો થયો. રાણીને આ છેલ્લા પ્રસંગથી ખાસ ખેદ થયો. અને લાગ્યું કે રાજમહેલમાં કોઈ વાત તેનાથી ગુપ્ત જરૂર ચાલે છે. રાણીએ વાતનો પ્રકાર શો છે તે જાણવા માટે પ્રયાસ કર્યો, વિટ અત્યારે શું કામે આવ્યો હતો તે સંબંધી સવાલ કર્યો, પણ રાજાએ જવાબમાં જોટા વાળ્યા, સવાલ ઉડાવ્યો. એટલે મહારાણીને વધારે ઉકળાટ થયો, રાજાની માનસિક નયજાણમાં વધારો ન થાય તે ખાતર તે વધારે ન બોલ્યા, પણ એના મનમાં કચવાટ જરૂર થયો. અને એણે તર્કવિતર્કની પરંપરાને સ્થાન આપ્યું, પણ અત્યારે તો એ ગમ ખાઈ ગયા.

વિટના ગયા પછી મહારાણીએ રાજાને સમજાવી ઉઠાડયા, તેમને સ્નાનભોજન કરવા સમજાવ્યું. મહારાજાએ સ્નાનભોજન કર્યો પણ એતું મન વિટની વાત પર લાગેલું હતું, એની રદ બદલે જવાબ સાંભળવા પર લાગી હતી અને એને તો મનમાં અનેક સવાલો થયા કરતા. ઘડીકમાં એને થતું હતું કે વિટ ભારે પક્ષો છે એટલે એના કામમાં એ જરૂર ફાવ્યો હોવો જોઈએ, ઘડીકમાં એને થતું હતું કે ભદ્રા બહુ જક્ષી છે, એ કદી પણ પોતાનો હઠ છોડે નહિ અને એ પોતાની થાય જ નહિ. અને પ્રિયંવદા દાસી સાથેના ભદ્રાનો પ્રસંગ યાદ આવે અને પોતે મનમાં હતાશ થઈ જાય; વળી એને મનમાં થાય કે યશોભદ્રા ગમે તેવી પણ ઐરીજ છે ને, એ વિટના વાણીવિલાસ

પાસે જરૂર હજી મર્યાદા છે. વળી એને ભદ્રાનાં રૂપ, નમણાઈ અને મહામતા યાદ આવે, આતુરતા વધે અને વળી એની મૂર્તિ સામે ખડી થઈ જાય. જાણે એ કોઈવાર ઠપકો આપતી જણાય, કોઈવાર નમ્રતા બતાવતી જણાય, કોઈવાર તિરસ્કાર કરતી જણાય, કોઈવાર છલુકો કરતી જણાય અને કોઈવાર આંખ આડા હાથ દબાને દૂર નાસતી જણાય !

બપોરે આરામ લેવાને વખતે આવી ઢંગધડા વગરની સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચી. રાણી એના પલંગપર બેસી રહ્યા પણુ રાજા એક અક્ષર તેની સાથે બોલ્યા નહિ. પલંગમાં પડ્યા પડ્યા યશોભદ્રાનો વિચારજ કરતાં રહ્યા. અને માણસ જ્યારે ઠેકાણા વગરના તરંગે ચઢી જાય છે ત્યાર પછી માપ કે પ્રમાણ રહેતું નથી, એવો ઓતરમાંથી દખખણમાં નાસે અને ઉગમણમાંથી આગમણમાં જાય. તરંગને પાંખો ફફડાવવી પડતી નથી, એને સ્થાન મર્યાદા નથી, એને વ્યવસ્થાના અંકુશ નથી, એને સામાના અભિપ્રાયની મણુના કે ખ્યાલાત કરવાની હોતી નથી. તરંગે ચઢેલ જીવ દૂનકાઓ માર્યાજ કરે છે, ધંપછાડા કર્યા કરે છે અને જોટાવાળી મનને નમણું કચવાટવાળું અને જોઝાડ બનાવી મૂકે છે.

આજે તે રસનો દિવસ હતો. મહારાજા જન્મદિવસ પછી કચેરીએ પધાર્યા નહોતા, રાજકારણમાં કાંઈ ખ્યાન આપતા નહોતા, લોકોમાં એને અંગે તરેહ તરેહ વારની વાતો ચાલ્યા કરતી હતી, કોઈ કહે રાજાનું ફટકી ગયું છે, કોઈ કહે રાજાને રાજરોજ થયો છે, કોઈ કહે રાજા નવી રાણી પરણનાર છે, કોઈ કહે યશોધરા દેવીને જોડરાં થતાં નથી તેથી રાજા તેના ઉપર ખફા થયા છે. કોઈ તો એવા એવા તુક્કા ઉડાવતા હતા કે તે લખી પણુ થકાય નહિ. રાજા તો ચાર દિવસથી ખલાસ થઈ ગયા છે અને તેની ગાદી પર કોને બેસાડવો તેની તકરાર ચાલે છે એટલે રાજાના અવસાનની વાત છપાવ-

વામાં આવે છે વગેરે વગેરે. લોકોને મોઢે કાઢ તાણું મારી શકવું નથી અને તરંગી લેખને નવી નવી વાતો ચલાવવામાં ખૂબ રસ પડે છે. જરા ગંભીર ચહેરે અને જાણે પોતે ખાનગી ભરમ જાણતા હોય તેવા દેખાવથી વાત કરે અને વાત આગળ ચાલે અને દરેક આગળ ચલાવનાર પાંચ સાત ટકા વધારીને વાત કરે, એમ વાત વિસ્તરતી જાય છે અને વધારો પામતી જાય છે. ગામમાં હવે તો વાત વધારે વધારે ચાલવા માંડી, માથે હોળીનો મહોત્સવ આવતો હતો એટલે લોકો નવરા હતા.

સુખદિ મંત્રીના જાણવામાં આ બિડતી વાતો આવી. એને સાંકેતપુરની સરહદ ઉપરથી ફેટલીક ખાતમી પણ મળી હતી. મહારાજને મળતાની એને જરૂર લાગી. એ જાણતા હતા કે કવખતે પોતે રાજમહેલમાં જશે તો ગામમાં વાતો વધારે જરૂર થશે, કારણકે આવા મહા અમાત્ય અને મોટા અમલદારની નાની મોટી હીલચાલો પર નમરજનો બહુ બારિકાથી નજર રાખે છે અને એમની વાત ખૂબ રસપૂર્વક કરે છે. રાજકથા અને દેશકથાને ખાસ સ્વરૂપ આપી અનર્થદંડમાં એને ખાસ સ્થાન અપાયું છે તેનું કારણ એજ છે કે એમાં પાછની પેદાશ વગર લોકો ઘણો સમય બરબાદ કરે છે અને અતિશયોક્તિ કરી વાતને ખોટું રૂપ આપે છે અને ઘણીવાર મનઘડત વાતો બહાર ચલાવે છે. એ લોકસ્વભાવને બરાબર સમજવાની જરૂર છે. પ્રાચીન કાળથી એક એવી માન્યતા ચાલે છે કે આતવારે (રવિવારે) ગાય પાડાને જન્મ આપે તો અશુભ ગણાય અને તેના નિવારણને અંગે એક મોટો ગપાટો મારવો જોઈએ. વાત સાંભળીને લોકો ચોંકી જાય એટલે અપશુકનનું નિવારણ થાય. આ કારણે પ્રાચીન કાળમાં માથા કે મેળ વગરની રાજકથા અને દેશકથા લોકોમાં ખૂબ ચાલતી હતી. વગર માગ્યા અભિપ્રાયો અપાતા હતા અને નાની વાતને ફેટલીકવાર ખોટું રૂપ અપાતું અને ઘણીવાર તો ધરમૂળથી

કલ્પનાથી વાતો ઊભી કરી તે પર મોટી ઈમારતો ખાંધવામાં આવતી. આ લોકસ્વભાવ મહામંત્રી જાણુતા હતા, પણ તેને અત્યારે લાગ્યું કે રાજા સાથે સીધો સંપર્ક સાધવાની અને ફેટલીકાવાતની ચોખવટ કરવાની જરૂર છે. એ મહા નીતિજ્ઞ હતા. રાજા પાસે હાલમાં વિટનો આવરો જાવરો ખૂબ રહે છે એવી ખાતમી મહામંત્રીને મળી હતી, વિટની ચાલચલગત માટે તેમને સારો અભિપ્રાય ન હતો. એવા ભામટા જેવા રંગી ભંગી માણસ સાથે મહારાજા એકાંતમાં વાત કરે એ મંત્રીને પસંદ નહોતું; રાજાસભામાં એ લહેર કરાવે એ જુદી વાત છે, પણ રાજાની પાસે એવા માણસોનું ઉપજામણ થાય એ વાત મંત્રીને શરમાવનારી લાગી હતી. એકંદરે એને રાજમહેલમાં જઈ સીધા સમાચાર મેળવવાની અને ગાડું સડકથી ઊતરી ગયું હોય તો યોગ્ય પ્રયત્ને રસ્તે લઈ આવવાની જરૂર લાગી. મંત્રી તેટલા માટે રાજમહેલ તરફ સીધા ગયા.

પરંતુ રાજમહેલને નાકે ગયા ત્યાં વિટ આંટા ખાય. મહામંત્રીને જોઈને એ જરા છોલીલો પડી ગયો. મંત્રીએ એને દબાવ્યો. 'અત્યારના પહોરમાં રાજમહેલ પાસે કેમ આંટા મારે છે?' એવો સવાલ પૂછ્યો. વિટે જવાબમાં ગોટા વાળ્યા. મંત્રી જમાનાના ખાધેલ હતા. એને ભારે નવાઈ લાગી. વાતમાં ઊંડો ભરમ છે એમ તેને લાગ્યું. વિટને રાજમહેલ નજીક આટા ન મારવાની મંત્રીએ તાકીદ આપી અને પોતે મહેલમાં દાખલ થયા. તે તો કાંઈપણ સમયે વરધી આપ્યા વગર રાજમહેલમાં જઈ શકતા હતા. દરવાનો એમને ત્યાં જોઈ ખડા થઈ ગયા. એતો સીધા અંદર દાખલ થઈ મહારાજા જ્યાં બેઠા બેઠા બગાસા ખાતાં હતાં અને વિટના આમમનની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. એ પાછલે આરજીથી અંદર પેઠા. રાજાની તેના તરફ પીઠ હતી. રાજા સમજ્યા કે વિટ આવી પહોંચ્યો, એટલે એણે તો વગર જોયે તપાસે સવાલ

પૂછ્યો—‘ કેમ દોસ્ત ! કામ ફતેહ કરી આવ્યો ? ’ અને પાછળ મોં ફેરવી જુએ છે તો મહાઅમાત્ય ! રાજ એકદમ ભોંટો પડી ગયો. પલંગમાંથી બેઠો થઈ નીચે ઊતરી ગયો.

મહામંત્રીએ પણ સીધો સવાલ કર્યો—‘ મારા નાના રાજ ! આ બધું શું માંડી બેઠા છો ? પાંચ પાંચ દિવસથી રાજકારણમાં નથી ભાગ લેતા, નથી હુકમો આપતા, નથી રાજસભામાં આવતા, નથી સમાચાર સાંભળતા કે નથી પ્રજાના દુઃખસુખ માટે નગરચર્યા કરતા ? ’

મહારાજ—‘ જન્મદિવસથી તબિયત બગડી ગઈ છે, તેથી હાલ આરામ લઉં છું. તમારા જેવા રાજ્યની ચિંતા રાખનાર છે તેથી હું નિશ્ચિત છું. ’

મહામંત્રી—‘ મારા દુદલા રાજ ! હું તો ધરડો થયો, હવે ખરું પાન ગણાઉં. હવે તો તમારે સઘળું કામ હાથમાં લેવું ઘટે. હમણા સાંભળ્યું છે કે સરહદ ઉપર પાછા પૌલત્સ્યોએ માથું ઊંચક્યું છે, તેના ઉપર બારીક દેખરેખ રાખવાની અને તેની અંદરખાતેની બારીકીથી તપાસ રાખવાની અને ખાતમી મેળવવાની જરૂર છે. આપણા પૂર્વ સિમાડે હાલ હજાર પાંચસે સૈનિકો રાખવાની જરૂર છે, શહેરમાં નાગા માણસો રખડતા થઈ ગયા છે તેના પર ધાક બેસાડવાની જરૂર છે. રાજથી કાંઈ મહેલમાં બેસી રાજ થોડું જ થવાનું છે ? ’

મહારાજ—‘ મંત્રીરાજ ! તમે તો ખરેખર ભીષ્મ પિતામહ જેવા છો, મારા પિતાના મુખ્ય સલાહકાર છો, મારા ગુરૂદેવ છો અને અત્યારે પાંચ વર્ષ બેઠા છો ત્યાં સુધી મારે ફીકર નથી. આપની વાત ધ્યાનમાં રાખીશ. ’

મંત્રીએ થોડી આડી અવળી વાતો કરી. મહારાજએ એની પ્રસંસા કરી અને એને થોડાં ફૂલ ચઢાવ્યાં એટલે એ વિટ સંબંધી વાત કરવા કે એતવણી આપવાની હકીકત જ ભૂલી ગયા. એમના

ઉપર વયની અસર ખૂબ થઈ હતી, એમના માથા ઉપર એક પણ વાળ કાળો રહ્યો નહોતો, હજુ આંખમાં ચમકાટ હતો, છતાં સ્મરણ શક્તિપર વયની અસર જરૂર થઈ હતી. એ મહારાજને પોતાના પુત્ર જેવો ગણતા હતા અને એના તરફ રાજ્ય પણ પિતાની નજરે જોતા હતા. ઘરડા માણસોમાં કેટલીક વાર સૌહાર્દ એટલું હોય છે કે એ વાતસલ્યને કારણે પુત્ર કે નાના માણસોને યોગ્ય નસિયત કે નફરત કરી શકતા નથી અને કેટલીક વાર આવી આવત કેમ કહેવાય એવી નરમાશયી કામ લઈને બાળક કે પાલિતનું હિત વેડતી નાખે છે. નસિયતમાં શિખામણ અને સજા બંનેનો સમાવેશ થાય છે અને વડીલો જે આ કાર્ય યોગ્ય રીતે કરે તો તેમના અનુભવને પરિણામે તે પોતાના પુત્ર કે પાલિતને ઘણો લાભ કરી શકે, બાકી જે એ લાડ લડાવવામાં લેવામાં જાય કે નફરત (ઘૂણા) જતાવવામાં ઉપેક્ષા કે મોરબાપણું કરે તો એકદરે પાલિતને ઘણું નુકસાન થાય છે, એનો જીવનનો આખો જોક ખોટો રસ્તો ચિતરી જાય છે અને નાના વૃદ્ધને જેમ વાળવું હોય તેમ વાળી શકાય છે તે સ્થિતિ ચાલી જતાં પછી ફેરફાર થવામાં બારે અગવડ પડે છે.

અત્યારે મહામંત્રી ઘણું ઘણું કહેવા આવ્યા હતા, પણ પુંડરીક મહારાજની સભ્યતાથી, તેમના સીધા અને વિવેકી જવાબથી કહેવાની અનેક વાતના મુદ્દાઓ વિસરી ગયા. બધું સારું થઈ જશે એમ ધારી બેઠા અને ખાસ કરીને મહારાજ માટે શહેરમાં કેવી કેવી વાતો થાય છે અને તેને અંગે ચેતવાની કેટલી જરૂર છે એ આખો મુદ્દો જ ભૂલી ગયા. માત્ર સિમાડા પર દુરુમનની હીલચાલ સંબંધી વાત કહી એટલે મહારાજએ બધી હકીકતનો વિસ્તાર પૂછી લીધો અને એ વાતનો વિચાર કરવા બળ્યાબધું. પરદેશની નીતિના અટપટા પ્રશ્નો-માં, કામ લેવાની નીતિરીતિની ચર્ચામાં બે ઘડી જેટલો વખત ચાલ્યો ગયો. રાજ્યને તો ગમે તેમ કરી વાતનો છેડો લાવવો હતો. વિટ

પાસેથી નિવેદન સંભળવું હતું, પણ પિતાતુલ્ય મહામંત્રી કોઈવાર ચાલી ચલવીને મહેલે આવે ત્યારે તેને ટૂંકથી પતાવાય તેમ નહોતું. અંદરની ચટપટી છતાં પરાણે પરાણે પણ વિવેકસર વાતો કરીને મહારાજાએ મહામંત્રીને વિદાય કર્યા.

મહામંત્રી મહેલની બહાર નીકળ્યા, ત્યાં પાછો વિટને દ્વરથી આંટા મારતો જોયો. પોતે વિટ સંબંધી વાત કરવી જ વીસરી ગયા એ માફ આવ્યું. તુરતા તુરત પાછા જઈને વાત કરવી એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. બીજે દિવસ વાત કરવાનો મનમાં નિરધાર કરી મહામંત્રી પોતાના સ્થાન પર ચાલ્યા ગયા.

મહામંત્રી ગયા કે દેવી યશોધરા મહારાજા પાસે આવ્યા. કોઈ દિવસ બાળ્યે જ મહામંત્રી મહેલે પધારે એટલે દેવીને જરૂર નવાઈ લાગી. મહારાજા પાસે આવીને એ બેઠા અને હજી મહામંત્રી કેમ પધાર્યા હતા એટલો સવાલ કરે ત્યાં તો દ્વારપાળે આવી ખબર આપ્યા કે વિટ અંદર આવવા પરવાનગી માંગે છે. મહારાજાને વિટને એકાંતમાં મળવું હતું, રાણી અત્યારે આતુરતાથી સવાલો પૂછી રહ્યા હતા, રાણીને અત્યાર સુધી રાજાએ ટૂંકારો કહ્યો નહોતો. અત્યારે એણે રાણીને ચાલી જવા કહ્યું. રાણીને લાગ્યું કે રાજ્યમાં કાંઈ બિચલ પાથલ થઈ રહી છે, રાજાનું મન અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહ્યું છે અને આવી આકૃતને વખતે પોતાનું સ્થાન મહારાજાની પડખે જ હોઈ શકે. એ તો રાજાની વધારે ને વધારે નજીક જાય, ખૂબ આતુરતાથી સવાલ પર સવાલ પૂછે અને હવે શું થશે તેની ચિંતા સેવે. કલાક ગયો, બે કલાક ગયા, સાંજ પડવા આવી. રાજાએ રાણીને પાંચેક વખત ત્યાંથી ચાલી જવા કહ્યું. અંતે રાણી બાજુના ઓરડામાં ગયા, ખરી મુંઝવણમાં

પડી ગયા અને મહારાજ જરૂર માંડા થઈ જશે એમ એને લાગવા માંડ્યું. શા ઉપચાર કરવા અને કોની સલાહ લેવી એનો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ, પણ વૈષ્ણવની સલાહ ફરીવાર લેવાનો વિચાર કરી તેને તેડાવવા માણસને મોકલ્યો.

લગભગ સવારનો બૂખ્યો વિટ રાજમહેલને દરવાજે કલાકો સુધી ખટક્યો, પણ અંદર જવા માટે વરધી આપી હતી તેનો જવાબ ન આવ્યો. એટલે એ થાકી કંટાળીને પોતાને ઘેર ગયો. અપોરના છેલ્લા પહોરે રાજાએ તેને અંદર બોલાવવા વરધી આપી, ત્યારે તે દરવાજો નહોતો. રાજાની આતુરતામાં ઘણો વધારો થઈ ગયો.

: ૮ :

વિટનો ડખ્ખો ગુલ

૭

માણસ જ્યારે એક બાબત પોતાનું ચિત્ત લગાવે છે ત્યારે તે વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી તેને એન પડતું નથી, પછી તો આ દુનિયામાં ઇષ્ટ, વસ્તુ કે મેળવવા યોગ્ય વસ્તુ સ્ત્રી હોય ત્યારે માણસ તેની પાછળ ઘેલો થઈ જાય છે, પોતાનાં અન્ય સ્નેહ સંબંધ વિસરી જાય છે અને એને મેળવવાના કામ પાછળ ખાતે ખરાબ થઈ જાય છે. આકાશ પાતાળ એક કરી મૂકે છે, પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન કે મેળવેલ ગ્લાબરના કાંઠરા કરી નાખે છે અને આંધળા માણસ માફક વર્તે છે. કોઈ પણ ઈન્દ્રિયના વિષયની લુબ્ધતા આકરી છે, ભાન ભૂલાવનારી છે, સભ્યતા પર પૂજો મુકાવનારી છે. પણ સ્પર્શન્દ્રિયને અંગે પારકી સ્ત્રીની લોલુપતા તો હદ બહારની વિકૃતિ કરી નાખે છે, માણસને જનાવર બનાવી મૂકે છે, વિચારણાને દૂર ધકેલી દે છે અને ગાંડપણ ઉન્માદ અને અતિરેકની છેલ્લી હદ સુધી માણસને લઈ જાય છે.

મહારાજ પુંડરીકની દશા બરાબર આવી ચર્ચિત્ત હતી. એણે મહારાણીને પોતાની પાસેથી ચાલી જવા કહ્યું ત્યારે એ રાણીને કેટલો

અન્યાય કરે છે તેનો તેને પોતાને ખ્યાલ ન રહ્યો. જેણે વધોથી સાથ આપ્યો હતો, જેણે અનેક આનંદો સાથે રહી ભોગવ્યા હતા, જેના જીવનમાં એકપણ ઠપકાપાત્ર પ્રસન્ન અન્યો નહોતો અને જે રાજાનો પડયો શુકન ઉપાડી લેવામાં પોતાને ધન્ય માનનારી હતી તેને રાજાથી તિરસ્કાર તો અપાર્થ ગયો, પણ પછી રાજાને એ વાતનો ખેદ ખૂબ થયો. આ બાબતુએ વિટની વાટ જોઈ પોતે બેઠેલો તે આવે નહિ, બીજી બાબતુ રાણી અંદર જઈ રહે તેના ડૂસકા સંભળાય, વચ્ચે વેણરાજને બોલાવવા માણસ મોકલાય તેને માટેના હુકમ રાણીના મુગળાતા અવાજે સંભળાય અને રાજાને દિશા ન સૂઝે એટલે આખા વાતાવરણની ગમગીનીમાં ખૂબ વધારો થઈ ગયો. હવે તો રાજાને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે પોતાના મગજમાં કંઈ ફેરફાર તો જરૂર થઈ ગયો છે. એને એટલું તો જરૂર લાગ્યું કે મહારાણીને પોતે તિરસ્કાર કર્યો તે વખતે તેને પોતાની જાત પર કે પોતાના મગજ પર કાળૂ રહ્યો નહોતો. પણ આટલો ક્ષણિક વિચાર આવ્યો, ત્યાંતો તુરત યશોભદ્રાની છબી નજર સામે તરી આવી, પશ્ચાતાપની સર્વ વાત વિસરાઈ ગઈ અને તેની સાથે કેમ વાત ચાલશે અને પોતે કેમ નાયશે અને કેમ શરમાળપણાને દૂર કરાવશે અને એવા એવા વિચારો આવવા લાગ્યા.

સમી સાંજે માત્ર દૂધ પીધું, વિટને તેડવા માણસ ગયો ત્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ, રાજાને થયું કે વિટ યશોભદ્રાને બોલાવી લાવવા માટે જ ગયો હશે. વળી મનમાં શંકા થઈ કે વિટના મ્હોઠા પર હાતસાહ નહોતો અને જરૂર યશોભદ્રાએ એને કોઈ નહિ આપ્યું હોય. વળી વિચાર આવે કે યશોભદ્રા પહોંચેલી છે. આવો રાજા જેવો રાજા એને પોતાની કરે એ તક જવા દે એવી મૂરખી તે નજ હોય. વળી એને વિચાર આવે કે એ ખરેખર પતિવ્રતા છે, કંડરીકને વફાદાર છે. વળી પાછી પોતાની અને કંડરીક વચ્ચેની સરખામણી મન પર આવી જાય

ખોતાને લાગે કે કંડરીકમાં તે શું બળ્યું છે? નથી એનામાં ઘાટ નથી ઘોટ, નથી તેજ, નથી દમ કે નથી રંગ એની પાસે મારા જેવા રૂપાળો યુવક ક્યાં અને એ ક્યાં? આવા આવા અનેક વિચારો આવ્યા. અડધી રાત મઈ, વિટે ન આવ્યો અને યશોભદ્રાને હાજર ન કરી. વચ્ચે જરા અવાજ આવે એટલે મહારાજને લાગે કે જરૂર યશોભદ્રાને લઈને વિટ ગુપ્ત રીતે આવ્યો હશે, આંટા ગારીને તપાસ કરે ત્યારે જણાય કે પવનનો ખાલી સુસવાટજ હતો.

• વિષયલુબ્ધના આર્ત ધ્યાનના પ્રકારોનો પાર નથી, એક વિચારની સાથે અનેક આવે છે, મેળ વગરના ઉધામા ધાય છે અને સંબંધ વગરના વિચારોના તરંગ ચઢે છે. વિચાર ઉપરથી દબાણ મળું એટલે પછી એની કમાન છટકી જાય છે અને છટકેલ કમાન પછી તો જે અકળામણ અને દુર્ગવસ્થા માનસ ક્ષેત્રમાં થાય છે તેની ગૂંચવણ અનુભવે જ સમજાય તેવી છે. આખું માનસ બૂંધવાઈ જાય છે, તેમાં હુમાડાના ગોટે ગોટા ચઢે છે. અને ધુન્ન પડ્યાની પાછળ કે તેની અંદર દેખાતું નથી તે પ્રમાણે સ્પષ્ટ વિચાર માનસનો પ્રકાશ બહેર મારી જાય છે.

પુંડરીક મહારાજ વિચાર કરી કરીને થાક્યા, રાહ જોઈ જોઈને કંટાળ્યા, વિટની ખીન આવડતને કીટકાર આપવા લાગ્યા. અંતે કંટાળીને આમતેમ આંટા મારતા હતા, ત્યાં એક નવો વિચાર તેમના મનમાં રફુયો. એને થયું કે આખો વાતમાં આડખીલી કંડરીકનીજ છે. એ સમજ વગરનો મૂરખો પોતાના કામમાં આડો આવે છે. આખો વખત તે શહેરમાં વગર આંકેલા આખલા માદક ભટકે છે અને કાંઈ કામ કરતો નથી, મદનનું ખાય છે. અને આખો વખત પડયો રહે છે. એનું કાસળ કાઢી નાખ્યું હોય તો બધી વાત બની આવે. એને સૂન્યું કે યશોભદ્રા તો નિઃસહાય છે, એકલવાસી સ્વભાવને લઈને એની વહાર કરે તેવું કોઈ પણ નથી અને જો કંડરીકને દૂર કરી

નાખ્યો હોય, તેનો કાંટો કાઢી નાખ્યો હોય, તેનું કાસળ કાઢી નાખ્યું હોય તો પછી યશોભદ્રા તો સ્વતઃ પોતાની જ છે.

આ વિચાર સ્ફુરવાની સાથે જ મન પરનો બોળો ઓછો થતો હોય એમ મહારાજને લાગ્યું. એને જાણે બહુ વિચારકપણાને અંગે આવેા છૂટકારો સાંપડ્યો છે એમ લાગ્યું અને પોતાના ભેળના કૃણદ્રુપપણા માટે એણે પોતાની જાતને અભિનંદન આપ્યા. વિકારને વશ પડેલો માણસ કેવો વિવેક બ્રહ્મ થઈ જાય છે તેની કલ્પના પણ તેને ન રહી. પોતાનો મા જણ્યો સગો ભાઈ છે, પોતાના રાજ્યાશ્રય નીચે છે, અત્યારે ગાદી વારસ છે અને ભલેા ભોળો અને ભરેંસો રાખનાર છે, બીન ખટપટી અને મળતાવડો છે—આ સર્વ વાત મન પર આવી જ નહિ. અત્યારે જે વિચાર પોતાને આવ્યો તેનો અમલ દરવામાં આવે તો કેવું ખરાબ થાય, કેટલું ખોટું દેખાય અને વંશ પરંપરામાં એવા ડાઘ પાડનારના કુટુંબીઓની આખરે કેવી દશા થાય; એ સર્વ વાત ઊડી ગઈ, વિચારપથમાંથી ખસી ગઈ અને માત્ર વિષય લોલુપી થઈ ભાઈનું કાસળ કાઢવાના નિશ્ચય પર તે આવતો ગયો.

ચૌદશની સવાર થઈ, મોડા જાગરણ પછી અર્ધ શ્વાન-અર્ધ તંદ્રામાં સૂતેલ રાજા સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં અનેકે સારાં ખરાબ દસ્યો અનુભવી મોડા મોડા જાગ્યા, દાતણપાણી કરી ખેડા ત્યાં બહારથી સમાચાર આવ્યા કે વૈદ્યરાજ મહારાજની તબિયત તપાસવા આવ્યા છે. મહારાજ એ એને આવવાની અનુજ્ઞા કરીને આપી ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે વિટ દરવાજા પર આવ્યો છે. વૈદ્યરાજ પોતાની સમક્ષ આવી ગયા હતા અને એ વૃદ્ધ ધન્વંતરીનું તેજ એટલું હતું કે એને ચાલ્યા જવાનું કહી શકાય તેમ નહોતું.

વૈદ્યરાજે તો પ્રશ્નોની પરંપરા ચલાવી. મુખમાં સ્વાદ કેવો રહે છે અને હરત કેટલીવાર થાય છે—વગેરે સવાલો પર સવાલ પૂછવા માંડ્યા, નાડી પરીક્ષા અને મૂત્ર પરીક્ષા કરવામાં વખત લીધો. મહારાજ તો વિટની પાસે ઝંઘ કાલનો અહેવાલ સાંભળવા આવ્યો થઈ રહ્યા હતા. વૈદ્યરાજ જ્ઞાનશક્તિ અને પોતાનું પાંડિત્ય બતાવવા જેમ જેમ વધારે વાત કરે તેમ તેમ મહારાજને કંટાળો આવે. વૈદ્યે આજે તો દવા આપવાની વાત કરી અને ઊંઘવાની તૈયારી કરતાં મહારાજ પાસે વરધી આવી કે મહા-અમાત્ય હરવાજ પર આવી ગયા છે અને વિટની સાથે કાંઈ વાત કરવામાં રોકાયા છે. આગ તો મહામંત્રીને રાજમહેલમાં આવવા માટે પરવાનગી લેવી પડતી નહોતી, પણ તે આવે તેના બગર માણસ આપી બાય ખરો, પણ રાજના બાણવામાં આવ્યું. કે વિટ હરવાજે છે અને તેની અને મહામંત્રી વચ્ચે તડાતડી ચાલી છે એટલે એને બેવડો આઘાત થયો. મહામંત્રી તાડુકાને વિટને કાઢી મૂકશે તો યશોભદ્રાના મીલનની વાત મારી જશે અને જો તેમની પાસે વિટ કોઈ વાત માની જશે કે કંઈ દેશે તો પોતાની વાત ઉઘાડી પડી જશે એવા વિચારો રાજને થવા લાગ્યા. અત્યારે મહારાજને યશોભદ્રાની જ લાગી હતી અને તેમાં જ કોઈ આડું આવે તેના ઉપર પોતાની અફમી ઊતરે એ વાત ઉઘીડી હતી. મહામંત્રી સાથે મિળજથી કે તોછડાઈથી વર્તી શકાય તેમ નહોતું અને મહામંત્રી કેમ આવ્યા છે તેની પોતાને ખબર નહોતી. મહામંત્રી તુરત રાજ પાસે આવ્યા.

વૈદ્યરાજ રાજ પાસે હાજર હતા. રાજની તબિયત માટે વૈદ્યરાજ સાથે મહામંત્રીએ વાત કરી. કાંઈ ખાસ ચિંતા નેવું નથી, દવા અને આરામની જરૂર છે એવી એવી ઔપચારિક વાત કરી વૈદ્યરાજે રજ લીધી. મહારાણીને એણે સૂચના આપી દીધી.

કે રાજને સંભાળવો, ઉશ્કેરાવા ન દેવો, નહિ તો આમાંથી ગાંડ-પણ થઇ જતાં વાર નહિ લાગે વગેરે.

મહામંત્રી આજે જરા ઉશ્કેરાયલા હતા, એણે દરવાજા પર વિટને ખૂબ દબાડાવ્યો હતો, રાજદરબાર પાસે વગર કારણે આંટા ન ખાવા કહી દીધું હતું અને જનને દિવસમાં એને ત્રણ ચાર વખત દરવાજા પાસે આંટા મારતો જોયો હતો એટલે તાકીદ આપી ત્યાંથી બગાડી મૂક્યો અને આવી રીતે આંટા મારતો કે ખટપટ કરતો ફરીવાર જોવામાં આવશે તો તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવશે. એટલું કહી પોતે અંદર આવ્યા હતા. વિટ થું કરે છે અને કેમ આવે છે અને તેને થું કામ સોંપાયલું છે તેની ગંધ પણ મહામંત્રીને આવી નહિ. એને તો વિટ જોવા રખડુ લાલચુને રાજમહેલમાં રથાન કે પ્રવેશ ન હોય એટલું જ લાગ્યું.

અંદર આવી મહારાજા પાસે સિમાડા પર ચાલતી ખટપટની વિગતો રજૂ કરી, ત્યાં તોફાન વધતાં જાય છે એ હકીકત જણાવી. એક બે પટાવતો જરા માથાં ઊંચકી રહ્યા છે અને ઉશ્કેરણી કરી રહ્યા છે એ જણાવ્યું અને પોતે બે ચાર ટુકડીઓ ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કરી રહ્યા છે એટલી વાત કરી. ઊઠતાં ઊઠતાં એ વળી રોકાણા, રાજમંત્રી નાની મોટી વાત કરવા લાગ્યા. મહારાજા તો વિટ ક્યારે મળે અને ક્યારે સમાચાર સંભળાવે તેની આતુરતામાં જ હતા. વિચક્ષણ મહામંત્રી જોઇ શક્યા કે રાજને કાંઈ મનદુઃખ છે, એમને નકામી વાત કરવાની ટેવ ન હોવાથી મનમાં સમજી રહ્યા. મહામંત્રી-એ કલાક સુધી વાત કરી, ઊઠતી વખત વિટને યાદ કર્યો, આવા માણસ રાજમહેલમાં નહોય, ન હોવા ઘટે. એની વર્તણૂક ધ્રુવવા જોગ નથી. એટલી મહારાજાને સૂચના કરી મહામંત્રી વિદાય થયા. સરહદ પર કરેલી ગોઠવણોની વિગત સમજાવી ગયા અને વધારે આતમી મળશે તો મહારાજાને પોતે જણાવી જશે એટલું કહી ગયા.

મહારાજ તો મંત્રીની વિદાયગીરીની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એ વિદાય થયા કે રાજાએ વિટને તેડવા માણસ મોકલ્યો, પણ દરવાજા પર વિટનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આથી મહારાજને વધારે ચિંતા થવા લાગી. માણસને એક વાતની લગની લાગે છે ત્યારે પછી એને દુનિયા પર ખીજું કાંઈ દેખાતું નથી, એને ખીજી વાત સૂઝતી નથી અને એનું મન ખીજે દરતું નથી. એણે પોતાના હળૂરીઆને બોલાવી હુકમ આપ્યો કે વિટને એને ઘેર જઈ તુરત બોલાવી લાવે, રાજાનો ખાસ માણસ વિટને બોલાવવા આવ્યો. એટલે વિટે જણાવ્યું કે મહા-મંત્રીએ એને રાજમહેલમાં પણ ન મૂકવા માટે ફરમાન કરી દીધું છે જેથી પોતે લાચાર છે. જરા તેની રીત પ્રમાણે વાતમાં મીઠું મરચું પણ બભરાવ્યું.

હળૂરીઆ રાજમહેલમાં આવ્યો, રાજા અત્યારે સ્નાન કરવા ગયા હતા. એને મનમાં થયું કે વિટ આવશે તો જરા રાહ જોશે, પણ સ્નાન કરીને આવ્યા ત્યારે ખચર પડી કે વિટ આવ્યો નહોતો. પોતાના ખાસ હળૂરીઆને બોલાવી પૂછ્યું ત્યારે તેણે મહામંત્રીએ કરેલા વિટ સંબંધીના હુકમની વાત કરી. અને તે સંયોગોમાં વિટ રાજમહેલમાં આવી શકશે નહિ એમ જણાવ્યું. મહારાજને આ સમાચારથી વિમાસણ થઈ પડી. મહામંત્રી તરફ એના મનમાં એટલું બધું માન હતું કે એના હુકમ હિપર હુકમ કરવો કે તેને ફેરવી નાખવો એ તેને પાલવે તેમ નહતું. પોતે પાછો વિચાર કર્યો કે ત્યારે સાકેતપુરનો રાજા કેણુ પોતે કે મહામંત્રી? આવા અવ્યવસ્થિત અને કાંઈ વાર અતિ અધમ વિચારો વિષયલુખ્ખને જરૂર થાય છે. છતાં મહામંત્રીનું ઉચ્ચ સ્થાન, વૃદ્ધ ઉંમર અને પ્રચંડ કાર્ય શક્તિ વિચારતાં રાજા અટક્યો. લગભગ બે ઘડિ વિચાર કર્યો અને તેજ હળૂરીઆને ફરીવાર બોલાવી વિટને ત્યાં મોકલ્યો અને યશોભદ્રાએ જવાબ શો આપ્યો છે તેની વિગત મંગાવી. આવી રીતે મહારાજાએ પોતાની ખાનગી વાતમાં

વિટ ઉપરાંત હજૂરીઆને દાખલ કર્યો. રાજથી વિટને મળાય તેમ નહોતું, મહામંત્રીની આજ્ઞા ફેરવાય તેમ નહોતું અને મન ઉપર યશોભદ્રાએ કાબૂ જરાયર લઈ લીધો હતો એટલે આવા હલકા હજૂરીઆને વાત કરવામાં રહેલ જોખમની તુલના કરવાનું રાજને તે વખતે મૂળે તેમ નહોતું. રાજાએ પાસે હજૂરીઆ જરૂર હોય છે. એમનું કાર્ય રાજ પાસે ગામની વાતો કરવાનું અને રાજ કોઇને લેડાવે બોલાવે કે કોઈ આવે તેની ખબર આપવાનું હોય છે. એને રાજના કાન સુધી પહોંચવાનો પરવાનો હોય છે, એટલે એ રાજ સાથેના પોતાના સંબંધની સાચી ખોટી બતાવટી વાતો ઉપજવી કાઢી પોતાના સ્નેહી સગાંઓમાં અને સામાન્ય જનતામાં તેનો લાભ પણ સારી રીતે લે છે. રાજમહેલ અંદર ચાલતી વાતો માટે જનતાને હમેશાં જિજ્ઞાસા રહે છે. રાજમહેલમાં ચાલતી ખટપટો અને વાતોની જાણ માટે જનતા ખૂબ હિતસુક રહે છે. એની અંદર ચાલતી ખટપટો ફેલાતા વખત લાગતો નથી અને એવા પ્રસંગનો આવા ટૂંક પમારના હજૂરીઆઓ પોતાનું મહત્ત્વ વધારવાને અંગે ખૂબ લાભ લે છે. રાજાએ પારણામનું મહત્ત્વ બિચાર્યા વગર ખાસ હજૂરીઆને ફરી વખત બપોરે વિટને ત્યાં મોકલ્યો અને યશોભદ્રા સાથે આગલી સાંજે (તેરશે) શું બન્યું તેનો જબ્બા મંગાવ્યો.

હજૂરીઓ ચૌદશના દિવસની બપોરે ફરીવાર વિટને આવાસે આવ્યો. વિટ તો ગામના મધ્ય ભાગમાં રહેતો હતો. એના જેવા લહેરીને ત્યાં અનેક માણસો આવતા હતા. એ ગામનો ચોવટીઓ ગણાતો હતો એટલે કંઈકના નાના મોટા કુળાઓ તેની પાસે આવતા હતા, અનેકની પંચાતો એ કરતો હતો અને અમુક વર્ષમાં એ મોટો માણસ ગણાતો હતો. મહારાજ પાસે એ જનાર આવનાર હતો અને રાજસભામાં એ માન્ય પુરૂષ હતો એટલે એની મહેરબાની મેળવવા અનેક માણસો આવતા હતા. રાજ પાસે તો એ નોકર હતો,

પણ જનતામાં તો એ મોટું સ્થાન જમાવી પડ્યો હતો. હજૂરીઓ બીજી વખત તેની પાસે આવ્યો ત્યારે બપોરની મંડળી જમી હતી અને સર્વની વચ્ચે ભાઈ શ્રી વિટમહાશય અનેક વાતનાં ગપ્પાં હાંકી રહ્યાં હતાં. એમાં રાજ્યતું તેડું આવ્યું એટલે ચકલી બાઈ કુલેકે ચઢ્યા અને બધા સાંભળે તેમ તેણે તો હજૂરીઆ સાથે વાત કરવા માંડી. પોતાની અગત્ય બતાવવાની લાલસામાં એ પોતાનો રાજધર્મ ચૂકી ગયો; પોતાને સોંપાયેલી વાતની અંદર રાખવી જોઈતી ખબરદારી વિસરી ગયો અને ભડભડ સવાલ જવાબ કરવા માંડી ગયો.

હજૂરિયો—‘ બાઈ વિટ ! જરા બાળુએ આવ. મારે મહારાજ સંબંધી અમત્યની વાત કરવી છે. ’

વિટ—‘ મહારાજને કહી દે કે તમારું કામ મારાથી નહિ બને. ’

હજૂરિયો—‘ અરે પણ તું બાળુએ તો આવ. મારે તને પૂછવું છે, મને મહારાજએ તારી પાસે મોકલ્યો છે. તને બોલાવવા મોકલ્યો છે જરા બાળુએ આવ. ’

વિટ—‘ મારું તો માથું જાય તેવો સોદો થયો છે. મને મહા-મંત્રીએ ડોળાં કાઢી કાઢી ડારો આપ્યો છે અને રાજમહેલમાં પગ મૂકું તો કાંસીએ દેવાની વાત કરી છે. મારાથી અવાય તેમ નથી. ’

હજૂરિયો—‘ પણ તું જરા બાળુમાં આવ, વાત સમજ અને મારે તને પૂછવું છે તેનો ખુલાસો આપ. ’

દંણી સમજવટ પછી વિટ ત્યાંથી જિભો થયો. હાજર રહેલામાં ઘૂસપૂસ થવા માંડી, રાજ્યમાં કોઈ મોટી ખટપટ ચાલી રહી છે એમ વાતો થવા માંડી. વિટે જિઠી બાળુના કમરામાં જઈ હજૂરિયાને સાચી વાત કહી પોતે યશોભદ્રાના મહેલમાં બીજીવાર દાખલ પણ થઈ શક્યો નથી એ વાતની કબૂલાત કરી અને મંત્રીશ્વરે આપેલ ધાન્ડ એના મનમાંથી હજુ પણ ખસી નથી એ વાત જણાવી. હજૂરિયે

સર્વ વાત યુક્ત રાખવા કહ્યું, પણ વિટ તો હતો ભંગેરી, એ પાછો પોતાની મંડળીમાં જઈને બેઠો ત્યારે સીધી વાતો ન કરી, પણ પોતે રાજના વિશ્વાસમાં છે અને રાજ અત્યારે પરબીલ પડ્યું છે એ અને એ બાબતમાં રાજએ પોતાને વિશ્વાસમાં લીધો છે એવી એવી સાચી અને બળતી વાત કહી. એટલે ગામમાં તો એ વાત અનેક સ્વરૂપે ફેલાવવા લાગી, લોકો અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા અને મનઘડંત તુલ્કાઓ ઉડાવી રાજની, મહેલની અને રાજ કર્મચારીઓની વાતો કરવા લાગ્યા.

હજૂરિયો મહારાજ પાસે ગયો. એણે પોતાનું મહત્ત્વ વધારવા વિટમાં કાંઈ દમ નથી એ રીતે જ વાત શરૂ કરી. એતો યશોભદ્રાનું મુખ પણ જોઈ શક્યો નથી એવી વાત કરી અને એવા હામજી ભામજીનું આવી વાતમાં કામ નહિ એટલી ટાપસી પૂરી અને વળી વધારામાં જણાવ્યું કે વિટ તો એવો ધ્રુજ ગયો છે અને મહામંત્રીના નામથી પણ એવો ભભરાય છે કે હવે એ રાજમહેલમાં પગ પણ મૂકી શકે તેમ નથી, એનાં હાજી ગડી ગયાં છે વગેરે. આમ યોગી મંત્રી મીઠું મરચું ભભરાવી વિટને નકામો જણાવ્યો અને એનાથી કાંઈ કામ થઈ શક્યું નથી અને થઈ શકે તેમ નથી એટલું જણાવી હજૂરિયો વિદાય થઈ ગયો.

મહારાજએ વાત સાંભળી વિટને આ વાતમાંથી પડતો મૂકવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને હજૂરિયાને પોતાની પાસે સવારે પ્રથમ પહોંચે હાજર થઈ જવા હુકમ કહેવરાવી દીધો. મહારાજને આખી રાત વિચાર તો ઘણા થયા, પણ હજૂરિયો પોતાનું કામ જરૂર કરી આપશે એમ એણે ધારી લીધું. હજૂરિયાની બોલવાની રીતભાત મહારાજને વધારે અસરકારક લાગી. માણસ જ્યારે દષ્ટપ્રાપ્તિમાં પાછો પડે છે ત્યારે તરખલાનો પણ આશ્રય લે છે અને તરખલું પણ કામ કરી આપશે એમ કલ્પનાથી માની બેસે છે.

હજૂરિયાના હેઠા હાથ

૭

હજૂરિયા નોકર જાતનો હતો, ગોલા ખવાસ જેવી સાધારણ જાતનો હતો અને બોલવામાં કે પોતાની જાતનો પડારો (શેખી) કરવામાં વિટથી પણ આઘો નીકળી જાય તેવો હતો. રાજાની હદપાર ખુશામત કરવાનો એનો ધંધો હતો અને રાજાની હામાં હા મેળવી અને એને રાજી રાખી પોતાનો યુગરો કરવાનું જ એનું જ્ઞાન હતું. રાજા જે માગે તે લાવી આપવું, એ ખરે ખપોરે મધરાત કહે તો હા કહેવી અને એની આંખના અણસારાથી એનું મન સમજી જવું એ આવા ખુશામતીઆની આવડતમાં હોય છે. રાજાને ખુશી કરવા એ મમેતેવું અધમ કામ વગર સંકેતે કરે તેવા વર્ગમાંનો તે એક હતો. એવાને શિસ્ત, ધોરણ કે જીવનનિયમનની કાંઈ પડી હોતી નથી, એના બોલવા પર અંધન રહેતું નથી અને પોતે લુચ્ચાઈ દાંખાઈ કરવામાં ખૂબ કાબેલ છે એવું જણાવવામાં એમને શરમ હોતી નથી આવા ગોલાખવાસ જેવા હજૂરિયાનું નામ 'હરજી' હતું. એ કોઈ જાતના ધોરણ મુદ્દા કે ઘડતર વગરના ખુશામતીઆના હાથમાં મહા-

રાજની અતિ શુભ વાત આવી એટલે એ તો ફાટીને એવડો એવડો થઈ ગયો અને રાજાએ એને સવારે મળી જવાનો હુકમ મોકલાવ્યો ત્યારે તો એને મન પોતાની પહોળાઈના પ્રમાણમાં ઘરની શેરી સાંકડી લાગી. પોતે રાજની સાથે શી વાતો કરશે અને રાજને કેમ રીઝવશે અને પોતાનું કામ કેવી રીતે કાઢી લેશે તેની યોજના ધડવામાં એ તો તરંગો ઉપર તરંગો કરતો ચાલ્યો અને પછી પોતે કેવા રાજમાન્ય થશે અને પોતાનું સન્માન વધતાં કેવા કેવા હોદ્દાઓ પર આવશે તેના શેખચક્ષીના વિચારો ઢંગધડા વગર કરવા લાગ્યો. સવારે પ્રથમ પહોરને છેડે એ મહારાજ પાસે હાજર થયો.

હનૂરિયો—‘ દેવ ! આપનો સેવક હાજર છે. કામ સેવા કરમાવો.’

મહારાજ—‘ અધ્યા હરજી ! વિટને અને યશોબદ્રાને શી શી વાતો થઈ તે વિગતવાર કહે.’

હનૂરિયો—‘ અરે સાહેબ ! વાત શીને ચીત શી ? એને અંદર મહેલમાં પેસવાના પણ સાંસા છે, ત્યાં વાત કોણુ કરે અને કોની સાથે કરે ?’

મહારાજ—‘ પણ જરા સંદેશો તો કહેવરાવ્યો હશે, કાંઈ સનસનાટ ગળુગળુટ તો કાને પડ્યો હશે ?’

હનૂરિયો—‘ મારા દેવ ! એને મહેલની બહાર દેવડીએથીજ પાછો તગડાવી મૂક્યો. એનાં તે ગજાં હોય ? એ તે શું બચ્ચાના ખેલ હતા ? એ તે શું ઠેકડીમાં ગરખાં હાંકવાનાં હતાં ? એવા વિટ જેવા લઠ્ઠાઓ તો હારીને હેડા બેસી જાય. એવા કામમાં એનું ગળું નહિ, એનો બાર નહિ, એની તાકાત નહિ.’

મહારાજ—‘ ત્યારે તું એ કામ કરીશ ? મારો અને યશોબદ્રાનો મેળાપ કરાવી આપ.’

હજૂરિયો—‘એતો માફ કામ ! અપટી વાગે ત્યાં કામ કરી લાવું. જુઓ સાહેબ ! એતો બેઠું માણસ, એની બુદ્ધિ કેટલી હોય ? એ હાલતી જય અને પગની પાછળનો ભાગ જોતી જય ! એનામાં અક્કલ કેટલી હોય ? આપ કહો તો એને હમણા અહીં લઇ આવું’

મહારાજ—‘એને અહીં લવાય નહિ. એમ કરવામાં તો ઢેઢજોતો થાય, રાણીને ખબર પડે તો ધર ઊડી થાય, મહામંત્રીને ખબર પડે તો એ ત્રાપ આપે અને ગામમાં બહાર પડે તો રાજ્યનું પાણી ઊતરી જાય.’

હજૂરિયો—‘તો મારા દેવ ! આજે સાંજે બધાં હોળિકા સમારંભમાં ગયાં હશે તે વખતે આપણે એના મહેલે પહોંચીએ. એ વખતે લહેરી કંડરીક તો ક્યાંક રખડવા ગયો હશે, પણ યશોભદ્રા તો જરા માણસગંધી અને વેવલી છે તે જરૂર મહેલમાં બેઠી હશે. એના નોકર ચાકરો પણ હોળી ખેલવા ગયા હશે.’

મહારાજ—‘એ તને બીક યાદ આપ્યું. આજની તક જરૂર સારી મળી જશે. પણ વાત કોણ શરૂ કરશે ? તારે કોંઈ યશોભદ્રા સાથે વાતચીત કરવાનો કે જવા આવવાનો વહેવાર છે ?’

હજૂરિયો—‘આશું બોલ્યા મહારાજ ! આપના પગની રજ તે કોઈ દુનિયામાં થવી છે ? એતો આકુડી પગે પડતી આવશે. એવા દુલ્લા રાજનાં પડખાં તે ક્યાં પડ્યાં છે ? અરે મારા દેવ ! જરા જો જો તો ખરા ! એને પાણી પાણી કરી દઉં અને આપની ગોલી બનાવી દઉં. આપ નિશ્ચિત રહેા અને મારા પર ધારણા રાખો. ભગવાન આપની સર્વ ઇચ્છા પાર પાડશે.’

મહારાજ—‘હરણ ! તું ધારે છે તેવી એ બાધ ઢીલી પોત્તી નથી, એ તો આકરી છે, મરચું છે, અભિમાની છે, કડક છે અને કોંઈક માફ અપમાન કરી એસે તો ?’

હજૂરિયો—‘ મહારાજ ! આપનું અપમાન એ મટકડી થું કરતી હતી ? હું મર એટલા દેવ કર્યા હોય અને પાંચે આંગળીએ પ્રભુને નમુજ્યા હોય ત્યારે આપ જેવા દેવની કૃપા થાય. એના કંડરીકમાં તે થું બધું છે ? આપ ખોટી ચિંતા કરો છો. એવી રૂપાળી બાઈ તો આથડ્યા જ કરે, બાકી જરા મોંઘી સોંઘી થાય તો પટાવી લેવાની ! એમાં ચિંતા શી ? ’

મહારાજ—‘ ત્યારે અત્યારે તો જા. સાંજે સૂરજ આથમવાની પહેલાં અહીં આવી જજો અને જો બધી વાત છાની રાખજો. આ વાતની કોઈને ખબર પડે તેમાં આગર નહિ. એટલે સંભાળીને કામ લેજો અને મ્હોંસવાદે પણ કોઈની પાસે વાતને વાસરવા દેતો નહિ કે તેની મંધ અહાર જવા દેતો નહિ. ’

હજૂરિયો નમન કરીને ગયો. તેના મુખપરથી જાણે એ રાજના કામમાં તલ્લીન થઈ ગયો હોય તેવું તેણે અત્યુત્તર. એને માત્ર રાજાને પ્રુથ કરવો હતો એટલે કામનું જોખમ, વાતની મહત્તા કે સતી સ્ત્રીઓ સાથે કામ લેવાની વિષમતા એના મનમાં પણ આવ્યા નહિ, એણે તો માની લીધું કે મહારાજ સાથે જઈને પોતે ઊભો રહ્યો એટલે એડો પાર ! સહેલ પ્રચલિત વાતાવરણમાં ઊછરેલા એના મનમાં સતી સ્ત્રીઓનું પ્રાગ્દ્ભવ, અડગ સ્ત્રીઓનું પાતિવ્રત્ય કે જીવનને ભોળે શીલ રક્ષણની દૃઢતાનો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો. માત્ર પોતે રાજમાન્ય થઈ પડશે એવા ખ્યાલમાં એ તો આખો દિવસ આમ તેમ ફરવા માંડ્યો અને બારે હરખમાં આવી અત્યારથી જ જાણે પોતે રાજ્યનો માનીતો મોટો અમલદાર થઈ ગયો હોય એમ વર્તવા લાગ્યો. ફલકા માણસોને સત્તાના તરંગો પણ અડધા માંડા બનાવી મૂકે છે અને એના તોરમાં એ ધરના માણસો સાથે વર્તવામાં કે બોલવામાં પણ વિવેક ભૂલી જાય છે. જમતા જમતાં એ પોતાની બંરી પાસે જરા બોલી ગયો કે પોતે તો હવે મોટો અમલદાર થઈ જવાનો

છે અને રાજનો ભેટો રાજના ઘરમાંજ કરાવવાનો છે. આ વાત પૂરી ન સમજતાં એની ભેરીએ તેજ બપોરથી ગામમાં વાત ચલાવવા માંડી અને રાજ બ્રજ અને હીનચારિત્રી થઇ ગયો છે એવા મપાટા ગામમાં ચાલવા લાગ્યા. રાજના ચારિત્ર્ય સંબંધી ગામમાં વાત થાય તે આખા સમાજને અનેક રીતે નુકસાન કરનાર થઇ પડે છે, રાજનું માન ઘટી જાય છે અને અધમ તેમજ મધ્યમ લોકો તેનો દાખલો લઇ પડવાઇ (પતનશીલ) બની જાય છે.

પણ આટલાં રાજને કોઈ વાતની પડી ન હતી, એણે પોતાના મનના તારો યશોભદ્રા પર લગાવી દીધા હતા અને યશોધરા જેવી સીધી સરળ અને પતિભક્તા તરફ એ તારો એને વિમુખ બનાવી રહ્યા હતા. હનૂરિયાના ગયા પછી મહારાણી રાજ પાસે આવ્યા, આવા ખવાસગોલા સાથે મહારાજ શી વાત કરે છે તેનો પ્રકાર પૂછ્યો, રાજએએ હલકા નીચ સપાઇસપરા સાથે વાત કરી પોતાની મહત્તા ઘટાડવી ન જોઇએ એટલું પણ કહી દીધું, પણ મહારાજએ રાણીનું કહેવું ન સાંભળ્યું. આને મહારાજ છેલ્લા ચાર દિવસના પ્રમાણમાં આનંદમાં હતા. આને જણે પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિ થવાની

એમ એના મનમાં લાગતું હતું, વળી સામે યશોભદ્રા જેવી કડક ખાઇ છે તેનો ખ્યાલ પણ આવતો હતો.. પ્રિયવદ્ધાને મળેલા જવાબ સાથે વિટસામે બંધ થયેલા પ્રવેશદ્વારો મંજૂર પર આવતાં હતાં અને આમ ધડિકમાં આશામૈ અને ધડિકમાં નિરાશામાં ઝોલાં ખાતા મહારાજ અમાઉના કરતાં આને સહેજ સ્વસ્થ લાગતા હતા. મહારાણી વિચક્ષણ હતી, એની નજરમાં હલકા માણસો સાથેની વાતો આવી ગઇ હતી, શી વાત હતી તે પોતે હજુ જાણી શકી નહોતી, પણ જે થાય છે તે અણધારવા જોગ છે એમ તેને લાગતું હતું. મહારાજ જેવી મહાન વ્યક્તિ આવા હલકા ગોલાગોલી સાથે વાત કરે તે દેખીને જરાપણ ગમતું નહિ, પણ મહારાજએ એના એક બે

વાર તુચ્છકાર ક્યો ત્યારપછી એ વધારે સાવધાન બની ગઈ હતી અને આવા નાજુક સમયમાં રાજ્યને વધારે ચીડવવા જતાં વાત વટકી જવાના ભયને એ દૂર રાખવા ઇચ્છતી હતી. જે ચાલી રહ્યું છે તેમાં જાન્યનું, પ્રજાનું અને પોતાનું અહિત છે એમ તેને લાગતું હતું, પણ પોતે નિરૂપાય હતી. ખટપટ કરી વાત મેળવવાના પ્રયાસ કરવાથી તે પર હતી અને ચાલે છે તે જોતાં તેના મનમાં ક્રુષ્ણ થતું હતું પણ તેના ઉપાય શો કરવો તેના માર્ગ હજી સુધી શોધી શકી નહોતી. આખરે તે થાકી, પણ તેની માનસિક ઉપાધિ અહીં વધી ગઈ. એમાં કોઈએ શહેરમાં ચાલતી રાજ્યના ચારિત્રની નમાલી વાત તેને ખીંટા ખીંટા કહી સંભળાવી, ત્યારથી એના ખેદનો પાર ન રહ્યો અને રાજ્યની અસ્વસ્થતાનાં કારણમાં કદાચ કોઈ આવી વિપરીત વાત હોય તેની તેને શંકા પણ આવી. તેણે પ્રિયવદાને બોલાવી, પણ તે તો બડી પક્કી હતી, એણે વાત ઉડાવી દીધી, પણ મહારાણી વિચક્ષણ હોઈ સવાલ જવાબમાં એટલું સમજી ગયા કે રાજમહેલમાં થોડા દિવસથી કોઈ ખટપટ ચાલે છે અને રાજ્ય તના સૂત્રધાર છે. જાતે અત્યંત પવિત્ર હોઈ એ વધારે બોલી શકી નહિ, પણ હવે એના મન પર આંધી આવવા લાગી અને શરીર પર થાક લાગવા માંડ્યો.

આ બાજુ મહારાજ તો સાંજની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. પોતે સારાં કપડાં પહેરવાં કે સાદે વેશે જવું, સાથે કોઈ ખીજ માણસો રાખવા કે માત્ર હજૂરિયાથી ચત્રાવી લેવું અને યશોભદ્રા સાથે વાત પોતે શરૂ કરવી કે એને બોલવા દેવું, એના એના સેંકડો વિચારો કરવા લાગ્યા. શહેરમાં તો આજે હોળિકાનું પર્વ હતું, ગામનાં નાનાં મોટાં ઘણાં ખરાં ઘેલાં થઈ ગયાં હતાં, રંગરાગ અને ધમાલમાં વિચ્છિન્ન વર્તન કરી રહ્યાં હતાં; કોઈ રંગ ઉડાડતાં તો કોઈ ગાયન કરતાં, કોઈ ટોળે મળીને રમડતાં તો કોઈ ગામ મહાર નીકળી ધમાલ કરતાં, કોઈ છોકરાઓ ફાટફાટ બોલતાં તો કોઈ હોળી ચેતવણ માટે લાકડાં એકઠાં

કરતાં, કોઈ હોલકાં વગાડતાં તો કોઈ ડમરૂક વગાડતાં, કોઈ ફાવે તેમ લલકારતાં તો કોઈ નાચતાં—આમ ગામ લોક અત્યારે રંજરાગ ફાગમી પડી ગયાં હતાં. અમુક આત્માર્થી કે સંત જનોને ખાદ કરતાં ગામમાં અત્યારે લમાલ, દોડદોડ, હોહા અને નાટારંગ થઈ રહ્યા હતા અને કોઈ કોઈ સ્થળે તો નાનાં મોટાંની અર્ધાદા મૂડી અસભ્ય ઉચ્ચારણો પણ પોકારાઈ રહ્યાં હતાં.

આવા સમયે યુવરાજ કંડરિકતો મહેલે શેના જ હોય ! એ તો પોતાની મંડળી સાથે અત્યારે રાજમંડિયામાં હોળી ખેલવા ચાલ્યો ગયો હતો, દેવી યશોભદ્રા મહેલમાં એકલા હતા, દાસ દાસીઓ પણ હોળી ખેલવા રંગ લઈ ચાલ્યા ગયા હતા, માત્ર સાત્ત્વિક પ્રકૃતિની યશોભદ્રા મહેલમાં હતા અને દરવાજા પર માત્ર એક ચોડીદાર પુરુષ હતો. દેવી પોતે યુવાન હતા, ખેલ ખેલી શકે તેવી આવડત અને વય-વાળા હતા, પણ એને આવા વિલાસો ગમતા નહોતા. એ સાત્ત્વિક આનંદમાં માનનાર હતા, એને હોળિકા પર્વની તુચ્છ ઘટનામાં રસ નહોતો, એટલે એતો પુસ્તક વાંચનમાં પડી ગયા હતા. એણે હોળિકાના બીજા દિવસે વસંતોત્સવના ગરબાની ઘટના પોતાના મહેલમાં કરી હતી, પણ અત્યારે એ વાંચનમાં ડૂબી ગયા હતા.

બરાબર સાંજના પાંચ વાગે (આઘમતે પહોરે) હનૂરિયા સાથે મહારાજ યશોભદ્રાના મહેલે આવ્યા. ચોડીદાર મહારાજને કેમ રોડી શકે ? મહારાજ આ મહેલે તો કદી આવેલા નહિ એટલે ચોડીદાર તો ગભરાઈ ગયો, નમી ગયો, અને ખડો થઈ ગયો. મહારાજ પાછળ અને હનૂરિયા આગળ સીધા મહેલમાં દાખલ થયા અને કોઈ જાતની ખબર આપ્યા વગર દેવી યશોભદ્રા સામે ખડા થઈ ગયા. હવે અરેખરી મૂંઝવણ શરૂ થઈ. દેવી તો મહારાજને અને હનૂરિયાને બેતાબ ખડા થઈ ગયા, હાથમાંનું પુસ્તક બંધ કરી સામી છત પર મૂકી દીધું અને રાજ પોતે આવે વખતે પોતાની પાસે આવે એટલે એને નવાઈ લે

લાગી, પણ એની આંખમાં સતીત્વનું તેજ અને ચૌવનની લાલીમા હતાં. હનૂરિયો અને મહારાજા આવ્યા તો ખરા, પણ કાણે વાત શરૂ કરી અને શું બોલવું તેની ગોઠવણ કરેલી ન હોવાથી મૂંઝવણમાં પડી ગયા. રાજાએ સિંહાસન પર બેઠક લીધી, હનૂરિયો બિભો રહ્યો. અંતે હનૂરિયાએ વાત શરૂ કરી—‘દેવિ ! મહારાજા તમારી પાસે આવ્યા છે. ’ દેવીએ નીચે મુખે કહ્યું ‘ પધારો. ’

મહારાજા કાંઈ બોલ્યા નહિ. હનૂરિયો બોલી ગયો ‘ મહારાજા આપને ચાહે છે. ’ દેવી કહે ‘ મહારાજા આખી પ્રજાને અને પોતાના કુટુંબને ચાહે તેમાં નવાઈ શી ? કેમ પધારવું થયું છે ? ’

આટલો સવાલ પૂછતાં હનૂરિયો બોલી બિઠ્યો કે મહારાજાની ઇચ્છા દેવી યશોભદ્રાને મહારાણી પદે સ્થાપવાની છે, મહારાજા દેવીને ખૂબ રનેહથી ચાહે છે, એ દેવી પર વારી નય છે અને દેવી ખાતર ગમે તે કરવા તૈયાર છે. જેમ જેમ હનૂરિયો વાત કરતો ચાલ્યો તેમ તેમ દેવી યશોભદ્રાનું મુખ લાલ થતું ગયું, એની આંખમાંથી તણખા પડવા માંડ્યા અને એનો આખો આકાર ચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો મયો. મહારાજા તો નાણે સાંભળવાજ આવ્યા હોય તેમ મૌન બેસી રહ્યા, બહુચક જેવો આકાર ધારણ કરી રહ્યા અને હનૂરિયાએ એટલી પ્રસ્તાવના કરી અને પછી પૂછ્યું ‘ દેવી ! તમારો શો જવાબ છે ? ’

યશોભદ્રા—‘ આવો સવાલ હોય ? જવાબ તો મહારાજાને પ્રિયંવદા સાથે કહેવરાવી દીધો છે. ’

હનૂરિયો—‘ પ્રિયંવદા તો દાસી હતી, હવે તો રાજા તમારી પાસે સીધો જવાબ લેવા આવ્યા છે. ’

યશોભદ્રા—‘ વિટની સામે જે દાર બંધ થયા તે દારમાં મહારાજા પ્રવેશે એમાં એમની લાયકાત ન ગણાય. ’

હજૂરિયો—‘ દેવી બૂલ ખાઓ છો. આવી તક જીંદગીમાં વારં-વાર મળતી નથી. મહારાજ તમને પટ્ટરાણીપદે સ્થાપશે, તમને પોતાની પડખે બેસાડશે અને તમારી નામના દેશ પરદેશમાં યશે. વિચારો, લક્ષ્મી ચાંદનો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ઘોવા જવાની દુર્બુદ્ધિ ન કરો. ’

યશોભદ્રા—‘ મહારાજ પાસે દેવી યશોધરા છે. મારી સગી બહેન જેવા છે અને વેશ્યા વારાગના ને રખાયતની પ્રસિદ્ધિ અને નો ખપે. ’

હજૂરિયો—‘ આ મહારાજ તો કામદેવનો અવતાર છે, મહા વિલાસી છે, શરીરે તંદુરસ્ત છે, રૂપરૂપના બંડાર છે, અને ખરા ઓબસ્તી છે. તમે જરા સામી નજર તો કરો. એ તમને ખૂબ ચઢાય છે તમે એમની પડખે બેસો. હું બહાર જઉં. ’

યશોભદ્રા—‘ ખચરદાર ! બોલતા લજવાતો નથી ? મારા દેવ તો કંડરીક છે, મારા હૃદયવલ્લભ છે, મારા નાથ છે, મને તેવા પણ તે મારા છે અને હું તેમની છું. ’

મહારાજએ જરા ખોંખારો ખાધો, પણ જીમ ન જોડી.

હજૂરિયો—‘ તમે કંડરીક કંડરીક કૂટ્યા કરો છો, પણ એનામાં શું બળ્યું છે ? નથી એનામાં ઘાટ, નથી ઘોટ, નથી યુવાનીની મસ્તી, નથી મગજની તાજગી, નથી બોલવાની આવડત કે નથી મુસદ્દીગીરિ. હજુ માની જાઓ, વિચારો, આ સોનાયાગને પગથી ઢેલો ન મારો. આવા મહારાજ ચાહના કરે ત્યારે સમજવું કે પૂર્વનાં પુન્ય જગ્યાં છે. હું બહાર જઉં ? ’

યશોભદ્રા—‘ મૂખ હજૂરિયા ! કમ અછલ હરજી ! તને દુઃકમાં કહી દઉં કે મારે કંડરીક પ્રાણ આધાર છે, મારું જીવન છે, મારા દેવ છે, મારા પરમ ઈશ્વર છે. આમરૂ સર ચાલ્યા જાઓ અને

કુળ ઉપર કાળો ફૂચડો લગાડવાનું કામ છોડી દો. નાના બાઈની વધુ લો તમારી દીકરી કહેવાય ! ફટ છે તમારી કમ અક્કલને !'

રાજાને વળી બોલવાનો વિચાર થયો, ફરી ખોખારો ખાધો, પણ યશોભદ્રાના આંખ એ અવાક બની ગયો.

હજૂરિયો—' જુઓ દેવી ! ઘેર આવી રહેલી ગંગાને નહિ ઓળખવામાં ખત્તા ખાશો, મહા પરતાવાના ખાડામાં ભિતરી જશો, કંડરીકને ગૂમાવી બેસશો અને સડીસડીને મરશો. જીવાનીના લક્ષ્યા લઈ લો અને સામેથી થતી માગણીને વધાવી લો. '

યશોભદ્રા—' નીચ ગોલા ! મન પર કાજૂ રાખી તારી સાથે સમ્યતાથી બોલું છું તેમ- તેમ તું કાટતો બચ છે ? મારા પતિદેવને વગોવે છે અને મને ધમકાવે છે ? હમણા પાંડુ મારીને તને દેખાવી દઈશ. ચાલ, ભેભો થા અને નીકળ બહાર. વધારે બોલ્યો તો હેરાન થઈ જઈશ. '

હજૂરિયો—' મને ગાળો દેવામાં કે ધમકાવવામાં સાર નહિ નીકળે. હજુ માન. અત્યારે તારા પતિની જાંઘળી જોખમમાં છે. તું ધરનીએ જઈશ અને ઘાટનીએ જઈશ. '

દેવીએ જવળુ ન આપ્યો, રાજા જોઈ રહ્યો, એના મુખપરથી દેવીનું ચંડી સ્વરૂપ દેખાઈ ગયું, રાજા પોતે બોલવા ઇચ્છતો હોય એમ તેણે ત્રીજીવાર ખોખારો ખાધો અને પછી બોલ્યો ' દેવી માની જાઓ ! નહિ તો તમને મારી થઈ પડશે. મને તે ભોગે તમને પાડીશ, પટકીશ અને મારી કરીશ. લીધેલ કામ હું છોડતો નથી અને તમે નાહક કંડરીકનું માથું પણ જોખમમાં મૂકો છો. રાંડયા પછી લાજ નહિ રહે, મોડી મોડી બુદ્ધિ આવશે એમાં ગદ્દાપણુએ જશે અને અક્ષયારીપણુએ જશે. હજુ વખત છે. રાજાને કોપાવી સાર નહિ કાઢો. '

દેવી પતિના મોટાભાઈ સામે ન બોલી, સામે પતિદેવની છબી હતી તેને નમસ્કાર કર્યા, રાજા તરફ પગ ખતાવ્યો અને પોતે ત્યાંથી બાજુના કમરામાં ચાલી ગઈ.

હનૂરિયાના હાથ હેઠા પડ્યા, દેવીનું ઉગ્ર તેજ જોતાં એ મૂંઝાઈ ગયો, રાજા વિમાસણમાં પડી ગયો. માત્ર જતાં જતાં એટલુંજ બોલ્યો કે 'અત્યારે આવી પતરાણ કરો છો તો જોઈ લેજો. હાથ જીભ કાઢી શરણે થવું પડે તેના કરતાં આમ માની જવું સારું છે. રાજાનું અપમાન કરનારના શા હવાલ થાય છે તે કદી ન શકે તે તો મૂખ ગણાય.'

આટલું બોલી દાંત કચકચાવી રાજા વિદાય થયા. હનૂરિયો પાછળથી વધારે બળડયો, કંડરીકનું શિર સલામત નથી એવી વાત બીજી વાર બડ બડી ગયો અને અત્યંત ગુસ્સામાં પગ પછાડી રાજાની પાછળ ગયો. દેવીની અસહાય દશાનો અને મહેલમાં ફેંદા ન હોવાના ગેરલાભ લેવાનું કે બળાત્કાર કરી હવસ પૂરી કરવાનું રાજાને ન સૂઝ્યું તેનું કારણ સતીત્વનું તેજ અને પૂર્વકાળમાં આવે રરતે નહિ બિતરેલ હોઈ એવી પરિસ્થિતિની તૈયારીનો અભાવ હતો, એને ધારણા પાર પડવાની ખાતરી હતી એટલે આવો આકરો તિરસ્કાર સાંભળી ન શક્યો, પણ મનમાં વેર બાંધ્યું, પ્રેમનું સ્થાન ઉન્માદે લીધું, પી ન શકાય તો ઢોળી નાખવાની વૃત્તિ થઈ અને ઉશ્કેરાટ ભરેલી સ્થિતિમાં પોતાને મહેલે જવા રાજા નીકળ્યો.

: ૧૦ :

કાસળ કાઢવાના કારસ્તાન

૬

હુરજ હજૂરિયો જરા ઉતાવળો ચાલી મહારાજ સાથે ચઢ
ગયો. પોતે કામ ન સાધી શક્યો. એટલે મનમાં ખૂબ દુખાયો, રાજ
પણ એના તરફ બહુ આકર્ષણથી જોતો નહોતો. એટલે એણે પોતાના
બચાવના રૂપમાં કહેવા માંડ્યું ‘મારા દેવ ! આ યશોબદ્રા બડી
કાફર છે, પાકી હરામજદી છે, બારે અભિમાની છે, પણ એ અંતે
બૈરી છે, મારું માનો તો એને બેસાડી દેવાનો એક ઉપાય છે. વચ્ચેથી
કંડરીકનું કાસળ કાઢી નાંખો. એ આકુડી પગે પડીને આપની પાસે
આવશે એના પિતા દેવલોક થયા છે અને બાઈ સાથે એને બનવું
નથી, એટલે એના પિયરમાં હવે એને કોઈ સંધરે તેમ નથી અને
અત્યારે એ કંડરીક કંડરીક ગાય છે તેને બદલે પુંડરીક પુંડરીક
જાતી થઈ જશે. એ તો બૈરી શરૂઆતમાં જરા મોંઘી સોંઘી થાય, પણ
અંતે ક્યાં સુધી ટકે ? બૈરી જાતમાં જરા હઠ હોય છે, પણ આખરે
એ ઠેકાણે આવી જવાની.’

આટલી વાત કરે છે ત્યાં સામેથી મંત્રીશ્વર આવતા દેખાયા.
હજૂરિયો ખસી ગયો.

મંત્રીશ્વર—‘મારા નાના રાજા ! અત્યારે છડી સવારીએ પગ-
પાળા નીકળી પડ્યા છે ! મારે ખાસ કામ હતું તેથી રાજામહેલમાં
જઈ આવ્યો.’

મહારાજા—‘તદન છડી સવારીએ તો નથી, હજૂરિયો સાથે
છે, જરા આ બાળુ કરવા નીકળ્યો હતો.’ (રાજાએ બળતો
જવાબ આપ્યો.)

મંત્રીશ્વર—‘હમણાં ગામમાં તમારે માટે સાચી ખેટી અનેક
વાતો ચાલે છે. હું તમને તે કહેવાનોજ હતો. રાજાની પ્રતિષ્ઠા તો
ચોખ્ખી, રૂતા પોલ જેવી, દુધની ધાર જેવી જોઈએ. હું તે સંબંધી
વાત પછી કરીશ. અત્યારે તો ખાસ અમત્યના કામે આવ્યો છું તેની
હકીકત જણાવી દઉં.’

મહારાજા—‘મહેલમાં આજો, નિરાતિ વાત કરીએ.’

મંત્રીશ્વર—‘વખત ખોવા જેવો નથી, નિરાતિ કરવા જેવો
નથી, તોફાન વધી જાય તેમ દેખાય છે.’

મહારાજા—‘બાબત શી છે ? ટૂંકમાં જણાવી દો.’

મંત્રીશ્વર—‘સીમાડા ઉપર તોફાન વધતું જાય છે, નાકેદારો
રીસાયા છે, બાયાતો જરા હઠે બરાયા છે અને મામલો મંબીર
થતો જાય છે, તો આપનો હુકમ લેવા આવ્યો છું.’

મહારાજા—‘દરેક વાતનો પાઠો બંદોબસ્ત કરો.’

મંત્રીશ્વર—‘લશ્કરની બે ત્રણ ટુકડી મોકલવી પડશે. કારણકે
બાળુ મૂંચવાઈ જાય પછી મહેનત વધારે પડે. આપની આજ્ઞા હોય
તો પાંચસો ઘોડેસ્વાર અને એટલું જ પાયદળ મોકલી આપું.’

મહારાજા—‘મોકલો અને બંદોબસ્ત રાખવા યુવરાજા કંડરી-
કને મોકલી આપો. કાલે સવારેજ ઊપડી જાય તેવો હુકમ કાઢો.’

મંત્રીશ્વર—‘વાત એટલી ગંભીર નથી, યુવરાજને તરફી આપવા જેવું કામ નથી. અને એ રસિયાબાઇ એટલા જલદી તૈયાર થશે કે કેમ એની પણ શંકા છે.’

મહારાજા—‘કંડરીકને જ મોકલવો. અહીં બેઠો બેઠો ખાય છે તે હાડકાં હરામનાં થતાં જાય છે. હમણા હુકમ મોકલો કે કાલે તે પણ લશ્કર સાથે જાય અને કાર્યવાહીનાં નિવેદનો મોકલતો રહે. એ રીતે એને કામમાં પગોટવો ઠીક છે.’

મંત્રીશ્વર નમીને રાજકચેરીની ઓફીસમાં ગયા. ત્યાં એક પણ કારકુન મળે નહિ, હોળી ખેલવા સર્વ ચાલ્યા ગયા હતા. આ બાબ હજૂરિયો તુરત મહારાજાને મળ્યો. મહારાજાએ કંડરીકને બહારગામ મોકલી આપવાની ફરેલી તદખીર કહી બતાવી. હજૂરિયો પોતાને માથેથી ઠપકો નીકળી જવાનો આ લાગ જોઈ રાજ થયો, મહારાજાએ હજૂરિયાને લશ્કર સાથે જવા આજ્ઞા કરી, હજૂરિયાને થયું કે આ તો બહા જવાને બદલે પગે વળગી ગઈ. એને માટે હવે ખીજો માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. રાજાને એણે જણાવ્યું કે પોતે લશ્કર સાથે જઈને કંડરીકનું કાસળ કાઢી-કઢાવી નાખવા ઘટતી તબવીજ ફરશે. મહારાજાએ એને ખર્ચખૂટણ આપવાનું અને રીતસર બદલો વાળી આપવાનું વચન આપ્યું અને ખીજે દિવસે લશ્કર સાથે જવા લેખીત હુકમ આપી દીધો, ગમે તેટલો ખર્ચ કરવાનો સદર પરવાનો આપ્યો. ‘કાસળ’ એટલે આડખીલી, તરત કાસળ કાઢવી એટલે ખીલી દૂર કરવી. એના અનેક અર્થ થાય, ગમે તેવા સાધનો વપરાય એની ચેષ્ટાખટ કરવાનો અત્યારે તો સમય નહોતો. હજૂરિયો કંડરીકને બલાસ કરવાનું સમજ્યો અને અત્યારે આ વાત ન આવી હોત તો પોતાની નોકરી જાત કે રાજા ખજા થઈ જાત તેમાંથી બચ્યો એમ સમજ્યો અને છૂટકારાનો દમ ખેંચી ત્યાંથી તૈયારી કરવા

પોતાને ઘેર ગયો. કાસળ કાઢવામાં કેટલી હદ સુધી જવું એની ચોખવટ રાજાએ કરી નહિ, માત્ર આડખીલી નીકળી જવાની તેની સૂચના હતી.

પેલી બાજુ મંત્રીશ્વર દરબાર કચેરીમાં કોઇ કારકુનને ન જોવાને પરિણામે હાથે હુકમ લખવા એસી ગયા. ખાસ તુમારી હુકમ કંડરીક-પર મહારાજાની આજ્ઞાથી સિપાઇ સાથે મોકલી આપ્યો અને આવતી કાલની સવારે લશ્કર સાથે કૂચ કરવા કંડરીકને ફરમાવી દીધું. સિપાઇ હુકમ લખ કંડરીક યુવરાજને શોધવા નીકળ્યો. એ તો પોતાની મંડળી સાથે ક્યાંતો ક્યાં નીકળી ગયો હતો. રાત્રે બીજો પહોરે (અંત્યારના દશ વાગે) પોતાના મહેલ પર આવ્યો, ત્યાં હુકમ મળ્યો. અત્યાર સુધી એના પર રાજ આજ્ઞા કદી આવેલ નહિ, આ પહેલોજ અનુભવ હતો એટલે હુકમ વાંચી એ જરા ખંચાયો, પણ એ જાતે બહાદુર હતો એટલે એના મનમાં ક્ષોભ ન થયો પણ પોતાની હોળી ખેલવાની મજા અડધેથી લૂંટાઈ જશે અને આવતી કાલે તો રાસ સમારંભ જોવાથી પોતે વંચિત રહેશે એટલા ખ્યાલે એ જરા અકળાયો, પણ જાતે ભોળો હોવાથી મનને મનાવી એ મહેલમાં આવ્યો.

રાજા પોતે આવીને સાંજે પાછા ગયા, ત્યારથી યશોભદ્રાના મનપર શોકની છાયા તરવરી રહી હતી. એને કર્તવ્યભાન બરાબર હતું તેથી તો એના મનમાં ઝીરવ હતું, પણ પોતાનાં રૂપ કે ચાતુર્ય આવી રીતે બીજાના વિનિપાતનું કારણ થાય એ વાત એને ગમતી નહોતી. રાજા ખટપટ કેવી બચાવ કરી જાય છે એની એ સારી રીતે જાણકાર હતી અને રાજા ધારે તો કોઇપણ પ્રાણીને મહા મુશ્કેલીમાં નાખી શકે તેનો તેની કલ્પનામાં બરાબર ખ્યાલ હતો. લગભગ ચાર કલાક સુધી એણે અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા, પોતાના મક્કમ નિર્ણયને અંગે કેવી કેવી ખટપટો શક્ય છે તેની કલ્પના કરી. પોતાના નિશ્ચય-

માં એ અફર હતી અને જમે તે ભોગે ચિયળરક્ષા કરવાનીજ હતી એ બાબતમાં એના મનમાં સવાલજ ન ઊઠ્યો, પણ હવે રાજમહેલમાં વધારે સંભાળથી રહેવું પડશે એવો એણે મન સાથે નિર્ણય કરી લીધો. એકાદ વખત હાલ તુરત પોતાને પિયેર ચાલ્યા જવાની વાત એના મન પર આવી, પણ એમ કરવામાં પતિવિધોમ થાય તે સહેવા એ હેયાર નહોતી. પિતાની એરહાજરીને કારણે મોટાભાઈ પાસે જવાની એની બહુ મરજી પણ નહોતી. આવા આવા અનેક તરંગો કરતી યશોભદ્રા ઊંધનું એક પણ ઝોકું માર્યા વગર વિચારમાંનામાં બેઠી હતી, ત્યાં પતિદેવના આમમનનો અવાજ સાંભળ્યો.

એ તુરત ઊભી થઈ, પણ પતિને જરા દીલા પડેલા જોઈ એ સમજી કે આજની હોળીની રમતથી દેવ ચાકી ગયા હશે. એતો વાતે વળગી.

યશોભદ્રા—‘આજે ક્યાં ક્યાં ફરી આવ્યા ? કોને કોને મળી આવ્યા ? કેવી ધમાલો કરી ?’

કંડરીક—‘એ માથાફૂટ જવાદે. મારે તો સવારે લશ્કર સાથે ફરવાની છે. મંત્રીશ્વરનો લખેલો હુકમ આવ્યો છે. જલ્દી તૈયારી કરવાની હોવાથી વાતો કરવાનો વખત નથી.’

યશોભદ્રા—‘પણ મારા દેવ ! જરા બેસો, જળ પીઓ, પાન ખાઓ. એવંડી શી ઉતાવળ છે. બે દિવસ રહીને પણ જવાય. આવતી કાલનો રાસસમારંબ તો પતાવો.’

કંડરીક—‘વહાલી ! મારા પર મંત્રીનો લખેલ રાજમહેલ વાળો હુકમ આવ્યો છે. ભાઈ પોતે મને બહારમાસ મોકલવા છાછે છે અને હોં ફાટતાં તો મારે વિદાય થવાનું છે.’

યશોભદ્રા—‘પણ એવી તે શી ઉતાવળ છે ? કમ ઘાડ મારી નાખવાની છે ? આવા પવં દિવસે હુકમ મોકલતાં કોઈએ ઠરો વિચાર તો કર્યો હશે ને ?’

આટલો સવાલ કરવાની સાથે યશોભદ્રાને મહારાજ સાથેનો સાંજનો પ્રસંગ તાજો થયો. આ વાતમાં રાજ્યની કદાચ ખટપટ હશે એવી આશંકા થઈ, એટલે તુરત પ્રશ્ન કર્યો. કે શું આ હુકમ મહારાજએ કર્યો છે ?

કંડરીક—‘લે આ હુકમજ વાંચને. એમાં લખે છે કે ખૂદ મહારાજના હુકમથી મંત્રીશ્વર જણાવે છે કે સરહદ-સીમાડા પર ખાસ તકેદારી રાખવા મારે લશ્કર સાથે જવું. (હુકમનો કાગળ ભદ્રા તરફ ફેંકે છે.) આવી રીતે મારા ઉપર કોઈ દી’ હુકમ આવ્યો નથી. આ તો બધા જૂની આંખે નવા તમાસા છે.’

યશોભદ્રા—‘મને એમ થાય છે કે આ હુકમ બરાબર પાછો નથી. એ તો તમારાં પારખાં જોવા લખાયો રશે. સરહદ ઉપર એવી મોટી ગડબડ કે ધિંગાણું જણાવનાં પણ આવ્યું નથી કે જેમાં તમારા જેવી જવાબદાર વ્યક્તિની જરૂર હોય.’

કંડરીક—‘એ જમે તેમ હોય, પણ કોઈ વખત નહિ અને આજે મને જવાનું કહેવામાં આવે અને હું હા ના કહું તો વાત ચોચ ન લાગે.’

યશોભદ્રા—‘પણ રાજ્યમાં તો નાયક ઉપનાયક સેનાપતિ વગેરે ક્યાં ઓછા છે ? આપ મહારાજને મળી ખુલાસો તો મેળવો. શું છે, કેટલી જરૂર છે, મોડું કરવામાં કાંઈ વાંધો છે કે નહિ-વગેરે વિગતો જણા. બે દહાડા મોડું થવામાં ખાટું મોળું શું થઈ જવાનું છે ?’

કંડરીક—‘મંત્રીશ્વર પોતે કદી હુકમ લખતા નથી. આજે તે મહારાજના-મોટાભાઈના કહેવાથી લખે છે, અત્યારે સધરાત થવા આવી છે, ભાઈની મુલાકાતનો વખત નથી, લશ્કરી બાબત છે, માણસને કહી તૈયારી કરાવ. અત્યારે મંત્રી અહીં આવી ગયા હોત

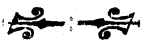
તો સાઈ થાત, પણ એ હવે છુટા થઈ ગયા છે.’

યશોભદ્રા—‘ પણ મારા દેવ ! તમે આકળા ન થાઓ, મારે તમને વાત કરવી છે.’

કંડરીક—‘ અત્યારે વાતનો વખત નથી, પણ અણુનો સમય નથી. જવું એટલે જવું. મારાં કપડાં, ખોરાક ખાતાપોતાની તૈયારી કરો. હું જરા દેહશુદ્ધિ કરી આવું.’

કંડરીક કપડાં ઉતારી દેહશુદ્ધિ કરવા ગયો. યશોભદ્રા આખી રમત પામી ગઈ. પોતાથી પતિને દૂર કરવાની આખી તદ્દખીર તેનાં સમજમાં આવી ગઈ. પતિની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ પોતાને વધારે ફ્રીસલાવવાનું અને અને તો ફ્રીસાવવાનું થાય તેની પાછળની આખી રચના એના મનમાં ગોઠવાઈ ગઈ. પણ કંડરીકને આ વાત કહેવાનો વખત મળે તેમ તેને લાગ્યું નહિ અને હઠીલો કંડરીક કરેલ નિર્ણય માંથી પાછો ફરે તેવો નથી એ વાત તે બરાબર જાણતી હતી. એને વાત કરવાની ઘણી મરજી હતી, મહારાજાએ પોતાને ફ્રીસાવવા કેવા છટકાં માંડ્યાં હતાં તે જાણાવવા એ તલપાપડ થઈ રહી હતી, પણ અમુક કપડાં અને અમુક હથિયાર અને અમુક ચીજો તૈયાર કરવાની ધમાલમાં મોટી રાત થઈ ગઈ અને કંડરીકની બહારગામ જવાની એ ઘણા વખત પછી પહેલી વાર તૈયારી કરવાની હોવાને કારણે નાની મોટી ચીજો સંભારવામાં ઘણો વખત થઈ ગયો. બહુ મોટી રાતે કંડરીક થાકીને સૂઈ ગયો. અને યશોભદ્રાએ આજે અનેલા ખાતાવ સંબંધીની હકીકત કહેવાની હતી તે મનની વાત મનમાં રહી ગઈ. આખા દિવસનો થાકેલ અને રાત્રે ઉંઝરાયેલ ભોળો કંડરીક ઘસ-ઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યો. અંતે યશોભદ્રા પતિપાસે મહારાજાએ લીધેલા માર્ગોની અને પોતાની અને પોતાની તરફ કરેલ કુદષ્ટિની કંશી વાત કરી શકી નહિ.

સવારના પહોરમાં કાંઈ પણ ખાધા ખીધા સિવાય કંડરીક તો ધરબહાર નીકળ્યો. રસોઈ તૈયાર કરેલી પડી રહી. એને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાની તાલાવેલી લાગી હતી. એ ચાલવા તૈયાર થયો ત્યારે યશોભદ્રાએ એને પાનની પટ્ટી કરી આપી. એણે નરણે કોઠે પાન લેવાની ના પાડી. રાતથી માંડીને યશોભદ્રાની જમણી આંખ ફરકતી રહી હતી અને એના મનમાં અશુભની શંકા થયા કરતી હતી, પણ એ અત્યંત વિચક્ષણ પાતિપ્રત્યની મૂર્તિ મ્હોઢેથી એક અક્ષર બોલી શકી નહિ અથવા કાંઈ સૂચવન પણ આપી શકી નહિ. એના મન પર અને મુખ પર દેખાતી શોકની છાયા પતિ પરદેશ જાય ત્યારે સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક હોય એમ ધારી કંડરીક તો જવાની હોંશમાં વધારે પૂછવાનું પણ વીસરી ગયો અને આંખમાં આવણુ ભાદરવો વરસાવતી પત્નીને સહજ ભાવભરી દષ્ટિની અંજલિ આપી ચાલતો થયો.

: ૧૧ :

ધર્માગ્રિ અને આદ્યેષો

૭

કુંગણ વદ એકમને રોજ કંડરીકે લશ્કર સાથે કૂચ કરી. એને મોટાભાઈ મહારાજ પુંડરીકને મળવાનો સમય પણ ન મળ્યો. એના મનમાં મોટું કામ કરી નામના મેળવવાની તમન્ના લાગી હતી. એણે લશ્કર કેટલું છે એ જાણ્યું અને અંદર કોણ કોણ આવ્યું છે, કેવી તૈયારી છે, હથિયારો કેવાં કેટલાં અને કઈ સ્થિતિનાં છે તેના સહજ અંદાજ પણ જાણી લીધો અને લશ્કરના પડાવ ઠામ ઠામ થતાં આગળ વધવા સાથે પોતે પણ તેને મોખરે રહી કૂચ કરવા લાગ્યો. એને તો લશ્કરની ધમાલમાં, નાના મોટા હુકમો કરવામાં અને દરરોજ આગળ વધવાની જોડવણીમાં ખીજું કાંઈ યાદ પણ આવતું નહિ અને પોતે લશ્કરના ઉપરી તરીકે આગળ વધતો હતો. લશ્કર સાથે કૂચ કરવાનો એને આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો, પણ એને સારે નસીબે એને મદદ કરનાર બે નાના નાના સેનાપતિઓ તેની સાથે હતા. લશ્કરની અંદર જાણબેદ માણસો પણ રાખવા પડે છે અંદર અંદર પરસ્પર મેળ બેસાડવો પડે છે અને એમાં જરા પણ મંદતા હોય

તો જરૂર વખતે અણીને ટાંકણે, લશ્કર એક દીલથી કામ કરી શકતું નથી એટલા માટે એક લોહિયા માણસોએ સાથે રહીને સર્વ સામાન્ય સાધ્યને પહોંચવા એક ધાર કામ કરવાની જરૂર રહે છે.

કૃત્ય કરતાં બે ત્રણ વખત સમાચાર મળ્યા કે હરજી નામનો હજૂરિયો જે મહારાજના હુકમોથી લશ્કરની સાથે આવ્યો હતો તે કાંઈ મેદી કામો કરી રહ્યો હતો. હજૂરિયાને કાંઈ ખાસ લશ્કરી તાલીમ મળેલી નહોતી અને આવા સરહદ પરના ગામલામાં તો મુદ્દામ તાલીમવાળા લશ્કરીની જરૂર હતી. આવા ખીન લશ્કરી માણસનું લશ્કર સાથે કામ નહિ, લશ્કરની ખાવાપીવાની સુવિધા બેસવાની અને પગપાળા મુસાફરી કરવાની રીત જ જીવન પ્રકારની હોય છે. હજૂરિયો ખીન લશ્કરી હોઈ લશ્કર સાથે એકમેક થવા ધડાચેલો પણ નહોતો અને લશ્કર સાથે એનો મેળ પણ બેસતો નહોતો. એ વારંવાર કંડરીકના પડાવ પાસે આંટા ખાય, અર્થ વગરના તેના સંબંધમાં સવાલો પૂછે અને જાતે વાચાળ હોઈ નકામાં શુલખાંગો ઉડાવ્યા કરે એ વાત લશ્કરી નજરે ખરાબ લાગતી હતી. કંડરીક પાસે એના સંબંધમાં રાવ પહોંચી. કંડરીક એને એકાદ વખત પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પણ એણે બળતા ઉત્તર આપ્યા. એ મહારાજનો ખાસ હજૂરિયો હતો અને મહારાજની આજ્ઞાથી લશ્કર સાથે આવતો હતો એમ એણે જાહેર કથું એટલે કાંઈ એને સતાવતા નહિ, પણ લશ્કરી સત્તાવાળા એની દરેક હીલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા.

દરમ્યાનમાં સાકેતપુરમાં એક બે અણુધન્યવા જોગ ઘટના બની મર્ધ. મહારાજએ ધૂળેટી (કા. વ. ૧) ને રોજ તો કાંઈ હીલચાલ ન કરી. ખીજની રાત્રે પોતાના હજૂરિયા રાવજીને યશોભદ્રા પાસે મોકલ્યો. હીરજી હજૂરિયો તો લશ્કરમાં ગયો હતો તેની સાથેનો આ ખીજે હજૂરિયો હતો. યશોભદ્રાએ રાજ સંબંધી વાત કરવા ના પાડી.

રાવજીએ ખૂબ ડારો આપ્યો, કંડરીકનો અને તેનો હવે મેજો થવાનો નથી ત્યાં સુધીનો ડારો દીધો અને ન બોલવાનાં વચન સંભળાવ્યાં. યશોભદ્રાએ કશે જવાબ ન આપ્યો, પણ તેને ચાલ્યો જવા જણાવ્યું અને સામે કંડરીકનું પટચિત્ર હતું તેને પગે લાગી. રાવજી સમજ્યો કે જ્યાં સુધી કંડરીકનો પંડ બેઠો છે ત્યાં સુધી આ બાઈ પુંડરીકની પત કરશે નહિ. એણે આવી મહારાજને નિવેદન કર્યું. મહારાજની મૂંઝવણ વધતી ચાલી. એને થયું કે હજી પાંચ દશ દહાડા જશે એટલે યશોભદ્રા પોતાની થઈ જશે. પ્રાણી જ્યારે છેલ્લે પાટલે બેસે છે ત્યારે ભાન કે વિવેક ભૂલી જાય છે, એ પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા સર્વ પ્રયાસ કરે છે અને અનેક અજવડો વચ્ચે પણ અંતે દુનિયાની સર્વ ચીજો, કુદરત કે માણસો પોતાને અનુકૂળ થઈ જશે અને પોતાનું કામ થઈ આવશે એમ ધારી લે છે. આશા એ અમર ચીજ છે અને સાચી ખોટી આશાના તાંતણા પર માણસે અવલંબન લે છે અને પછી તો તે આશારૂપ વસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખી તેના ફરતા અનેક નાચે એક પછી એક નાચે છે અને એ રીતે દિવસ ઉપર દિવસ માળે છે, પણ આશા મૂકતો નથી.

રાવજી હજૂરિયાએ મહારાજ પાસે વાત કરી ત્યારે રાજની આશામાં ઊલટો વંધારો થયો. જે આકર્ષક યશોભદ્રાએ હીરજી પાસે અને પોતાની રૂબરૂ લીધું હતું અને જે ગુસ્સો દેખાડ્યો હતો તેમાં તે ઘણી ઢીલી થઈ ગઈ છે એમ એણે ધારી લીધું અને હવે થોડા દિવસમાં પોતાની મનઃકામતા જરૂર પૂરી થશે એની આશા તેને બંધાણી. દરમિયાન સાકેતપુરમાં વાત ચાલવા માંડી. રાજના માણસો યશોભદ્રાને ત્યાં આંટા ખાય છે, રાજ પોતે પણ ત્યાં જાય છે અને બધો ખેડાળો થઈ ગયો છે એવા સમાચાર ગામમાં પ્રસરવા લાગ્યા. લોકો તો મનમાંથી ઉપજાવી નીપજાવીને વાતો વધારતા જાય છે અને તેમાં આવી હલકી વાતો તો બહુ જોડાયેલી અને તાજડોળ ફેલાય છે એટલે

ત વધારા લાગી વિકૃત થતી ચાલી અને અનેક નવા નવા આકારો ધારણ કરવા લાગી.

મહારાણી યશોધરાને આ વાતના સમાચાર મળ્યા. એણે તંપાસ કરવા માંડી. એની પ્રિયંવદા દાસી એકાદ વખત કાંઈ ગોટાળું બોલી ગઈ. એ હલકી જાતની દાસીના પેટમાં વાતનઅંતે છપ્પી નહિ. એટલે યશોધરાની જિજ્ઞાસાનો પાર રહ્યો નહિ. જન્મ દિવસથી માંડીને આજ સુધીના મહારાજનાં વર્તનનો તેને ખુલાસો મળી ગયો. આવી વાત સ્ત્રીઓ તુરત માની લે છે. અને સ્ત્રીને બ્યારે પોતાનો પતિ પોતાને સ્વાધીન નથી એમ લાગે છે અને પરસ્ત્રી તેના સહવાસમાં છે એવી શંકા પડે છે ત્યારે એને પારકી સ્ત્રીઉપર ખૂબ દ્વેષ જાગી જાય છે. એતો એમજ સમજે છે પોતાની સર્વ હક્ક સ્વાધીનની સ્ત્રી પર અન્યનો શો અધિકાર છે. એને પોતાના પતિ ઉપર ખેદ થાય તેના કરતાં તેના પ્રેમપાત્ર ઉપર દ્વેષ વધારે પડતો થઈ જાય છે અને જાણે એ પારકી સ્ત્રી પોતાના પ્રદેશમાં આવી ત્રાસ કરી રહી છે એ મિસાલે એ કામ લે છે. એમાં પોતાના પતિનો કેટલો દોષ છે એ વિચારતી નથી, એમાં હજી કાંઈ સંબંધ થયો છે કે માત્ર વાતોજ છે એ વાતને એ ગણકારતી નથી, એને તો પ્રેમ પંથમાં પોતાનો હરીફ જાગ્યો છે એટલી વાતજ બસ થઈ પડે છે અને પછી તે હરીફ તરફ દુસ્તમનાવટ ભેગી કરે છે.

દેવી યશોધરાને પણ આમજ થયું. એણે ભીડતી વાત માની લીધી. જન્મ દિવસના યશોભદ્રાના ગરબાનાં કારણો તેના તરફનો રાજને રીઝવવાનો પ્રયત્નજ ગણી લીધો અને પછી તો પોતાની અનેક સ્ત્રીઓ આછી થઈ છે, પોતાના હાર અને હીરાખંડીઓ મહેલમાંથી બહાર મચેલ છે એવી બાબતો યશોભદ્રાને અંગેજ છે એમ તેણે ધારી લીધું. વળી એણે વિચાર્યું કે યશોભદ્રાએ ક્ષાત્રજી વદ ૧ (ધૂબેટી) નો ગરબા-

મહોત્સવ ૨૬ કર્યો તેમાં અને ત્યાર પછી ઢાંઝ કરી બહાર ન નીકળવામાં પણ મહારાજ સાથે મળવાનો જ મુદ્દો છે. એને યથોભદ્રાની દરેક હીલચાલ અથવા હીલચાલની ગેરહાજરીમાં રાજ સાથેના સંબંધ એને લાગવા માંડ્યો અને એ અર્થમાં એ પ્રત્યેક વાત વાંચવા મંડી ત્યારે એનું આખું વાતાવરણ ધર્ષાંથી ભરાઈ ગયું.

પછી તો યશોભદ્રાની કાંઈ વાત આવે એટલે એનો અર્થ રાજ અને તેના સંબંધને અંગે જ થાય. એ ખાય તો એનો પતિ પરદેશ મથો છે ત્યારે એને ખાવાનું કેમ સૂઝે છે એવા સવાલો પૂછાય અને તેના સંબંધમાં કલ્પના ચાલે અને એ ન ખાય તો મહારાજ એની પાસે જઈ શકતા નથી એટલે એને વ્યાકુળતા થાય છે તેથી એનો લાંઘણો ચઢી છે એમ ધારે. યશોભદ્રાના દીવમાં તો કાંઈ નહોતું, પણ એની પ્રત્યેક વાત વિરૂપ કે ભિલટા આંકારમાં રાણી યશોધરાને દેખાવા લાગી અને એના દાસદાસીઓ એ દ્વેષાગ્નિ અને ધર્ષાગ્નિને ખૂબ ચેતાવતાં અને સંકારતાં ગયાં. પ્રાણી જ્યારે ધર્ષાને રસતે ચઢે છે ત્યારે એ સર્વ વિવેક ભૂલી જાય છે, એનામાં એક જાતનું ધેલાપણું આવી જાય છે અને પછી તો એ સામાની પ્રત્યેક હીલચાલ પર ચોકી રાખે છે, તેના સંબંધમાં ફાવે તેવા અર્થ કરે છે. એકાદ વખત મહારાજ પાસે પણ વાતમાં મહારાણી બોલી ઝાઝા અને આડકતરી રીતે યશોભદ્રા નામ તરફ છણકો પણ કર્યો. એના ખ્યાલમાં પણ ન રહ્યું કે રાજાએ તો અનેકને પરણી શકે છે અને ફાવે તેટલીને અંગવસ્ત્ર તરીકે બેસાડી શકે છે. રાજાનો એના તરફ ઉપર ઉપરનો સદ્ભાવ હતો તે પણ ઓછો થવા લાગ્યો અને આ રીતે દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા.

એક દિવસ યશોભદ્રા અને યશોધરાની દાસીઓ વચ્ચે ભારે બોલાચાલી થઈ ઝાઝા. આ વાત લગભગ ફાગણ વદ ૧૦ને રોજ જતી. દેવી યશોધરાની દાસીએ યશોભદ્રાને રાજાની 'રખાત' તરીકે વર્ણવી અને એને માટે છિનાળ અને છટકેલ જેવા અણુધટતા શબ્દો વાપર્યાં. આ

વાતની હકીકત મહારાણી અને દેવી યશોબદ્રા સુધી પહોંચી. એની વાત શહેરમાં પહોંચી ગઈ. યશોબદ્રાએ આવી વગર પાયાની પોતા સંબંધી વાત જાણી ત્યારે એને પારાવાર ખેદ થયો. મહારાણી તે જાતે તેના મહેલમાં આવ્યા અને અત્યાર સુધી જેને પોતાની સમી બહેન ગણતા હતા તેને ન બોલવાનું બોલી સંભળાવવા લાગ્યાં.

શાંત યશોબદ્રા એક અક્ષર જાણે અવાજે બોલી નહિ. એને પ્રાણી કર્મવશ થઈ કેવા ચાળા કરે છે એનું નાટક જોવાનું હોય એવા આખો તમાસો લાગ્યો. એના મનોભાવ એણે પ્રકટ કર્યા નહિ એટલે મહારાણીએ ધારી લીધું કે એ જરૂર દોષિત છે. જો એમ ન હોય તો એ કાંઈ મુએથી વાંધા તો લે એમ એણે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે દલીલ કરી. ધર્માગ્નિ અને ક્રોધ થયો, પછી તો યશોબદ્રાને સાત પેઢીની સંભળાવી, એના બાપ દાદાનાં ગાણાં ગાયાં અને એવાને પેટે જન્મે તે કયાંથી ખાનદાન હોય એવાં એવાં કૃતાણાં સંભળાવ્યાં. મુખપરનો રંગ પલટાવા દીધા સિવાય યશોબદ્રાએ સર્વ સંભળી લીધું, પોતે કાંઈ પણ બોલી નહિ એટલે દેવી યશોધરા વધારે ઉશ્કેરાયા. એને યશોબદ્રાની ચૂપડીદીમાં પોતાના આશ્વેપોનો સ્વીકાર લાગ્યો. એણે યશોબદ્રા સાથે વૈર જાહેર કર્યું અને બબડતી બબડતી પોતાને મહેલે પાછી કરી. આ વાત શહેરમાં અનેક આકારમાં ફેલાણી. લોકો આવી નબળી વાત સંભળવા તૈયાર હોય છે અને તેમાં અતિશયોક્તિ કરી આગળ વધારવા વધારે તૈયાર હોય છે એટલે ગામમાં જો હજારો પ્રકારની વાત ચાલવા લાગી.

: ૧૨ :

કંડરીકનું ભેદી અવસાન

૭

એમાં ફાગણ વદ ૧૪ને રાજ ખાસ ખેપીઆ મારફત સાકેત-
પુર રાજદરબારમાં સમાચાર આવ્યા યુવરાજ કંડરીકનું અવસાન
સરહદ પર થયું છે. રાજમહેલમાં એની કાણુ મંડાણી. રાજરીતિ
પ્રમાણે મામમાં બે દિવસનો અણોળો પાળવામાં આવ્યો, સાત દિવસ-
નો શોક પાળવાનો ઠરાવ થયો, નગરની સ્ત્રીઓએ અને નગરજનોએ
કાણુ કરાવી અને તે દેશના રિવાજ પ્રમાણે ઉત્તર ક્રિયા વિધિ પત્યો.

રાજના મુખપર દેખાવમાં વિષાદ હતો, પણ પોતાનો સગો
બાપ મરણ પામે ત્યારે જોવા ખેદ થવો જોઈએ તેટલો દેખાતો નહતો
અને ગાઢતા તો જાણે કાંઈજ ન હોય એમ લાગતું હતું. અવસાનનું
કારણ કાંઈ જણાવવામાં આવ્યું નહિ માત્ર અવસાન થયું છે એટલાજ
સમાચાર આવ્યા એટલે લોકોમાં તો અનેક વાતો ચાલવા માંડી.
કોઈ કહે પુંડરીક મહારાજાએ દેવી યશોભદ્રાને પોતાની કરવા કંડ-
રીકનું કાસળ કઢાવ્યું; કોઈ કહે કંડરીક અડધો ગાંડા જેવો હતો તે

ખાધ ઝોળંગતાં અંદર ગળડી પડ્યો. અને માથું ફૂટતાં મરી ગયો; કોઈ કહે મહારાજ અને યશોભદ્રાના સંબંધના સમાચાર કંડરીકને મળતાં એણે ઝેર પીને આપઘાત કર્યો; કોઈ કહે એને પરદેશનું પાણી સહુ નહિ, એને ત્રિદોષ અને ઝાડા થઈ ગયા અને એ લવતો લવતો મરી ગયો. અનેક વાત થઈ, પણ ખરી રીતે શા કારણે અને કેવી રીતે મરણ થયું તેના પાકા સમાચાર લોકોને મળ્યા નહિ. પણ લશ્કરમાંથી કોઈ પાછું આવે તે પહેલાં આ બધી વાતો અનેક મુખે અનેક વિચિત્ર આકારમાં સારા સાદેતપુરમાં ચાલતી થઈ ગઈ.

યશોભદ્રાને તો આભ ફાટી ગયો. એ તો સર્વ પ્રકારે આશાથી ભરેલી હતી, હજી તો ઊગીને ઊભી થતી હતી અને દુનિયાના અનેક કોડ એના મનમાં હતા. ભરજીવાનીમાં એને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું અને ચારે તરફ ધર્ષાની જ્વાળા સળગતી રહી એટલે એનાં દુઃખમાં ઘણો વધારો થયો. મહારાણી યશોધરાએ માત્ર લોક રીતિએ સ્નાન કર્યું, પણ અંગત દિલાસો આપવા યશોભદ્રા પાસે આવ્યા પણ નહિ. ત્રીજે દિવસે એનો બાઈ પોતાના રસાલા સાથે દિલાસે આવી ગયો, પણ એને પોતાની બહેન તરફ ખાસ લાગણી હતી નહિ, એટલે એનો માત્ર સંસાર વહેવાર જાળવી ચાલ્યો ગયો. યશોભદ્રાને અવલ્લ્ય દુઃખ થયું, એની સર્વ મનની મનમાં રહી ગઈ. એના પતિ, વિદાય થતી વખતે સવારે જમ્યા પણ નહિ અને પોતાનો હાથનું પાન પણ જતાં જતાં છાઈ શક્યા નહિ એ વાત સંભારી સંભારી એતો એવી રહે અને એટલો ખેદ કરે કે એનું વર્ણન થાય નહિ. પોતાના લગભગ એક વર્ષ દરમિયાનના અનેક નાના મોટા પ્રસંગો એના માનસ પર આવે, એને મન કંડરીક તો દેવ હતા અને અવસાન પછી ખરેખર દેવમૂર્તિ બની ગયા. પણ યશોભદ્રા પદ્ધતિસર રડવામાં માનતી નહોતી. આપણી સ્ત્રીઓ મ્હોં વાળે કે છાંબિયાં લે તેવી વાતથી એ દૂર રહી. એ વાતનો પણ ખોટો અર્થ લોકોએ કર્યો. અને ખાસ કરીને યશોધરા

રાણીએ તો વાત ચઢાવી કે યશોભદ્રાને મનથી તો માણુસ મર્યું નથી, પણ માત્ર લાકડું ભાંગ્યું છે. આવી રીતે કોઈ જાતના ખાસ બનાવ વગર કંડૂરીકનું અવસાન જાહેર થયું અને લોકો તો એ વાતને વીસરવા પણ લાગ્યા.

પણ દેવી યશોભદ્રાને તો કોઈ વાતની કળ પડે નહિ. એને ખરી વાત કહેનાર પણ હજી સુધી કોઈ મળ્યું નહોતું. સાકેતપુરનું રાજવ મોટું હતું. સરહદ પરથી તુરતમાં કોઈ પાછું આવ્યું નહોતું અને તે વખતે જવા આવવાનાં કે સમાચાર મેળવવાનાં સાધનો ઘણાં મર્યાદિત હતાં એટલે કંઈ તારિખે કેટલા વાગે કયા કારણે કંડૂરીકનું અવસાન થયું, તે મરતી વખત કાંઈ બોલ્યા કે નહિ એવી કાંઈમણું વિગત તુરતમાં સાંપડી નહિ. કંડૂરીકના અવસાન અંગેની અનેક વાતો આ રીતે અણુ ઉકેલાયલી રહી. સરહદ-સીમાડા પરથી સમાચાર આવવાની દરેક આશા રાખતા હતા અને દરમ્યાન મનમાં આવે તેવાં તદ્દન બનાવટી ગુણબાનો ગામમાં ઊડતાં હતાં. એમાં પણ સ્ત્રી વર્ગે તો આ વખતે હદ કરી દીધી અને કેટલીક બાબતમાં તો માળ પણ મૂકી દીધી. સામાન્ય ઉક્તિ છે કે ‘જિસ ઘર બહુત વધામણાં, ઝિસ ઘર મોટી પોક,’ એ કહેવતમાં ખારે રહસ્ય છે. જે માણસને ત્યાં સર અવસર અનેક માણસો વધામણી ખાવા આવતા હોય, તેને ત્યાં અવસાનની પોક પડે ત્યારે તે પણ ઘણી મોટી હોય; જે માણસની આખર ખૂબ ચઢેલી કે વધેલી હોય, તે બ્યારે તેમાં પાછો પડે ત્યારે તેના નામ પર ચૂંચણાં પણ ઘણાં થાય; જે માણસ કાંઈ સારું કામ કરે ત્યારે તેને આબનંદન આપવા મોટા જલસા થાય તે માણસની નબળા વાત અને ત્યારે તેના વરઝોળા પણ મોટાજ થાય. દુનિયા દારંગી છે, એને રંગ પલટાતા વર લાગતી નથી અને સુલટાને બદલે ઊલટો રંગ ક્યારે થયો તે કોઈ કહી શકે નહિ, પણ રંગ બદલાય ત્યારે આગળની ઝોળખાણ કે મેત્રી કાંઈ રહેતું નથી. ખાસ રતેલી કે ઘરના

માણસ હોય તે પણ મરસીઆ જાવા બેસી જાય છે અને પોતાના રનેહીની નખળી વાત પણ એટલાજ રસથી કરે છે. લોકોની જીભને તાળું નથી, જે મુખે પાન ચાવ્યાં હોય તેજ મ્હોંએ કોલસા ચાવવામાં એને સંકોચ થતો નથી અને રંગ ફેરવવામાં કે અભિપ્રાય ઉચ્ચત્તી નાખવામાં એને જરા પણ સંકોચ થતો નથી. આ સર્વ વાત યશોભદ્રાના સંબંધમાં બનતી જણાઇ. એને માથે અટાટની પડી છે અને જર જીવાનીમાં બાળવૈધવ્ય એને પ્રાપ્ત થયું છે, એને અત્યારે દિલાસો આપનાર બાળક પણ નથી કે એને દીકરીએ દીવો રહે તેમ નથી એવી કોઇ વાત ન વિચારતાં લોકો એને માટે મને તેવી વાતો ઉઠાવી ઉઠાવીને કરવા લાગ્યા અને કંડરીકને તો લગભગ વીસરીજ ગયા. અત્યારે યશોભદ્રા સહાનુભૂતિની પાત્ર બનવાને બદલે ગામ મપાટાનું નિમિત્ત બની.

શોકની દશા યશોભદ્રાના સંબંધમાં વધતી જ ચાલી. સાધારણ રીતે દુઃખનું ઓસડ દહાડા જણાય છે. વખત જાય તેમ દુઃખ વિસારે પડે છે અને હકીકત બન્યા પછી થોડે વખતે તે વ્યક્તિની દુનિયા પાછી ધીમે ધીમે અસલ ધરેડ તરફ આવતી જાય છે, પણ યશોભદ્રાના સંબંધમાં તેથી બિલકુલ બન્યું. એનો શોક દહાડે દહાડે વધતો ગયો એને અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા, અને પોતાની પરિસ્થિતિને અંગે વિચારવા લાયક અનેક કારણો દેખાયાં. એ કદી રાગડો તાણીને રડી નહિ, પણ એનાં ગરમ આંસુ અને મ્હાન વદન એનું દુઃખ છૂપાવી શક્યાં નહિ. એણે લગભગ ખોરાક તજ દીધો હતો, એની પાસે ગામની સ્ત્રીઓ દિલાસો આપવા આવતી હતી, તેની સાથે એ કશું બોલતી નહી. પણ એના મગજ પર અત્યારે તો જરૂર દેખાતી હતી. એણે દેશના રિવાજ પ્રમાણે છાબિયાં કરવાના કે એવા પદ્ધતિસરના ઢાંગ સોંગમાં કે દેખાડો કરવાના મ્હોં વાળવાના કે પછાડીઓ ખાવાના વિધિમાં જરાયજી

ભાગ લીધો નહિ એટલે ઐરાંઓને ટીકા કરવાનું કારણ તો બધું મળ્યું, પણ એ પોતાના નિશ્ચયમાં અંદર રહી. પણ અત્યારે એને દિશા સૂઝતી નહોતી, એ પોતાના અંતરપટમાં રહેલા શોકને સમાવી શકતી નહોતી, એ પોતાની આગળ રચાયેલી બાજીના ઊડાણમાં પ્રવેશ કરી શકતી નહોતી અને અપરંપાર દુઃખના બોજ નીચે કચરાઈ ગયેલી અત્યારે એ હતાશ બની ભારે ઊર્મિલ બની ગઈ હતી. એને અનેક વિચારો આવતા હતા, પણ ઊડી જતા હતા. એ પોતાનું મન એકે વિચાર પર સ્થિર કરી શકતી નહોતી.

મહારાણી યશોધરાને કંડરીકના અવસાન પરત્વે ઊંડી અસર ન થઈ. એણે વ્યવહાર જાળવવા શોકનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં, પણ એને ઊંડે ઊંડે મનમાં થયું કે યશોભદ્રા ખૂબ છડી ગઈ હતી, તે હવે ઠેકાણે આવશે. એના મનમાં ઈર્ષ્યાએ જે સ્વરૂપ લીધું હતું તે વધારે સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરવા લાગ્યું. યશોભદ્રાના સૌભાગ્યના નાશ સાથે એના તોર ઊતરી જશે અને એના શણુગાર અને સૌભાગ્ય ચાલ્યા જતાં એનાં રૂપ અને યૌવન નરમ પડી જશે અને પરિણામે એનામાં ધડપણ આવી જશે. આવા આવા વિચારને પરિણામે એણે ભદ્રા પાસે આવીને બેસવું જોઈએ અને એને દિલાસો આપવો જોઈએ તેને બદલે માત્ર વ્યવહાર પૂરતું ઉપર ઉપરનું જવું આવવું એણે રાખ્યું, પણ અંદરખાતેથી જે અરેરાટી થવી જોઈએ તેના ઉદ્ગમ દેવી યશોધરામાં થયો નહિ.

અને મહારાજા પુંડરીક શી રમતમાં હતા તેની કશી સમજણ પડી નહિ. લોકોમાં ગમે તેવી વાત ચાલે તેને બાજુએ મૂકતાં પણ રાજાએ જેવી જોઈએ તેવી શોકની છાયા બતાવી નહિ. અત્યારે રાજ્યનો જીવન જોઈ વારસ ચાલ્યો જાય ત્યારે ત્યાં તો કાળો કેર વર્તાવો જોઈએ અને એકનો એક સગો ભાઈ જતાં રાજમહેલમાં તો જાજી વર્તાવો જોઈએ એવી કાંઈ પરિસ્થિતિ ત્યાં જણાઈ નહિ. રાજા

કામણ સુદ આઠમ પછી જે શનશન્યાકાર થઈ ગયા હતા તેને બદલે વધારે સ્ફુર્તિ દેખાડવા લાગ્યા એટલે લોકાના અને અમલદાર વર્ગમાં ચાલતી ધૂસપૂસ વાતોને વધારે પ્રુષ્ટિ મળવા લાગી. વળી મુદ્દાની વાત એ બની કે કંડરીકનું અવસાન શા કારણે થયું કે તેને મંદવાડ થયો કે તે લડાઈમાં ધવાઈ ગયો કે શું બન્યું તેની કોઈ વાત લાવવા કે તેનો તાજ લેવા કશી પ્રવૃત્તિ કરતું હોય તેમ પણ જણાયું નહિ.

અને વૃદ્ધ મંત્રીશ્વર અત્યારે આભા બની ગયા. એ ચાલાક મુકાનીને અનેક બાતમી મળતી હતી, રાજમહેલમાં શું ચાલે છે તેના સમાચાર પણ તેને મળતા હતા અને જોકે બધી વાતની મૂળ બાબત સુધી એ પહોંચ્યા નહોતા, પણ એને મનમાં શંકાઓ ઉદ્ભવી હતી. એ ધારત તો મહારાજને સમજાવી શકત, કદાચ જરૂર જણાત તો ઠપકો પણ આપી શકત અને યોગ્ય જણાત તો પોતે રાજ્યની નોકરીની જવાબદારીમાંથી ફારેમ થઈ પોતાને અણુમો પણ વ્યક્ત કરી શકત; પણ આ વખતે એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊંડા ઊતરી ગયા. મનુષ્ય સ્વભાવની નિર્બળતાએ કેટલી હદ સુધી સામ્રાજ્ય જમાવી શકે છે તે વાતે એના મન પર જોર પડ્યું અને એ રોહની અરિથરતા, પ્રેમની પામરતા, સમપણની સંદિગ્ધતા અને જીવનની વિચિત્રતાની વિચારણામાં એટલા બધા ઊંડા ઊતરી ગયા કે પોતાના કર્તવ્યના ભાનને બદલે એને ત્યાગમાર્ગ તરફ ભાવ થઈ ગયો. પરિણામે એ સંસારને કે અમલદારીને છોડવાને બદલે વધારે જાઠતાથી તેને ચોંટી પડ્યા. એટલે આવા મહત્ત્વના પ્રસંગે એના જેવા દીર્ઘદર્શી વિશાળ રાજનીતિજ્ઞ તરફથી ધારણા કહી શકાય કે આશા રાખી શકાય એવું એક પણ પગલું લઈ શકાયું નહિ. ખૂબીની અને નોંધવા લાયક વાત તો એ બની કે આવે વખતે એણે યશોભદ્રાની પાસે જઈ તેને દિલાસો આપવો જોઈએ, તેને ધારણા આપવી જોઈએ અને તેને માર્ગદર્શન

કરાવી શોકમાંથી ઉપર ખેંચી કાઢવી જોઈએ, તેને બદલે એમણે કોઈ કયું નહિ, માત્ર ખરખરાને અંગે એકવાર દેલીએ જઈ ચાલ્યા આવ્યા અને યશોભદ્રાને મ્હોંઢે પણ થયા નહિ. એને સંસારની અનિત્યતા દેખાણી, ભાઈ ભાઈના નથી એવી ભાવના થઈ. રાજ કોઈના થયા નથી કે થતા નથી એ વાત એનો મનમાં સુદૃઢ થઈ, પણ એણે યશોભદ્રાને અંગે કોઈ સક્રિય કામ કર્યું નહિ. એ તો કંડરીકના અવસાનને ચાલુ બનતા બનાવ તરીકે ગણી રહ્યા અને એની બીતરમાં રાજકારણના અલટા પલટાના બનાવોની શક્યતા હોય એવો કોઈ વિચાર તેમને આવ્યો હોય એવું તેમના વર્તનપરથી લાગ્યું નહિ.

માઠાં કામના હરીફા અને મુવા ઉપર ભાથી

૭

દિવસ ઉપર દિવસ ચાલ્યા. ચેત્ર માસનો બિકળાટ શરૂ થયો, તપવાના દનિયા શરૂ થઈ ગયા, વસંતને માથે ગ્રીષ્મ ઝડપ આવી, પણ યશોભદ્રાના હૃદયપરથી બોળે હળવો થવાને બદલે વધારે ને વધારે આકરો થતો ચાલ્યો.

ચેત્ર સુદ એકમને રોજ નવું વર્ષ બેસે ત્યારે એ દેશમાં મોટો મહોત્સવ થતો અને લોકો નૂતન વર્ષાભિનંદન કરતા. આ વર્ષે રાજ્યનો સોમ (શોક) હોવાથી સાકેતપુરમાં કોઈ પ્રકારની બિજવણી થઈ નહિ. આખો દિવસ સામાન્ય પ્રકારના દિવસ તરીકે પસાર થતો દેખાયો. રાજદરબારની સભા અને નવા વર્ષની સવારી થઈ નહિ, અને યશોભદ્રાને મહેલે જો કે તેના પૂરતી ઉપર ઉપરની રડારોળ તો નંધ જ હતી, પણ તે દિવસે કોઈ પ્રકારનો ખનાવ બન્યો નહિ. યશોભદ્રાના મુખપર ગ્લાનિ, આખો વખત ચાલુ નિસાસા અવારનવાર અશ્રુબિંદુથી ભરાતી આંખો અને દાસદાસીઓના દિલાસા ઉપરાંત

ત્યાં કાંઈ ન હતું. તે દિવસે તો લોકો ખરખરા માટે પણ ન આવ્યા.

એજ સ્વરૂપે બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમ અને છઠ્ઠા પસાર થઈ ગઈ. સાતસાત દિવસનાં વહેણાં વાઈ ગયાં, પણ દેશના સીમાડા પરથી કાંઈ સમાચાર આવ્યા નહિ. લોકોમાં સાચી ખોટી કલ્પનાઓ અને વાતો વધતી રહી, પણ સાચા આધારભૂત સમાચારના અભાવે કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. ચૈત્ર સુદ છઠ્ઠી સાંજે હીરજી હળૂ-રિચો લશ્કરમાંથી નાસી આવ્યો, પોતાને ઘેર સીધો ગયો. મામમાં શી વાત ચાલે છે તેની તપાસ કરી ત્યારે તેને સમગ્રણું કે ઉપર ઉપરની અફરિયા વાતો ચાલે છે તે ઉપરાંત જનતાને કંડરીકના અવસાનને અંગે કાંઈ સમાચાર મળ્યા નથી. આટલી વાત જાણી એ તો સીધો મહારાજ પાસે ગયો, મહારાજને જણાવ્યું કે કંડરીકનું કાસલ વધી નીકળી ગયું છે. એણે એ વાત કેમ જાની તેની વિગત જણાવી. રાજાએ તેને કાંઈ પૂછ્યું પણ નહિ. રાજાના મન પર જરા માત્ર શોક તે વખતે જણાયો નહિ.

પછી યશોભદ્રાને અંગે સવાલ પૂછતાં રાજાએ જણાવ્યું કે એ ખાખતમાં જરાપણ ફેરફાર થયો નથી, અત્યારે તો એ સૂનમૂન પડી છે, રડતી નથી કે મ્હોં પાળતી નથી, કોઈની સાથે બોલતી નથી કે કોઈને બોલાવતી નથી. દિલાસો આપવા આવનારને મ્હોંએ થતી નથી કે રાજરિવાજ પ્રમાણે સ્ત્રીસમૂહની વચ્ચે આવી રીતસર છાજિયાં લેતી નથી કે મરસિયા ઝીલતી નથી, એનું મન કોઈને આપતી નથી અને કોઈ પ્રકારનો વહેવાર જાળવતી નથી. આટલી હકીકત જાણ્યા પછી હળૂરિયાએ વળી સવાલ કર્યો ‘સાહેબ ! આપની હવે શી ઇચ્છા છે ?’

‘અરે ગાંડા !’ પુંડરીક મહારાજાએ જવાબ આપ્યો. ‘અત્યારે એવી વાત તે હોય ! કાંઈ જાણે તો શું ધારે ? અત્યારે એને માથે

આધાત થયો છે ત્યારે કાંઈ આવી જાત કરવા જ અને તે ન કરવાનું કરી બેસે તો આપણું નાક કપાય. ’

‘ મારા દેવ ! ’ હજૂરિયે જવાબ વાળ્યો. ‘ અત્યારે વાત તાજી હોય ત્યારેજ આવાં કામ અને ! હવે એ તો રાંડી પરવારી, વગરફીકરી થઈ, પૂછનાર ગાછનાર વગરની થઈ. એવી નધણીઆતીને તો અત્યારેજ પાડી દેવાય. એતો ઘા ભેગો ઘસરકો ! હું કાલે એને ઠેકાણે લઈ આવીશ. ’

રાજના મનમાં કામદેવ ગુપ્ત રહ્યો હતો અને જરા દબાઈ ગયો હતો તે પાછો તરવરી ઊઠ્યો. અકરાકેરનું મરણ થયેલું હોય, રાજદરબારે દેકારા દેવાઈ રહ્યા હોય, લાંધીઓ અને ખવાસણો મોટેથી છાતીફાટ ફૂટતી હોય, આખું રાજદરબાર સૂન થઈ ગયું હોય, નવા વર્ષના મહોત્સવ પણ અંધ થઈ ગયા હોય, તેવે વખતે જેના મનમાં કામદેવ જાગે તેની નિષ્કુરતાની તો પરાકાષ્ઠા કહેવાય ! ભાઈ જેવો ભાઈ ગયો, તેના અવસાનનાં કારણો, તેની અંતિમ ઇચ્છાઓ, તેના અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કારો કે એવી કોઈ ખાખતમાં સવાલો કરવાને બદલે એની વિધવાને હવે કંઈ રીતે હાલબેહાલ કરવી એની વિચારણામાં રાજ સાવ વિવેકબ્રષ્ટ થઈ ગયો. એ પોતાનું સ્થાન, પોતાનો દરજ્જો અને પોતાનો સગપણ સંબંધ નેવે મૂકી યશોભદ્રાની વાતમાં રસ લેવા લાગ્યો. આવા હજૂરિયા જેવા હલકા માણસ આવી અંબીર વાતને ફટલો વખત ખાનગી રાખશે તેની પણ તેણે તુલના ન કરી, આવા હલકા માણસો રાજના અવગુણની વાત, ખત માહિતીથી કરે ત્યારે લોકો તેમાં ફટલો રસ લે છે તેનો ખ્યાલ પણ તેણે ન કર્યો અને જાણે ભાઈનું મરણ એતો કાંઈ ખનાવ નથી એમ ગણી હજૂરિયા સાથે એણે ખટખટ કેમ ચલાવવી અને ખાકીનાં કારસ્તાનો કેમ પૂરાં કરવાં તેની વાત આદરી દીધી.

હજૂરિયે કહ્યું ‘ મહારાજ ! અપ ચિંતા ન કરો, આવતી કાલે સાતમની રાત્રે હું યશોભદ્રાની પાસે જઈશ. દિવસે તો ગામનાં લોકો ખરખરો કરવા આવે એટલે એકાંત વાત નહિ થાય. સાતમની રાત્રે કામ સીધું થઈ જશે. હવે મને મારા મનમાં શંકા નથી. ’

રાજાએ તેને સાવધાનીથી કામ લેવા કહ્યું. ગામમાં ગનસન-ગનસન વાતો થવા માંડી છે અને દેવી યશોધરા પણ વાંકું બોલવા માંડી છે એટલે ખાસકરીને ખૂબ એતીને સંભાળ રાખવાને રાજાએ હજૂરિયાને બલામણુ કરી; અને બીજી કાંઈ વાત ક્યાં વગર કે કંડ-રીકના મરણ સંબંધી વિગતો જાણ્યા વગર એણે હીરજી હજૂરિયાને અતિ અધમ કામ પર મોકલી દીધો. હજૂરિયો ભારે બોલકણો હતો, પણ રાજનીતિમાં અધૂરો હતો. એ મહારાજ પાસેથી બહાર નીકળ્યો ત્યાં એને દરવાજા પર વિટ મળ્યો. બંનેને રાજની મહેરબાની મેળવવી હતી એટલે બંનેનાં મનમાં એમ હતું કે રાજાનું કામ પોતે કરી આપ્યું છે એમ દેખાય તો રાજા પોતાની ઉપર ખુશખુશાલ થઈ જાય અને પોતાની જવાબદારી કાયમ થઈ જાય. યશોભદ્રાને રાજની કરવાની બંનેની મુરાદ હતી, પણ છતાં અરસપરસ બંને હરીફ હતા. વિટે હીરજી હજૂરિયાને બોલો રાખ્યો. વાત શરૂ કરતા તેણે પૂછ્યું “ ક્યાં બાઈ હીરજી ! હમણાં હમણાં કેમ દેખાતો નથી ? ”

હજૂરિયે જવાબમાં કહ્યું “ કેમ તને ખબર નથી, હું તો સીમાડા પર ગયો હતો. ”

વિટ પાછો હતો. એને મનમાં થયું કે હજૂરિયાની વાતમાં કાંઈક જાડાણ છે. એટલે એણે વાત કઢાવવા પૂછ્યું “ અરે તે તો ભારે કરી ? તને ત્યાં મહારાજાએ મોકલ્યો હશે ? હવે લશ્કરી કામમાં હજૂરિયા જાય છે તે તો આજે જાણ્યું ! ત્યારે ત્યાં તો તું મોટી ધાડ મારી આવ્યો હોય ? ”

હજૂરિયાને પોતાની જાત ઉપરના આક્ષેપો ખરાબ લાગ્યા અને થયું કે વિટ એકતો જાતે કામ કરી શક્યો નથી, અને રાજાને મ્હોદું પણ દેખાડી શકતો નથી અને વળી પાછો પોતાની તરફ આક્ષેપ કરે છે એટલે જવાબમાં બોલ્યો “ જો બાધ વિટ ! એતો મરદનાં કામ છે. તું ન ફાળ્યો અને છતાં આટલી વાગડાઇ કરે છે. પણ બચ્યા ! યાદ રાખજો કે હું તો દેવીને મહારાજાને ચરણે પગથસતી અને પગેલાગતી ન કરું તો મારું નામ હીરજી નહિ ! તું તો ખાલી જખ મારે છે ! ”

વિટને વાતમાં રસ પડ્યો “ હીરજી ! જોને ! આપણે તો જૂના દોસ્તદાર રહ્યા. જરા સાથે રહીને કરીએ તો કામમાં સહેલાઈ આવશે. આખો લાડવો એકલા ખાવા કરતાં બાગમાં રહીશ તો રાજા પાસે ઇનામ અપાવીશ. બોલ, કબૂલ છે ? ”

“ હવે ઇનામ અપાવનાર તું તે કોણ ? ” હવે હજૂરિયો વાચરે ચઢ્યો અને પોતાની કમચક્કલતું પ્રદર્શન કરતાં લવી ગયો. “ તારા બધાં કારસ્તાન હું જાણું છું. એક દિવસ તને ઉધાડો પાડીશ ત્યારે તારે લોકોમાં મ્હોં બતાવવું પણ બારે થઇ પડશે. કામ આવડે નહિ અને કરવા જાય, પછી ખત્તા ખાય ત્યારે માથું ચંચવાળે—એવા તારા જેવા દોઢડાલાઓએ તો મહારાજાનું નામ બગાડયું છે. કામ કાળજે ધડો નહિ, રસ્તાની આવડત નહિ અને આવાં કામમાં પડી જાતે હેરાન થાય છે અને બીજાને હેરાન કરે છે અને રાજાની વગોવણી કરાવે છે ! મારી સલાહ માનતો હો તો ઘેર એસી બગવાનતું બચ્ચન કર કે છોકરાં રમાડ ! ”

“ અધ્યા ગોલા ! તું તો બહુ ફાટી ગયો લાગે છે ! આવી આવી મોટી વાતો કરવાનો ધંધો ક્યારથી માડ્યો ? રાજાને વરધી પહોંચાડવાના ધંધામાંથી મારા જેવા અમલદારનું અપમાન કરતાં અને

સલાહ આપતાં ક્યારનો શીખ્યો ? મને ઘેર બેસવાનું કહેનાર તું કોણ ? જરા ગડબડ કરીશ તો મહારાજને કહી તને પેંડો આપવાનું સૂચવી દઉંશ. જરા પોતાનું સ્થાન વિચારીને બોલ, નાને મ્હોઠે મોટી ડંકાસો મારતાં લાજતો નથી ? ”

આવો લંબાણ જવાળ વિટે આપ્યો અને પોતાને બિધડો લીધો એટલે હજૂરિયો જરા ગુસ્સામાં આવી ગયો અને પછી ભડભડયો. “ મારા અમલદાર સાહેબ ! રાજ સાહેબને ગામ આખામાં વગોળ્યા, મંડળીમાં બેસી વાતો કરી અને એક શેકયો પાપડ પણ ભાંગી શક્યા નહિ ! આ મરદના કામ તમે ન કરી શકો ! અમલદારીનો કેફ ઉતારી નાખો ! ”

વિટે જવાળમાં કહ્યું “ જરા વિચારીને બોલ. તેં શું મોટું કામ કર્યું છે ? જતનો અદક રહ્યો એટલે કાંઈ પાંસળી ચસકી છે ? લવારો શેનો કરે છે ? શી મોટી ધાડ મારી નાખી છે કે આમ જેમ તેમ ફાટયું ફાટયું બોલે છે ? ચીકીના ચાકરને મહારાજને ફટવી ફટવીને નકામું પોતાનું નામ બગાડયું છે ! ”

હવે હજૂરિયો ચઢી ગયો “ મારા મોટા સાહેબ ! તમે ઘડેલા ખાધા અને છેવટે જવાળ આપવા મ્હોંદું પણ બતાવી શક્યા નથી અને છતાં આજે મને દબાવવા આવ્યા છો ? તમે મહારાજનું શું કામ ઉકાળી આપ્યું છે તે મહારાજ જાણે છે ! ખાલી પતરાજ મૂકી દો અને ઘેર સીધાવો. ”

“ તો તેં શું કામ કરી આપ્યું ? આજે કાંઈ દારૂ ખાઈ પીધો છે કે પેટમાં વાયરો ચઢી ઠેક માથા સુધી ગયો છે ? માળા આ વસવાયા તો આજકાલ ભારે ફાટી ગયા છે ! તો, દીકરા મારા ! આ રીત રાખીશ તો હજૂરની ડેલી બૂલી જઈશ અને પાછો અસલના ફરમાનો આપરો લેવો પડશે. ” વિટે પણ એને વધારે ચીડવ્યો.

હનૂરિયો છીછરા મનનો હતો. વિટની જેમ રાજનીતિનો જાણકાર નહોતો. રાજની એકે વાત બહાર પડે તો તેનાં પરિણામ કેવાં આકરાં આવે તેની કલ્પના કરી શકે તેટલી તાકાતવાળો નહોતો. અને વિટ એને ચઢાવ્યો એટલે એ મગજ પર કાબૂ ખોઈ બેઠો અને ભખળી-બોલી ગયો ‘આટલી પતરાળ તમે શેની કરો છો? જે લશ્કરમાં જઈ યુવરાજનું કાસળ કાઢી આવ્યા હોત કે મહારાજનો રસ્તો સાફ કરી આપ્યો હોત તો આ તમારા પતરાળ પણાનો કાંઈ અર્થ ગણાત. ખાલી મને ધમકી આપી પોતાના નમાલા પણાને પ્રકટ ન કરો.’”

વિટ સમજી ગયો. એને કંડરીકના મરણ પાછળ ભેદ લાગ્યો, એણે ત્યાર પછી યુક્તિસર પૂછવા માંડ્યું. પણ હવે હીરજી એની ગત સમજી ગયો, એણે વાત ઉડાવવા માંડી, પણ યુવરાજના મરણ પાછળ ભેદ હતો અને તેમાં મહારાજનો હાથ હતો તે વાત ઉઘાડી પડી ગઈ. હીરજી જરા ખસિયાણો પડી ગયો. પણ જાતે હલકો હતો એટલે એમાં શું ચર્ચા ગયું? એમ મનને વાળવા લાગ્યો. વિટ જેવા મામની ફાઈ જેવા જે ફાઈ વાતની પાછળ પડે અને મામમાં વાત ફેલાવે તો એમાં પોતાનું મોત થાય અને રાજની ગેર આબરૂ થાય તે આ ઓછી અસલના માનવીનાં ખ્યાલમાં ન રહ્યું. એક ખીજ પર આક્ષેપ કરતાં અને ઠેકાણા વગરની વાતો કરતાં અંતે વધારે ચડબડીને વિટ અને હનૂરિયો જુદા પડ્યા અને જુદા પડતી વખતે અરસપરસ દાંત કચકચાવ્યા અને સામસામું વૈર વસાવ્યું.

: ૧૪ :

અફવાઓના રાફડા

૬

હજીરિયો મુસાફરીના થાકે રાત્રે તો સૂઈ ગયો. વાતની ઉતાવળમાં પોતે વિટ જેવા વાતુડિયા માણસ પાસે વાત જણાવી દીધી છે એ વાતનો એને જરા જરા પશ્ચાતાપ પણ થયો. પણ એની રીત પ્રમાણે એ વાતને વીસરી ગયો. સાતમ (ચૈત્ર) ની સવારે ઊઠ્યો ત્યારથી યશોભદ્રા સાથે પોતે ફેવી રીતે વાતો કરશે, તેને કેમ ફેાસલાવી, જરૂર પડશે તો તેને ફેવી રીતે ધમકાવશે, એના વિચારમાં એ પાસા ગોઠવવા માંડ્યો. પોતે સાકેતપુરની બહાર ગયો હતો એ વાત ગામમાં જણાઈ ગઈ હતી, પણ કંડરીકના અવસાન પાછળ કાંઈ ભેદ હતો કે તેમાં તેનો (હજીરિયાનો) કાંઈ હાથ હતો કે તેની પાછળ ખીજા કોઈની પ્રેરણા હતી એ વાત હજી શહેરમાં જણાઈ નહોતી, પણ કાલે રાત્રે વિટથી પોતે જુદો પડ્યો ત્યાર પછી વિટે પોતાની મંડળીમાં એ વાત કરી હતી અને સવાર થતાં સુધીમાં તો વાટે અને ઘાટે, શેરીમાં અને ચોકમાં, પાણી શેરડે અને દેવમંદિરને માર્ગે એ વાત ચાલુ થઈ ગઈ હતી અને તે વાતમાં હજીરિયાનું નામ

ઉઘાડી રીતે દેવાતું હતું અને મહારાજાની નજર યશોભદ્રા દેવી તરફ ફરી છે અને રાજ્યમાં મોટી ભિયલપાયલ ચલાવી છે એવી વાત પ્રસરવા માંડી હતી. બપોર સુધીમાં તો આખા ગામમાં એ હકીકત મામશાહી વાતનો એક વિષય થઈ પડી અને પછી તો એના ઉપર મતો અભિપ્રાયો તર્કવિતર્કો અને ચૂંચણાં થતાં ચાલ્યાં.

કોઈ કહે કંઠરીકજ ઘેલો હતો કે આમ સરહદ પર ચાલ્યો ગયો. એના ખોરાકમાં ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું એવી વાત કોઈએ ચલાવી, એના રહેવાની છાવણીને આગ લાગી અને કોઈએ એને બાળી મૂક્યો એવી વાત પણ કોઈએ ચલાવી, એ ઘોડાપરથી પડી ગયો એમાં કોઈનો હાથ હતો એવી પણ વાત ચાલી. રાજાની નજર એની પત્ની દેવી યશોભદ્રા ઉપર છે અને સંતલસ કરી રાજાએજ એનો ઘાટ ઘડાવી નાખ્યો છે એવી પણ વાત ચાલી. આ પ્રમાણે સાચી ખોટી અને ભળતી અનેક વાતો ચાલવા લાગી. પણ કંઠરીકના મરણમાં કાંઈ ગૂઢતા છે, એની પાછળ નાનું કે મોટું કાવતરું છે અને એમાં રાજમહેલની અંદરની ગંદા રમતો છે એવું જનતાને લાગ્યું.

એમાં હજૂરિયાના હલકટ સ્વભાવે વધારે ફાળો આપ્યો, ગામના લોકોમાંથી પારકી પંચાત કરનારા કોઈક હજૂરિયાને ઘેર લિપડયા. અત્યારે ભાઈશ્રી તો રાત માટે તરકીમો ગોઠવી રહ્યા હતા. ગામ લોકોને ખબર પડી કે હજૂરિયો મહારાજાના મોકલવાથી સીમાડા પર લસ્કર સાથે ગયો હતો. હજૂરિયાને સીધા સવાલ કરતાં એણે જવાબમાં ગોટા વાળ્યા એટલે ગામલોકને થયું કે જરૂર દાળમાં કાંઈક કાળું છે. વાત ફેલાવવા માંડી. કંઠરીક કેમ મરણ પામ્યો તેની ગામમાં કાંઈ વિગત આવી નહોતી એટલે લોકોને વાત કરવાનું ફાવતું થઈ ગયું અને બપોર સુધીમાં તો ઘેર ઘેર વાત ચાલવા લાગી. બપોરે

હજીરિયો બજારમાં નીકળ્યો ત્યારે લોકો તેની સામું આંખળી ચીંધવા મંડી ગયા. તે વખતે હજીરિયે જાણ્યું કે કંડરીકના મરણની આસપાસ ગામમાં અનેક સાચી ખોટી વાત ચાલી રહી છે.

અને પછી ગામલોક જ્યારે રાજકથા કરવા માંડે છે ત્યારે કાંઈ મર્યાદા રહેતી નથી. લોકો તો મનમાં આવે તેવા તુક્કા ઉડાવે છે અને એક બીજાની પાસે એવા રસથી વાતો કરે છે કે જાણે પોતેજ આખો રહસ્યભેદ પામી ગયા હોય. આખો દિવસ કંડરીકના મરણની વાત અને દેવી યશોબદ્રાની સાથે રાજાનો અણુધરૂણવાળો સંબંધ અને તેને લગતી અનેક અફવાઓ ચાલવા લાગી.

લોકોએ મહારાજાના જન્મદિવસને રાજ યશોબદ્રાએ લેવરાવેલા રાસડા પણ રાજાને ખુશ કરવા લીધા હતા એવી એવી વાતો ચલાવી. એ રૂપાળી રાણી આવી ત્યારથી દેવી યશોબદ્રાને મહારાજા ખોલાવતા પણ નથી એવી એ વાતો થઈ. છેલ્લા થોડા દિવસોથી મહારાજા રાજ્યના કાંઈ કામમાં ભાગ લેતા નથી અને આખો વખત યશોબદ્રા સાથે લહેર ઉડાવે છે એવી પણ વાતો બીડી. યશોબદ્રા મ્હોં વળાવતી નથી કે સ્ત્રીમંડળમાં ફૂટતી નથી કે છાજિયાં લેતી નથી તેનો અર્થ પણ એવો બેસાડ્યો કે એતો હવે નિશ્ચિત થઈ છે, એને એના ધણીના મરણથી કાંઈ લાગ્યું નથી અને આડો કાંટો નીકળી ગયો છે. આવા અર્થો પણ લોકોએ બેસાડી દીધા.

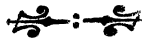
લોકો આવી વાતમાં ખૂબ રસ લે છે. કાંઈની નજાળી વાત હોય તો જરાપણ તપાસ કર્યા વગર તેને સાચી માની બેસે છે, એમાં સામાને કેટલો જરૂર-સાફ થાય છે તે સંબંધનો ખ્યાલ મગજમાંથી કાઢી નાખે છે અને દરેક માણસ વાતમાં ટક્કા પોતાની કલ્પનાથી ભિરેતો જાય છે. આખરે વાત નાની હોય તેનું વતેસર થઈ જાય છે, ટાયલામાંથી ઇતિહાસ બની જાય છે અને કેટલીક વાર તો ગામ ગપાટાના વિનોદમાંથી કંઈકના જીવ જાય છે, કંઈકને ઘેર અણખના-

વનાં આંધણ મૂકાય છે અને ફેટલીકવાર સંપના કુસંપ ચાય છે. 'જ્યાં મળે ચાર ચોટલા ત્યાં ભાંગે બે ઓટલા' એવી કહેવત સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે તે માત્ર સ્ત્રીઓની તરફ અણુમતે ખતાવવા છીછરાપણું છે. એકંદરે ગપાટા મારવાની બાબતમાં અને વગર તપાસે આક્ષેપો કરવામાં અને વાતની વાયડાઇ બાબતમાં પુરુષવર્ગ પણ સ્ત્રીવર્ગથી જરાપણુ ઓછો ઊતરે તેમ નથી. ખીન જવાબદાર વાતો, અરતવ્યરત ટીકાઓ, વગર આધારના મૂલ્યાંકનો, વગર પાયાના ભવાડાઓ, કુદાવગરના હેતુઆક્ષેપો એ જેટલો સ્ત્રીઓનો અધિકાર વિષય છે તેટલોજ પુરુષોનો પ્રિય વિષય છે. એમાં તફાવત હોય તો તે માત્ર વખતનો છે. એવા ગપાટા હાંકવા માટે સ્ત્રીઓને કુરસદ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે, બાકી ફળદ્રુપપણામાં, હળવા મન પણામાં કે ખીનજવાબદાર વાત ચલાવવાના રસમાં અને વર્ગ એક ખીનને ટક્કર મારે તેમ છે.

કંડરીકની વાત ગામમાં ખૂબ ચાલી. યશોભદ્રાને અંદર ગરામર સંડોવવામાં આવી, મહારાજા પર વગર સંકોચે આક્ષેપ થવા માંડ્યા અને હજૂરિયા જેવા હલકા માણસો જેની નોકરીમાં હોય ત્યાં ખીજ સારાવાટ પણ શી હોય એમ ટીકાઓ અભિપ્રાયો અને મતો પ્રકટ થવા લાગ્યા. આ વાત અકરમાત રીતે રાજમહેલમાં પણ પહોંચી ગઇ. મહારાણીના સાંભળવામાં આ વાત આવી ત્યારે પ્રથમ તો એણે એ વાતને અક્ષવા તરીકે હસી કાઢી, પણ પછી દાસી પ્રિયંવદાની છૂપી હીલચાલ, પ્રશ્નના જવાબ ઉડાવવાની ચીવટ અને રાગનો થોડા દિવસથી પોતા તરફ દેખાતો અભાવ અથવા ઉપેક્ષાભાવ એને યાદ આવ્યો, એટલે ગામમાં ચાલતી વાતની તપાસ કરવી જોઇએ એવો એને પણ વિચાર આવ્યો.

મહારાજાએ તો તુરત દાસી પ્રિયંવદાને બોલાવવા મોકલી પણ આજે તે ખાસ કામે શહેરમાં ગઇ હતી મોડી રાતે આવવાની રજા

લઘ પોતાને કામે મઠ હતી એ વાત યાદ આવતાં રાત્રે તેને પૂછવાની મનમાં ગાંઠ વાળી. પણ આખો દિવસ વાત તો નવા નવા આકારમાં આવ્યાજ કરી એટલે મહારાણીને ઉકળાટ તો થયાજ કર્યો. ખૂબીની વાત એ બની કે આવી વાત મહારાણીએ તો દાખી દેવી જોઇએ તેને બદલે જ આવે તેને મહારાણી એ વાત રસપૂર્વક પૂછતા થઈ ગયા અને શકેરમાં એ સંબંધમાં શાંશાં મર્યાં ચાલે છે તે સાંભળવાને ઉત્સુકતા બતાવતા ગયા અને જામમાં તો વાત વધતીજ ચાલી, અનેક નવાં ચોકઠાં જોડવાતાં ગયાં, અનેક નવા ઉત્પન્ન થતાં ગયાં અને નવા નવા પ્રકારના આક્ષેપો વધતાજ ગયા. મોડી બપોર સુધીમાં તો અનેક અફવાથી જામ વ્યાપ્ત થઈ ગયું અને ચોરે ને ચોટે, હાટે અને વાટે, ચોકે અને દેવડીએ આ બાબતમાં અનેક પ્રકારનાં મર્યાઓ ચાલુ થઈ ગયાં.

: ૧૫ :

હબૂરિયા હરજનો છેલ્લો દાવ

૯

આવા વિચિત્ર વાતાવરણમાં સાતમનો દિવસ પસાર થઈ રહ્યો, સાંજ પડી, યશોભદ્રા તો આખો વખત ગમગીનીમાં પડી રહી હતી. એને ખાવાનું નહાવાનું કે કપડાં સરખાં કરવાનું બાન નહોતું. એના મનપર કંડરીકના અવસાને ખૂબ અસર કરી હતી તેટલો ઉધાડી વાત હતી, પણ એના શોકના ભાર નીચે એ એવી કચડાઈ અર્ધ નહોતી કે એ સ્વતંત્ર વિચાર ન કરી શકે. એના સંસ્કારી પિતાએ એને પાન-ફૂલિયાપણે ઉછેરી હતી, છતાં સાથે એને તે વખતને યોગ્ય સારી કેળવણી આપી હતી. એનો અણિત અને ન્યાયનો અભ્યાસ ખાસ વખાણને પાત્ર હતો, એનું સામાન્ય સાહિત્ય ખૂબ સુંદર હતું. એણે પંચકાવ્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તે ઉપરાંત એણે કથાસાહિત્ય ખૂબ વાંચ્યું હતું, એ પ્રકારના સાહિત્યમાં એનો રસ ચાલુ હતો અને છેલ્લાંછેલ્લાં તેણે ભાવના, વૈરાગ્ય અને તત્ત્વ સ્વરૂપના ગ્રંથો પણ ખૂબ વાંચ્યા હતા. એનામાં સારા સંસ્કાર એકાકાર પામી ગયા હતા.

હાલમાં તે શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી અને વૈરાગ્યશતક વાંચતી હતી અને એને બાર ભાવનાના આંતરમાં ઊતરવાનો ભારે શોખ થયો હતો. અનિત્ય અન્યત્વ અને સંસાર ભાવનાના અભ્યાસ પછી એનામાં કંડરીકના અવસાનનો શોક સહન કરવાની તાકાત આવી ગઈ હતી અને તેથી એ સંસ્કારી રાજકુમારી મ્હોંફાટ રડતી નહોતી. બેના આંતરમાં તેની જીવનની અસ્થિરતાની વિચારણા અને સંસાર સ્વરૂપની વિચિત્રતા કામ કરી રહ્યા હતા. એ જાણતી હતી કે વહેલા કે મોડા સર્વને જવાનું છે, એટલે પછી જાય તેને માટે શોક કરવા કરતાં પોતાને માટે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા વધારે છે, પોતાના અંતે કેવા હાલ થશે તે પર ખ્યાલાત ખાંધવાની જરૂર છે અને કર્મના અચળ સિદ્ધાંતને બરાબર સમજી તેને સ્વીકારવાથી કર્મખંધ ઓછો થાય છે તે મુદ્દા પર એ ચઢી ગઈ હતી. આવી આત્મિક વિચારણાને અંગે તે પોતાના માથા પર આવી પડેલી આફતને સહન કરી શકી હતી. એને લાગણી નથી એવી એવી લોકોમાં વાતો થતી હતી. એની પાછળ આ અભ્યાસ અને વિચારણા હતાં અને એ સામાન્ય જનતાને દુઝાંઘ હોવાને કારણે એને માટે કાંઈક કાંઈક ખોટા ખ્યાલ કરાવી રહ્યા હતા.

છતાં યશોભદ્રા માનવી હતી, યુવાવસ્થાના કાંઠા ઉપર એડેલી હતી, સંસાર વહેવારના અનેક કોડોથી ભરેલી હતી, રસિક હતી અને સાથે સાધનસંપન્ન હતી. એટલે આવી અટાટની આફત આવી પડે ત્યારે તે માત્ર આત્મજ્ઞાન ઉપર ઊતરી જાય એટલી વિકાસ પામેલી નહોતી, છતાં સામાન્ય જનતા શોકના દેખાવો કરે, છાન્નિયાં લે કે મ્હોં વાળે એ વાતમાં એને ખાલ દેખાવ અને ધાંધલજ લાગતાં હતાં. એનો એણે ત્યાગ કર્યો અથવા અદ્વૃપતા કરી. આ હકીકતથી લોકોમાં સાચી ખોટી ટીકા થતી હતી તે વાતને જાણીએ રાખતાં એનાં મનમાં પતિના મરણથી અવારનવાર ખૂબ લાગી આવતું. એ આશા ભરી યૌવનાના

અત્યારે બારે બૂડી મયા જેવું હોય એ વખતે એને લાગણી ન થાય એમ તો નજ બને, પણ એ શોકમાં દૂખી મર્મ નહોતી. અવારનવાર એના દિલને ઝોલું આવી જતું હતું, છતાં એ ટકી રહી હતી.

સાતમની બપોરે શહેરમાંથી કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ ખરખરે કરવા આવી તેમણે અંદર અંદર ગામમાં ચાલતી વાતના ઇસારા કર્યા પણ એની પાસે વાત કરવાની કે એના સંબંધમાં એને મહેલું મારવાની કોઇની હામ ચાલી નહિ. પરિણામે સાંજ સુધી યશોભદ્રા ગામમાં ચાલતી અફવાઓ સંબંધી તદ્દન અજાણુ હતી. સાંજના સાત વાગે હજૂરિયો યશોભદ્રાના મહેલ પાસે આવ્યો અને રજા મેળવી દેવી યશોભદ્રા સમક્ષ હાજર થયો. અત્યારે દેવી યશોભદ્રા કોઈ પુરુષને ખાસ મળતા નહોતા, પણ આ હજૂરિયો દેવ કંડરીક સંબંધી સમાચાર લઇ આવ્યો છે એવી હકીકત પ્રતિહારીએ કહી એટલે તેને પોતાની પાસે લઇ આવવાની પરવાનગી આપી.

હજૂરિયાએ આવી દેવીને નમન કર્યા. સાંજનો વખત હતો. સુખ અસ્ત થવાની તૈયારી હતી.

હજૂરિયે વાત શરૂ કરી, 'દેવી ! શરીરે સારા છો કે ? આપે હવે ગમ ઝોછો કરવો જોઇએ.'

દેવીએ કાળા સાડી પહેરી હતી. અત્યંત સ્વચ્છપવાન સ્ત્રી કાળા સાડી પહેરે ત્યારે ધણી વધારે રૂપાળા દેખાય છે. એના તેજસ્વી ઘાટિલા શરીર ઉપર મ્હાન વદનની વચ્ચે પણ એના સ્વચ્છપને કાળા સાડીથી વિશેષ ઝળકાટ મળતો હતો. એના થાકેલાં અને જરા ચીમળાયલાં લાગતાં લોચનમાંથી એનું યૌવન થનગની રહ્યું હતું. એના શાંત પણ આક્રમક રૂપે હજૂરિયા પર અસર કરી અને ફેટલુંક બોલવાનું એ બૂલી પણ ગયો. એનો પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ઝોછો થયો, પણ જાતે અધમ અને ચારિત્રહીન હતો એટલે છેવટે બોલી

અયો કે ' ખરેખર ! તમે તો હળવા થઈ ગયા અને મનમાં આવે તેમ કરવાને અને કરવાને લાયક થઈ ગયા ! '

યશોભદ્રાને હજૂરિયાની સાચો છેલ્લો પ્રસંગ ખરાખર યાદ હતો. એ વાતને તો હજુ પૂરું પખવાડિયું પણ થયું નહોતું, એટલે એ હજૂરિયા સાથે વાત કરવા પણ ઇચ્છતી નહોતી, પણ પતિના સમાચાર અને એમની અંતની ઘડિઓ સંબંધી વિગત મેળવવાની લાલચે એણે વાત ચલાવી. પોતે નીચું મુખ રાખી બોલ્યા, ' હરજી ! તું સીમાડે ગયો હતો ! લશ્કર સાથે હતો ? '

હાજી ! હું તો ઘણો ખરો વખત કંડરીક મહારાજ સાથેજ રહેતો અને મહારાજએ મને તેને માટેજ લશ્કરમાં મોકલ્યો હતો. ' હરજીએ જવાબ વાળ્યો.

દેવીએ વાત ઉપાડી લીધી. ' મહારાજએ પોતેજ તને લશ્કરમાં મોકલ્યો હતો ? લશ્કરમાં હજૂરિયાનું શું કામ ? તું તો ચોક્કો કે લડવૈયો નથી ! '

હજૂરિયે ધા કયો ' મારા બાપદાદાઓ કદી લડ્યા નથી અને મને કામઠા ઉપર તીર ચઢાવતાં પણ આવડતું નથી. આ તો તમારા માટે રસ્તો કરવા મને મહારાજએ લશ્કરમાં મોકલ્યો હતો ! '

રાણી મુઠો ન સમજી શક્યા. એણે જવાબમાં રહેલ દુરાશય પારખ્યો નહિ. એણે સવાલ કયો ' તો મારા દેવને શું વ્યાધિ થયો ? એમણે દેહ છોડતાં દેવી ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરી ? તેઓ કેટલા દિવસ માંદા રહ્યા ? એમણે મને યાદ કરી કે નહિ ? એમનો અગ્નિ સંસ્કાર રાજવૈભવને છાજે તેમ થયો કે નહિ ? આ સર્વ વાત મને જણાવ. '

' અરે માંદા શેના ને વાત શી ? બર ભલામણુ શેની અને યાદ કરવાના શેના ? એતો ભડાક હેતાને ખવાસ થઈ ગયા અને તમને રસ્તો કરી આપ્યો. વાત સમજ્યા કે નહિ ? ' હજૂરિયે વાતને ટૂંકી કરવા ગોળ ગોળ વાત કરવા માંડી.

રાણીને હવે જરા શંકા પડવા માંડી. એ ચતુર હતી. મહારાજાએ હજૂરિયાને ખાસ મોકલ્યો હતો તે વાત ઉપરથી એ થોડું તો પામી ગઈ હતી અને માર્ગ કરવાની અને રસ્તો કરવાની વાતો ઉપરથી વાતમાં જોડાણો છે એટલું એ સમજી હતી. વધારે વાત કઢાવવા એણે વાતને લાંબાવી. ‘ તારી વાતમાં મને કંઈ સમજ પડતી નથી. માફ તો તને એ પૂછવું છે કે મારા દેવે મને મરતી વખત સંભારી હતી ? એમણે કંઈક ઇચ્છાઓ બતાવી હતી ? એમને ભગવાનનું નામ સંભળાવ્યું હતું ? એમના દવાદાઝ ઉપચાર બરાબર થયા હતા ? એમનો મંદવાદ શો હતો ? કેટલા દિવસ ચાલ્યો ? જરા બરાબર સરખી વાત કર. ’

‘ દેવી ! તમે તો હોંશિયાર છો, ચાત્રાક છો, સમજી છો, એક વાતમાં સમજી ન ગયા કે મંદવાડે નહિ અને ખાટલોએ નહિ, દવાએ નહિ, અને ઉપચારે નહિ, ભર પથ્થુ નહિ અને બલામથ્થુ પથ્થુ નહિ. એક તડાકે તમારો રસ્તો સાફ થઈ ગયો અને કામ ફતોહ થઈ ગયું. લાંબી વાતને ટૂંકી કરવા કહી દઉં કે કાલે રાત્રે મહારાજા તમારી પાસે એકલા છડી સવારીએ આવશે. મેં તો રસ્તો કરી આપ્યો છે. હવે કાલની રાતથી તમે છો અને તેઓ છે. ’ જરા લાંબાણુ જવાબ હરજીએ આપ્યો અને પોતે કરેલાં કરાવેલાં કામમાં નરી અધમતા હતી એટલી વાત ઈરાદાપૂર્વક ઉઘાડી પાડી.

યશોભદ્રાનું મુખ લાલ થઈ ગયું. પતિના મરણ પાછળ બેદ છે એનો વસવસો મજબૂત થતો ગયો. એ બોલી બીડી ‘ નીચ ગોલાં ! તું આ શું બકે છે ? મારા એક સવાલનો જવાબ આપતો નથી અને આડી આડી વાત કરે છે ? કંઈ મારા પતિદેવના અંતની પળો સંજો-ધી સમાચાર આપીશ ? તું તે વખતે હાજર હતો ? તેમણે મને કંઈ કહેવરાવ્યું છે ? ’

હીરજી સમજ્યો કે દેવી કંઈક ઢીલી પડી છે, એટલે એણે વાતને વધારે ચોળી. એણે જવાબમાં કહ્યું કે ‘ તમારા જેવા ચતુર માણસ

તો ઇસારામાં સમજી જાય. મેં કહ્યું તે તમે ધ્યાનમાં ન લીધું. ફરી વાર કહી દઉં છું કે કાલે રાત્રે મહારાજ અહીં પધારશે. સોળ શબ્દ માર સજી તૈયાર રહેજો અને ખારણાં બંધ કરી માણી લેજો. એ સારો દહાડો દેખાડવા માટે બંધી વાત બની બનાવી દીધી છે. હવે લહેર કરો અને મોજ માણો. ગમ્મતીય તો જોશીએ વાંચે નહિ. ’

‘ પાપી નીચ ! મારા એક પણુ સવાલનો જવાબ આપતો નથી અને મનમાં આવે તેમ લગ્યા કરે છે ! જો સીધી વાતનો જવાબ નહિ આવે તો તારો ટાંટિયો ભાંગી નાખીશ ! તું શરવીર રજપૂતાણીની શક્તિ સમજે છે ? હજી છેવટ માટે પૂછી લઉં છું કે મારા દેવની આંતમ પળો અને ઇચ્છાઓ સંબંધી વાત કર અને નહિ તો રસ્તો પકડ. ’

હજૂરિયો સ્વભાવે તદ્દન નીચ હતો, ચારિત્રબ્રષ્ટ હતો, રાજની ખુશામત ગમે તે પ્રકારે કરવાને ટેવાયલો હતો અને સતી સ્ત્રીઓ કેવી પરાક્રમી અને વટવાળી હોય છે અને તેના તેજમાં ફેટલું જોમ હોય છે તેના ખ્યાલ વગરનો હતો. અનુભવથી એ શિયળબ્રષ્ટ અને રખડુ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવેલો હતો અને સતી સ્ત્રીઓ ન્યારે આત્મ બળ વાપરે ત્યારે ફેટલી તેજસ્વી થાય છે તેની કલ્પના વગરનો હતો. યશોભદ્રાના જવાબમાં એને ભારે સ્પષ્ટતા લાગી. પણુ મહારાજને મળવાની લાલચ એ જતી નહિ કરે એમ એ ધારતો હતો. એ હવે નિરાધાર બની ગમ્મત છે અને એને વશ કરવી એતો ચપટી વગાડવાનું કામ છે એમ એ ધારતો હતો, એટલે જરા ઉધાયલા સ્વરે એણે હેલ્લો દાવ ફેંક્યો. ‘ દેવિ ! ગાંડા કાઢો મા, કંડરીકની વાત ભૂલી જાઓ, અવતાર સફળ કરો, અને કાલે રાત્રે મહારાજ પધારે ત્યારે તેની ગોદમાં માણી લો. ખાલી ઝપાટા મારશો તો અત્યારે તમારું અહીં કામ નથી અને બળ જબરીથી માનવું તે કરતાં સમજણ પૂર્વક ઘડી સાચવી લેવી એમાં અક્ષલ છે. આક્રી ના કહેશો તો નીચા પડીને

કબૂલ કરવું પડશે અને કાળની કહાણી રહી જશે. હું જઈ છું અને છેલ્લી વિનતિ કરતો જઈ છું કે મુજ ગરીબનું વચન માની ડાહ્યા ડમરા થઈ જશે અને બધાને ત્યાં થાય છે તેવું કરજો. આવી હાથુવા માણુવાની તક ફરી નહિ આવે. છોકરા થશે ને ગાદીએ બેસશે, તમે રાજમાતા થશો. માટે અવતારને સફળ કરી લો અને ગાંડા વેડા છોડી દો.

હવે હું રજા લઈ છું. અક્કલવાળા છો એટલે છેલ્લી બલામણ કરતો જઈ છું કે ખાલી ફજેતા અટકાવવા હોય તો બાજુ તમારા હાથમાં છે. મહારાજા લીધી લત છોડે નહિ તેવા છે અને મહાપણુએ જાય અને અલ્લાયારીપણુએ જાય, બન્ને જાય, તે વગર અક્કલની વાત છે: પછી તમે જાણો.'

આટલું એ નીચે મુખે બોલી ગયો. દેવી સામે જોવાની એની તાકાત ન રહી. એ ચાલી ગયો અને મહારાજાને જણાવી દીધું કે આઠમની રાત્રે એમણે એકલા યશોબદ્રને મહેલે જવું. બધી પાકી ગોઠવણ થઈ ગઈ છે અને કોઈ વાતનો વાંધો નહિ આવે.

‘યશોભદ્રાનું’ મનોમંથન અને પલાયન

૭

યુવરાજ કંડરીક સંબંધી કાંઈ પણ સમાચાર આપ્યા વગર અને ત્રિજ્ઞમિત્રપે સલાહ અને પરિણામરૂપે ધમકી આપી હજૂરિયો ચાલ્યો ગયો, ત્યારબાદ દેવી યશોભદ્રા ખૂબ વિચારમાં પડી ગયા. એને હીરજીના કથનની અંદર ઘણો ભેદ લાગ્યો, એને દેવ કંડરીકના અવસાનની પાછળના પડદાઓમાં પણ ભારે ભેદ લાગ્યો અને હીરજીના કથનની ભીતરમાં મહારાજનો હાથ દેખાયો. એને મનમાં થયું કે બહારથી સંત સાધુ જેવો દેખાતો માણસ ઇન્દ્રિયવશ પડી ન કરવાનું કરી એસે એટલે પછી તો એ પોતાનું સગપણ કે પોતાની ફરજ પણ વીસરી જઈ આળસની જેમ વર્તે, અધમ સાધનોનો ઉપયોગ કરે અને આખર કે પ્રતિજ્ઞાના ખ્યાલને નેવે મૂકે.

એને થયું કે ભાઈ જેવો સગો ભાઈ જાય તે પોતાથી વયમાં નાનો હોય, જીવાનજોઈ હોય, આશાભર્યો હોય ત્યારે વહેવાર દષ્ટિએ પણ માણસને વૈરાગ્ય થાય છે, કાંઈ નહિ તો સ્મશાન વૈરાગ્ય થાય છે, કાંઈ નહિ તો સ્મશાન વૈરાગ્ય થોડા દિવસ તો ટકે છે, માણસ એવે વખતે

કાંઈ ત્યાગ કરે છે તેને બદલે જે કામાતુર માણસ આવાં સંદેશા અને કહેણુ મોકલે તેની અંદરની અધમતા કેટલી હશે? અત્યારે મારી બાબતુએ એન જેવી યશોધરા આવીને બેસે તો પણ મને દુઃખ એાછું લાગે, એને બદલે એ પણ ઉપર ઉપરથી બે એક વખત આવી ગયા, મને એકલી મૂકી ચાલ્યા ગયા, એટલે એ પણ રાજની સાથે સામેલ નહિ હોય તો મારા તરફ લાગણી વગરના જરૂર થઈ ગયા હશે એમ જણાય છે.

અને ખૂદ રાજાએ તો ખરેખર મજબૂત કર્યો! હજી એના ભાષના અંજારા યુગાયા નથી તે વખતે રાજાને આવું સૂજે એ તો સાધારણુ રીતે અશ્કલભાં ન બિતરે તેવી વાત છે. કદાચ આ હજૂરિયો પોતાના મનથી તો નહિ આવ્યો હોય? રાજા પોતે આવી વાત આવે વખતે કહેવરાવે ત્યારે તો ભારે મજબૂત થઈ જાય! પણ ઇન્દ્રિય પરવશ પડેલો માણસ શું શું કરે. હજૂરિયો પોતા માટે આવ્યો નથી, માટે જરૂર રાજાએ તેને મોકલેલ હોવો જોઈએ. એના હલકા માણસ રાજના પાઠીઆ વગર અહીં આવવાની હોંમત કરી નજ શકે!

મારા તો દેવ ગયા અને મારે માથે આક્રમના હમલા આવી પડ્યા. અત્યારે પિયર જવાનું પણ મન થાય તેમ નથી.

આવા આવા વિચાર કરતી હતી ત્યાં તેની એક વિચક્ષણ દાસી આવી. તે હમેશાં દેવી યશોભદ્રા પાસેજ રહેતી હતી. તેને હજૂરિયાના આમમનની ખબર નહોતી. એ શહેરમાંથી ચાલી આવતી હતી. એણે યશોભદ્રા પાસે તેના સંબંધમાં ગામમાં ચાલતી વાતો કહી સંભળાવી. કંડરીક મહારાજના અવસાન પાછળની વાર્તા, મહારાજનો યશોભદ્રા સાથેનો સંબંધ, રાજમહેલમાં ચાલતાં કારસ્તાનો, યશોધરા અને મહારાજનો ખગડી મયેલો સંબંધ અને એવી એવી ગામમાં ચાલતી અનેક વાતો એણે દેવી યશોભદ્રા પાસે કહી. આખા શહેરમાં હાથ તો એજ વાત છે એમ જણાવ્યું અને કંડરીક દેવના

અવસાન પાછળ ઘણી રમતો રમાણી છે એવી ચાલતી વાતો પણ એણે ગામ ગપાટા તરીકે જણાવી દીધી.

આ વાત સાંભળી દેવી યશોભદ્રા વધારે મુંઝાણી. અત્યારે એને સલાહ લેવાનું ઠેકાણું પણ દેખાયું નહિ. હજી સાકેતપુરમાં આવ્યાને એને પૂરું વરસ પણ થયું નહોતું અને પોતે વિચારસિક્ક હોવાથી ગામમાં કોઈ સાથે અંગત સંબંધ પણ વધાર્યો નહોતો. વિવેકથી લોકો આવે જાય અને દિવાસો આપે, તેવા માણસો પાસે મનની વાત ન કરાય. અને ખાસ સલાહ મેળવવા જેવા ગામમાં તેના ખાસ સંબંધી નહોતા. એણે દાસી પાસે ટૂંકામાં હજૂરિયાની વાત કરી, હજૂરિયાના છેલ્લા શબ્દો કહ્યા, મહારાજનો પાપી નિર્ણય સંભળાવ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. દેવી યશોભદ્રાનો વિચાર મઝમ હતો, અહ્યર્થ ઉપર એને ખૂબ શ્રદ્ધા હતી, આત્મનિશ્ચયમાં એ અડગ હતી પણ અત્યારે પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ એ સમજતી હતી. અને ગામના રાજા જ્યારે આડે રસ્તે ઊતરી જાય ત્યારે તેના માર્ગમાં પોતાને મદદ કરનાર કોઈ નહિ મળે એવો તેનો મત હતો એટલે એણે દાસીને પૂછ્યું. દાસી વિચાર-શીળ હતી, પણ આવા ગૂંચવણવાળા પ્રસંગમાં એની બુદ્ધિ ચાલી નહિ. એણે છોવટે એક વાત સૂઝાડી. ત્યારે પૂછવા ઠેકાણું હોય તો આમ મહાઅમાત્ય તેની નજરમાં આવ્યા. દેવી તો રાતોરાત સાકેતપુર છોડી ચાલ્યા જવાના મત ઉપર આવી ગઈ હતી.

એણે દાસીની સલાહ મુજબ તેનેજ મહાઅમાત્યને તેડવા મોકલ્યા. મહાઅમાત્ય બહુ વૃદ્ધ થયા હતા અને રાત્રે ઘણું ખરું બહાર નીકળતા નહોતા. દેવી યશોભદ્રાનો ખાસ જરૂરી આગ્રહ થવાને કારણે તે તેના મંદિરે આવ્યા. દેવી યશોભદ્રા તો અત્યાર સુધી તેની સાથે ઉઘાડે મ્હોંએ કદી બોલેલ પણ નહિ. મુખમાંથી ફૂલ કરે તેવી વાણીમાં તેણે સર્વ વાત કહી દીધી. મહારાજ પોતાને

મંદિરે એકવાર આવી ગયા હતા, ત્યાંથી માંડીને હજૂરિયો આજે સાંજે રાજાનો નિર્ણય સંભળાવી ગયો. તે બધી વાત કહી દીધી. મહાઅમાત્યે પોતેજ કંડરીકને લશ્કરમાં જવાનો હુકમ લખી તે ઉપર મહેર છાપ મારી હતી તે વાત તેને પણ થાદ આવી. શહેરમાં ચાલતી વાતોની સણસણાટી મહાઅમાત્યને પણ આવી હતી, બધી વાત સાંભળી એણે તો એટલુંજ કહ્યું કે હું કાલે સવારે મહારાજાને મળીશ અને આવા કામથી એ આગ્રહ ન થવાને સમજાવીશ. વાત દરમ્યાન એને યશોભદ્રાની મક્કમતા બારે આશ્ચર્યથી ભરપૂર લાગી. એ સાચી સલાહ આપનાર પવિત્ર મંત્રી હતા, છતાં રાજદરબારમાં તો આવા અનેક ગોટાળા ચાલે એના બળબેજ હતા. એને આ વાતમાં કોઈ બહુ નવાઈ ન લાગી, પણ યશોભદ્રાની મક્કમતાએ એના મગજ પર તેને માટે ઉત્તમ છાપ પાડી. બાકી એ જમાનાના બાધેલ હોઈ એને આ વાતમાં ખાસ ગંભીરતા ન લાગી. મંત્રીશ્વર તો ધીરજની બે વાત કરી ચાલ્યા ગયા. રાતના નવ વાગવા જેટલો સમય થઈ ગયો. તે વખતે દાસી પણ ઝોકાં ખાવા લાગી: હવે યશોભદ્રાને પોતાની અસહાય દશાનો ખરાખર ખ્યાલ આવ્યો. એણે વિચાર્યું કે મહાઅમાત્ય ગમે તેટલું સમજાવે પણ હૃદયને પરવશ પડેલ પ્રાણી ગમે તેવું અપકૃત્ય કરી બેસે, એટલે મહાઅમાત્યના દિલાસા પર આધાર રાખવો ખોટો છે અને રાજા પોતાની સમક્ષ આવ્યા ત્યારે તેનાં દેહાર અને વિકારી આંખો અને હજૂરિયા સાથે તેણે કહેવરાવેલ શબ્દો એતો આખરી અંગમ ખતાવનાર છે. પછી તેણે વિચાર્યું કે, ધારો કે રાજા પોતે અમાત્યની સલાહ અવગણી અહીં જાતે આવે તો તેવે ટાણે પોતાનું કોણું? હરહની છેલ્લી ધમકીના આકરા શબ્દો તેના કાનમાં હજી ધમધમી રહ્યા હતા. રાજા કોઈ જાતનો બળાત્કાર કરે તો આવા ભયાંભાદર્યા રાજમહેલમાં તેની મદદે આવનાર કોણું? અંતે તો બધા રાજાને સાઈં લગાડવા જાય અને ઉન્નમત રાજા એક વખત ન કરવાનું કરી બેસે તો પોતાનો

તો જનમારો એણે થઇ જાય. અને વસ્તુતઃ હવે આ મહેલમાં મારે છે પણ શું ? જેને માટે આ સર્વ રચાસત જમાવી હતી તે તો મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા અને મારે તો અત્યારે કોઇનો આધાર પણ નથી. હવે આ છત્રી પલંગ કે આયના, ચિત્રો કે ધરેણીઓ સુખાસન કે સિંહાસન મારે શા કામનાં છે ? આ કુવારા કે આ હોળેમાં મારે કોની સાથે માણવું છે ?

આવા આવા એ વિચાર કરતી હતી, વિચારના વમળમાં વધારે વધારે અકળાતી હતી અને કોઇની સાથે વાત કરવાનો વખત કે મોકલો પણ નહોતો. દાસી તો બિધમાં જોડાં ખાતી હતી તેને પણ એણે સૂઝ જવા મોકલી આપી. પછી તદ્દન એકાંતમાં એને પોતાની નિરાધાર સ્થિતિનો વધારે ખ્યાલ થતો ગયો. આવી કાલે સાંજે મહારાજા જાગે આવે એટલે દરબારીઓ કે દરવાનો તો તેને પહેલાં જામવા મંડી જશે, દાસીઓ હેમતાઇ જશે અને તેવે વખતે રાજા પોતે જોડની જેમ પોતાની ઉપર કૂદી પડે તો ક્યાં જવું ? કોની મદદ માગવી ? કોણ મદદ કરવા આવે ? જ્યાં મહાઅમાત્ય જેવા પણ ટાઢી ટાઢી વાત કરી ગયા અને ‘જેમશું’, ‘થઇ રહેશે’, ‘શીકર ન કરશે.’ એવા અર્થહીન ક્રિયાહીન માત્ર દિલાસાના શબ્દો કહી ગયા ત્યાં હવે બીજેથી શી આશા રાખવી !

અનેક તર્કવિતર્કો કર્યા. એના ખ્યાલમાં નયજાઇની એક કદપન્થા પણ ન આવી, પણ વિકારવશ પડેલ રાજા ગમે તે કરી બેસે ત્યારે પોતાના શા હાલ થાય તેનો જ ખ્યાલ આવ્યો. એના મનપર પોતાના પતિનો નિર્દોષ ચહેરો તરવરી રહ્યો, એના તરફ ભક્તિ અને ભાવ વધારે સતેજ થયા અને એક આધાર જતાં અખજાની કેવી હાલત થઇ જાય છે તેનો વિચાર આવ્યો.

એણે પોતાના નોકરો, દરવાનો, દાસદાસીનાં ચિત્રો મનપર ખડાં કર્યાં અને રાજા આવે ત્યારે તેમાંના એકપણ પોતાની મદદ આવે

તેવા નથી, જાતે નિર્માલ્ય છે અને રાજાના ખુશામતીઆ છે એમ તેને લાગ્યું. જેનાથી રક્ષણ મળવું જોઈએ તેજ જ્યારે વીરૂપાક્ષે ત્યારે મામમાં કોની મગદુર છે કે તેની વિરૂદ્ધનો પક્ષ લે. તે મામના મહાજનથી પરિચિત પણ નહોતી અને પતિના જન્મદિવસે ક્રેટલાકને નજરે જોયા હતા, પણ એ અત્યારે પોતાને મદદ કરશે એમ માનવાનું એને કારણ લાગ્યું નહિ.

જેમ જેમ વધારે વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ પોતાની સ્થિતિ અને દશાને તેને આકરો આભાસ પડવા લાગ્યો. એને સંજ્ઞાવતી અસ્થિરતા, સમપણુની નિષ્કુરતા અને સંસારની અસારતા મનપર તરવરવા લાગ્યાં. એના મનપર સંસારભાવનાએ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું અને બરાબર મધરાતે એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે અહીંથી નારી છૂટવાને જ માર્ગ છે અને બીજો કોઈ માર્ગ નથી જ. અહીં રહીને શિયળને જોખમમાં મૂકવું, બવ હારી જઈને જીવનને તુચ્છ થવા દેવું તેને બદલે આ સ્થાન જ શા માટે મૂકી ન દેવું ?

વધારે વિચાર કરવાનો સમય નહોતો, વાત બહાર પડી જાય તો રાજાનો પ્રતિજ્ઞા આકર્ષક રૂપ લે અને રાજા ધારે તો તેને ફેસલાવી સમકાવી અથવા આખરે કેદમાં નાખી પોતાને હેરાન કરે અને અંતે પોતાનું શિયળ જોખમાય, તેને બદલે અહીંથી નારી છૂટવામાં શો વાંધો છે ? લોકો ગમે તે વાતો કરશે, પણ લોકોની વાતોપર આધાર શો રાખવાનો છે ? એ તો જે કરીશ તેમાં વાંધા વચકા કાઢ્યા જ કરશે, એ પડખે જીભા રહેવાના નથી, પણ સાચી ખોટી વાત આવશે તો રસ લઇ તેમાં વધારો કરી આમળ ધપાવવાના છે.

આટલા વિચાર સાંભળે એને પોતાનું રૂપ યાદ આવ્યું. પોતે પોતાના રૂપ માટે મગઈ નહોતી, પણ પોતે તેથી અજાણ નહોતી, મહારાજા પોતે પણ એનો જ ભોગ થઇ પડ્યા છે એ વાત તેણે

ખ્યાલ બહાર નહોતી અને અત્યારે તો પોતે રાજ્યાશ્રયમાં કંઈક રીતે સલામત છે, પણ બહાર જતાં તો તેના પર અનેક પતંગિયાં આવી પડે તેનાં તેને વિચાર થયો.

આ સર્વ વાતને ઉદ્દેશ્ય કરતાં ઘણો વખત લાગે છે, પણ અતિ પ્રવિણ ચપ્પળ યશોભદ્રાએ આખી વાત મગજમાં ગોઠવી દીધી, દાસીના હલકાં કપડાં પહેરી લીધાં, મુખપર ત્રણ આડા લીંટા એવી રીતે કરી લીધા કે એ કદરૂપી દેખાય, ત્રાંસી દેખાય અને બિહામણી દેખાય. આટલી ઘટના શરીર પૂરતી કરી, ક્યાં જવું તેના કાંઈ પણ પ્રકારના નિર્ણય વગર એ રાત્રિ એક વાગે બપોડી, એના વેશપલટામાં એ ઝાળખાયાં એવું નહોતું. દરવાનને કહ્યું કે દેવી માટે દવા લેવા જઈ છું, શહેરને દરવાજે કહ્યું કે દેવી યશોભદ્રાને સંદેશો તેમના દરના સગાંને પહોંચાડવા જઈ છું એમ કહી એ ગામ બહાર નીકળી પડી. પોતાની સાથે માત્ર બાપે આપેલ રતનકંબળ અને પતિદેવની દીધેલી રાજમુદ્રિકા લઈ લીધાં અને ક્યાં જવું છે તેના ઠેકાણા વગર રાત્રીના ત્રીજા પહોરે યશોભદ્રા સાકેતપુરથી બહાર નીકળી પડી.

એણે-સાકેતપુરને પ્રણામ કર્યા. એક વર્ષ પર કંઈ આશાએ આવી હતી અને ભર મધરાતે કેવા સંયોગોમાં ચાલી નીકળવું પડે છે તેના ખ્યાલ કરતી એ શહેર છોડી આગળ ચાલી. આવી રીતે એનો હોંસથી તૈયાર કરેલો માળો વીંખાઈ ગયો અને કાંઈક રહી ગયો હતો તેને તેણે જાતે તોડી ફેડી નાખ્યો અને પોતે તે માળામાંથી બાગી છૂટી, છટકી ગઈ અને આખા માળાનો ભૂકો કરી નાખ્યો. અનેક આશાથી ભરપૂર માનવજીવનમાંથી સરકી ગયેલી એ અત્યારે માળામાંથી મુક્ત થઈ ગઈ. માળાને લાત મારી એકલી અટૂલી આગળ વધવા લાગી પણ એનું મનોબળ જેવું ને તેવું સાબૂત હતું. આ રીતે મહાયત્ને અને અનેક ટોડોથી બાંધેલો માળો વીંખાઈ ગયો.

વિભાગ ૩ જે

મુલ્લક અને દાક્ષિણ્ય

: ૧ :

શ્રાવસ્તિને માર્ગે

૬

દેવી યશોબદ્રા રાત્રીના છેલ્લે પહોરે સાકેતપુરને પાદરે આવી પહોંચી. જંગલને માર્ગે આગળ વધી. પ્રભાત થવાને એક પહોર જેટલો વખત હતો. તે મહેલ બહાર નીકળી તે પહેલાંજ ચંદ્ર આથમી ગયો હતો અને આકાશમાં તારા માત્ર ઝમઝમી રહ્યા હતા અને એના માર્ગે ઉપર આછો પ્રકાશ રેડી રહ્યા હતા. આખા જંગલમાં નિરવ શાંતિ હતી. અંવારનવાર કોઇ પક્ષી કદાચ બોલતું હતું તે સિવાય મનુષ્યનો અવાજ ત્યાં સંભળાતો નહોતો.

મહારાણી પગે ચાલતી હતી, પોતે રાજરાણી છે એનો તો એના મનમાં અત્યારે ખ્યાલ કે તોર પણ નહોતો, પોતાના શિયળની હવે રક્ષા થશે એ વાતની ધીરજે એના માનસમાં સંતોષ પૂર્યો હતો. કૂતરાના બસવાના અવાજની એને દરકાર નહોતી. પણ જેમ જેમ તે આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ હવે ક્યાં જવું તે પ્રશ્ન તેની સન્મુખ ઊઠવા લાગ્યો. પ્રાણી કોઇ કામ ઉપાડે છે ત્યારે ઝટ કરતો ને કામ આદરી બેસે છે. પણ કામની ઝીણી વિગતોનો વિચાર આવેશને

અંગે કરતો નથી. દેવી યશોભદ્રા ચાલી તો નીકળી, પણ ક્યાં જવું, શું કરવું, કોનો આશ્રય લેવો વગેરે આખતનો કાંઈ વિચાર કર્યો ન હતો. અને ખરી રીતે એને વિચાર કરવાનો વખત પણ મળ્યો નહોતો. આઠમની સાંજે મહારાજ પોતાના શિયળનો બંજ કરી પોતાને બેઆબરૂ કરશે એ બચમાં એણે નાસી છૂટવાનો માર્ગ સ્વીકારી લીધો હતો.

નગર બહાર એક દાસ સુધી તો એ એમને એમ ચાલી ગઈ, પછી એક ઉઘાડા ચોગાનમાં મોટી શિલાપર બેઠી. સ્વચ્છ આકાશમાં આછી આછી ચાંદની છવાઈ રહી હતી અને પશુ પક્ષીઓ પણ ઠંડી રાત્રીમાં ઊંઘી ગયા હતા વાતાવરણ શાંત પણ ઘેરેલું હતું અને યશોભદ્રાની સહાયમાં આત્મ બળજ માત્ર પડખે ખડું થઈ રહ્યું હતું.

આવા શાંત વાતાવરણમાં એને પોતાની નિરાધાર દશાનો બરાબર ખ્યાલ થયો. એક માસ પહેલાંની આજ આઠમે સવારના વહેલાં ઊઠી પોને સ્નાન કરી અન્નકાર સજવા માંડ્યા હતા અને સખીઓ સાથે રાસડા ગરબા લીધા હતા તેજ આઠમે પોતે આજે પતિને શુભાવી બેઠી, રાજવૈભવને ફેંકી આવી અને અત્યારે તદ્દન નિરાધાર થઈ ગઈ ! માણસની દસા બદલાય છે ત્યારે કદપતામાં પણ ન આવે તેવા ફેરફાર થઈ જાય છે. જેને ત્યાં સેંકડો દાસદાસીઓ હુકમ ગ્રીક્ષવા હાજર હોય, જેને બેસવા માટે સુખપાત્ર, તાવદાન, રથ અને શીઘ્રયાન (સિંગરમ) તૈયાર હોય, જેને પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળતું હોય તેને આવી અસહાય દશામાં પડે ચાલીને પારંકે આશરે જવું પડે એ પણ દેવનો કાપ છે ! એને પોતાના પતિ યાદ આજ્યા, એની ફરતી રચાયલી બચંકર રચનાઓ નજર સામે તરવરી પડી, એનું ભરાવદાર મરદાનગીવાળું શરીર એની સામે કદપતામાં ખડુ થયું અને નિસાસા મૂકતાં એની મનોવેદના વધવા માંડી. ત્યાં એને બીજો વિચાર આવ્યો. રાજાને ખબર પડશે કે પોતે નાસી છૂટી છે એટલે જરૂર એને પકડવાને

હાથ કરવા માણસો ચોતરફ દોડાવશે અને કદાચ તેના હાથમાં સપડાઈ મધ તો લેના છૂટકારો નહિ થાય. આ વિચાર આગળ પોતાની નિરાધાર દશાની વાત એ બૂલી મધ અને તેજ ક્ષણે એણે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. વચ્ચે મોટી નદી આવી તે પણ એની આડે ન આવી અને એ રીતે ચાલતા ચાલતા લગભગ ત્રણ કોસ દૂર નીકળી મધ. રસ્તે મોટા જંગલમાં એણે દૂરથી સિંહની ગજનાઓ સાંભળી પણ એને તો અલ્પચર્યાનું રક્ષણ કોઈ પણ ભોગે કરવું હતું. કોઈ પણ વાટે મહારાયા વગર માત્ર શિયળરક્ષાના ઉદ્દેશથી એણે આમળ ને આમળ ચાલ્યા ક્યું. પ્રભાત થતાં એ વિજયપુર નામના નાના ગામડાના પાદરમાં આવી પહોંચી.

ગામડાં તરીકે વિજયપુર તદ્દન નાનું હતું, પણ તેના પાદરમાં એક મોટો સાથે ડેરા તંબૂ સાથે પડ્યો હતો. તે કુમમાં વેપારની રીત સાથસથવારાની હતી. એક મોટો વેપારી-સોદાગર હોય તે માલનાં ગાડાં ભરી, કેટલોક માલ ઊંટ ઉપર નાખી એક ગામથી બીજા ગામ જાય, માલ વેચે, નવો ખરીદે અને એ રીતે વરસમાં આઠ મહિના બહારગામ ફરતો રહે. એની સાથે માલને જળવનાર સિપાઈઓ, ચોડીદારો અને થોડા લશ્કરી માણસો હોય. ચોડીદાર દિવસે ચોડી કરે અને લશ્કરી માણસો રાત્રે તીર કામઠાં તરવાર ધારણ કરી ચોડી કરે. એની પાસે તંબૂ ડેરા હોય અને પોતાને બેસવા માટે શિગરામ હોય. આવી સાથ ચાલે ત્યારે કોઈ છૂટા છવાયા મુસાફરી કરનારા એવાનો સાથવારો શોધે. આવા વેપારીના સાથમાં જવાથી જનારના જનમાલની સલામતી રહે. વેપારી પણ પોતાના સાથમાં હાથક માણસોને જ સાથે આવવાની રજા આપે. અમે તેવા બળતા માણસને સાથ આપે ને તેજ દગો દે તો આવતી કાલની આજત આજે આવી પડે. તે વખતે ફાંસીઆ, લૂંટારા, પીંઢારા, ચોર, ડાકુ અને બહારવટીઆ આદિ અનેકનો ભય રહેતો હતો, રાજમાર્ગે પણ

સલામત નહોતા. લોકો પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એવી તાલીમચાળા હતા, પણ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, માંદાઓ અને ત્યાગીઓ માટે આવા સાથે બહુ ઉપયોગી ગણાતા અને લોકો સારે સાથ શોધવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરતા અને તેની રાહ પણ જોતા.

તે વખતે શ્રાવસ્તિ નગર તરફ જતો ધનાવહ શેઠનો સાથ વિજય-પુરને પાદર પડ્યો હતો. ધનાવહ શેઠ હવે લગ્નભગ સાઠ વર્ષની વયે પહોંચી ગયા હતા, માથાપરના સર્વ ખાલ સફેદ થઈ ગયા હતા અને હજુ જોકે ચોમાસું આવવાને એ ત્રણ માસ બાકી હતા, છતાં આ વરસે એમના પુત્રના લગ્ન વૈશાખ માસમાં લેવાના હોવાથી જલદી પોતાને મામ શ્રાવસ્તિ પાછા ફરતા હતા. અત્યારે એના ડેરા તંબુ ઉપડવાની તૈયારી ચાલતી હતી. યશોભદ્રા તે વખતે ત્યાં ચાલતી ચાલતી આવી પહોંચી.

ધનાવહ શેઠ તે વખતે જંગલ જઈને પાછા આવતા હતા. શરીર પર એણે માત્ર પચિયુ જ પહેરેલું હતું. હાથમાં ખાલી કરેલો પાણીનો લોટો અને બીજા હાથમાં લાકડી લઈ એ જંગલથી પાછા ફરતા હતા. એણે સવારના બિડી પરમાત્માનું સ્મરણ કરી લોટો લઈ લગ્નભગ અડધા કોશ દૂર જંગલમાં જવાનું ધોરણ રાખ્યું હતું.

‘ આંખે પાણી દાંતે લૂણ^૧, પેટ ન ભરિયે ચારે ખૂણ; દોય વખત જંગલમેં જાય^૨, ઉસકી કોડી વૈદ ન ખાય. ’

એ કહેવત એમણે નાનપણથી ગોખી રાખી હતી અને એનું એણે અક્ષરશઃ પાલન કરેલું હોવાને પરિણામે એ બાળે જ માંદા પડતા અને એનું વય સાઠ વર્ષનું થવા આવ્યું હતું, છતાં એની આંખો સારી હતી, દાંત બત્રીસે સાખૂત હતા અને સુખાકારી શ્રેષ્ઠ હતી. યોગાનુયોગ એવો બન્યો કે શેઠ જે રસ્તેથી જંગલમાંથી

પાછા આવતા હતા તે જ માર્ગેથી યશોભદ્રા એ મામડા તરફ આવતી હતી. અત્યારે એની મુખમુદ્રા પણ ચાકેલી જણાતી હતી પણ વિચક્ષણ શેઠ તુરત ક્ષણી ગયા, કે આ બાઈ વખાની મારી હેરાન થઈને જતી હોય એમ જણાય છે. એણે ચહેરા બિહામણો કરવાના પ્રયત્ન પણ જોઈ લીધા, પણ એની તીક્ષ્ણ નજરમાં એનું અસલ રૂપ આવી અયું. એણે તુરતજ પૂછ્યું ‘ અહેન! ક્યા ખામથી આવો છો ? ’

આ સવાલ સાંભળતાં જ યશોભદ્રા પોતાની અર્ધ તંદ્રા જેવી માનસ વૃત્તિમાંથી જાગૃત થઈ ગઈ. એણે શેઠના આકાર અને મુખ-મુદ્રામાં ચીવટ પવિત્રતા અને સૌમ્યવૃત્તિ જોઈ લીધા. એ પ્રખર બુદ્ધિશાળી વિદુષી બાઈની વય યુવાન હતી, પણ એનામાં બુદ્ધિને વિકાસ ધણો સારો થઈ ગયેલો હોવાને લીધે એને માણસની પરીક્ષા બહુ સારી સૂજતી હતી. શેઠને ધનના ઇચ્છક તરીકે એના દેહારપરથી જોઈ લીધા, પણ શેઠની પ્રકૃતિની સૌમ્યતા જોઈ યશોભદ્રાને નિરાંત થઈ. વળી એને અત્યારે કોઈ આશ્રયની ખાસ જરૂર હતી, માત્ર એના મનમાં ચિંતા એટલી હતી કે ચૂલામાંથી નીકળીને આલામાં પડવા જેવી ભૂલ થઈ જશે તો પોતાનાં રૂપ યૌવન અને લાવણ્યની ઝડપમાં કોઈ પણ પતંગિયું આવી જાતે હેરાન થશે અને તેને પોતાને હેરાન કરી બેસશે. કારણ કે રપર્શેન્દ્રિય પર વિજ્ય મેળવનારાં પતંગીઓ થોડાં જ હોય છે બ્યારે એની મધલાળમાં ફસાનાર ઘણાં હોય છે.

યુવાન સ્ત્રીને માથે કેટલા કેટલા ભય હોય છે તેનાથી તેની કલ્પના ભરેલી હતી અને અત્યાર સુધી પાનકૂલિયાપણે બિછરેલી એણે ટાઢ કે તડકો, ત્રાસ કે જૂલમ, જલીમ કે લપટને જોયા નહોતા, પણ એણે વાંચી સાંભળીને આવાઓની કલ્પના કરી લીધી હતી. એણે શેઠને જવાબમાં કહ્યું ‘ બાઈ ! હું સાકેતપુરથી આવું છું. ’

‘ પણ આવા નદીનાળાથી ભરેલા જંગલમાં આટલી ખડી પ્રમા-

તમાં તદ્દન એકલા અટૂલાં તમે કેમ ? નથી સથવારો કે નથી કોઈ ચોક્કાદાર ? હું પણ પોતાનપુરથી જ આવું છું. આવું બપોરે જંગલ વળાવા ચોક્કિયાત કે સાથ વગર વટાવી શકાય નહિ. અને તમે તો એકલા ચાલ્યા આવતા જણાઓ છો. ' શેઠે સ્વાભાવિક સવાલ કર્યો. યશોભદ્રાએ જવામાં કહ્યું ' આપનો સવાલ વાજબી છે, પણ માણસને માથે આકત આવે છે ત્યારે વખાના માર્યા એ ગમે તેવું આકરે જોખમ પણ ખેડી લે છે. ખરી રીતે આપે અત્યારે જંગલ નદીનાજાના જોખમની વાત તાજ કરી ત્યારે જ અને ખેડેના જોખમનું ખાન થયું છે. '

' જો તમને વાંધો ન હોય તો તમે કાણ છો ? કેમ આવ્યા છો ? ક્યાં જવાના છો ? એ વાત કહો. મારાથી બનશે તો હું તમને મદદ કરીશ. ' શેઠે બાઇની સીકલ પરથી પરીક્ષા કરી લીધી કે એ ત્રાસી મચેલ પણ ખાનદાન સત્તારી છે, એટલે એણે વગર માંમે મદદ આપવાની માગણી કરી.

યશોભદ્રાને પણ પુરૂષપ્રતીતિ થતાં પોતાને શેઠની મદદ યોગ્ય અને અવસરોચિત ઘર્ષ પડશે એમ ધારી તેણે જણાવ્યું ' બાઈ ! મારી કથા જરા લાંબી છે, આપ જરા બેસો તો આપને સર્વ વાત જણાવું. ' શેઠે તેને પોતાની સાથે પોતાના સાયના તંબૂમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. શેઠ ત્યાં જઈ હાથ પગ ધોઈ બાઈ પાસે આવ્યા. પોતાની વાત મુદ્દામ રીતે તેણે શેઠને કહી સંભળાવી, પોતાને સાકેતપુરના રાજ તરફથી ત્રાસ થયેલ છે, પોતે વિધવા છે, શિયળ રક્ષા માટે નાસી છૂટી આવી છે અને હજી પણ રાજના બચમાં છે, પોતાના પતિનું અપમૃત્યુ પણ પોતાના રૂપને કારણે થયું છે અને અત્યારે એ અસહાય દશામાં નિરાધાર છે એ વાત સંક્ષેપમાં જણાવી. એની બેલવાની સાદાઈ, એના અવાજની મધુરતા, એની ગંભીર આકૃતિ, એની વાત કરવાની સ્પષ્ટતા અને એના મુખપર છવાઈ રહેલી નિર્દોષતાને કારણે શેઠે એની વાત સાચી માની, સ્વીકારી લીધી અને પછી તેને આશ્વાસન આપતાં

હજી ' બહેન ! માણસને માથે દુઃખ તો પડ્યાજ કરે છે. એતો જ્યાં મનખા દેહ ત્યાં અડચણ ઉપાધિ વિચેષ અને આફતો આગ્યાજ કરે. તમારે માથે નાની વયમાં બારે આકરી આફતો વરસી ગઈ ! એમાં આપણો ઉપાય ચાલતો નથી. કરમને શરમ નથી, આફતને આમંત્રણ આપવું પડતું નથી, દુઃખિયાઓનાં ગામ કાંઈ અલગ વસતાં નથી પડે તે ભોગવી લેવી તેમાં જ મળે છે. તમે બારે હિંમત કરી નીકળી પડ્યા ! તમે મોટું સાહસ કરી જંગલ કાપી આગ્યા ! તમે મોટો સંયમ રાખી રાખીને છેહ દીધો ! તમે આકરી પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે મોટી અગવડો વેઠી ! હવે હું તમારે માટે શું કરું ? '

' બાઈ ! મુરખી ! મારે તો અત્યારે જાંચે આબ અને નીચે ધરતી છે. મારું શું થશે અને હું ક્યાં જઈશ એતો મેં હજી સુધી ખ્યાલ પણ ક્યો નથી. હજી સુધી તો રાજા મારે માથે કેવાં છાણાં થાપશે અને મારા શા હાલ હવાલ થશે તેનોજ વિચાર આવે છે. હું તો તમને બાઈ તરીકે પૂછું છું કે મારે શું કરવું ? ક્યાં જવું ? '

શેઠનો જવાબ સીધોજ હતો ' બહેન ! તારે આ રાજામાં રહેવું નહિ. આ રાજા તો સારો ગણાય છે, પણ શુદ્ધિ ખમડે ત્યારે માણસ મર્યાદા મૂકી દે છે. તમે હાલ મારી સાથે આવસ્થિત ચાલો. ત્યાં રાજ્ય સાઈએ, વસતી ખાનદાન છે, સારા સંતસારુનો જોગ છે અને મારે ઘેર મોટો પરિવાર છે. તમારું યોગ્ય આતિથ્ય કરવામાં આવશે એતો જણાવવાની જરૂર ન હોય, પણ તમને ત્યાં કશી ચિંતા નહિ આવે. મને બાઈ સમાન ગણો અને સાથ બેમા થઈ જાઓ. તમે એકલા ચાલો તો તો આવતી કાલ સુધીમાં રાજાના લશ્કરીઓ તમને શોધી રાજાને સ્વાધીન કરી દેશે. રાજાને ખબર પડશે કે એ તમારી પાછળ શોધ સાઈ પાળાઓ ચારે દિશામાં છોડી મૂકશે. મારી માગણીનો સ્વીકાર કરો. '

યશોભદ્રાએ ધનાવહ શેઠની માગણીમાં સાફ દાનત જોઈ લીધી. એને આટલો સારો આશ્રય મળી ગયો એટલે એ પોતાને ધન્ય માનવા લાગી. કોઈ રાજ્ય તરફના માણસ ભાઈજેનને શોધવા આવે તો નોકરે કે ચોકીદારોએ કશે પત્તો ન આપવાનો શેઠે બંદોબસ્ત કરી દીધો. યશોભદ્રા પાસે રત્નકંબળ અને એક વીંટી હતાં તે તેણે જાળવી રાખવા માટે ધનાવહ શેઠને આપ્યાં, અને સાથસાથે યશોભદ્રાએ પણ આવસ્તિને રસ્તે આગળ વધવા માંડ્યું. ત્રીજે દિવસે પોતાનપુરના રાજ્યના ઘોડેસ્વારો તપાસ કરવા આવ્યા, પૂછપૂછ કરી; તે વખતે યશોભદ્રા તંબૂમાં હતાં, કોઈએ પત્તો આપ્યો નહિ અને હવે તો સાકેતપુરનો સીમાડો પણ આવી ગયો હતો એટલે બીજા દિવસ પછી તો આવસ્તિ (સાવત્રી) ની હદમાં પેસવાનું હોવાથી બહુ ચિંતાજનક વાત રહી ન હતી. ધનાવહ શેઠ પાસે પણ નાનકડું સરખું લશ્કર તો હતું જ, પણ તેનો કશે ઉપયોગ કરવાની જરૂર ન પડી.

રસ્તે એક બે વાર શેઠ ધનાવહ સાથે યશોભદ્રાને વાતચીત થઈ. શેઠ આમ તો ઘણા મર્યાદામાં રહેતા અને પારકી બેરી સાથે બહુ વાતચીત કરતા નહોતા, એમનું જીવન ધોરણ એવું હતું કે બનતા સુધી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં જ ઓછું આવવું. કામદેવના ઘરમાં જઈ કામદેવને જીતનાર ઓછા હોય છે એવું શિક્ષણ એમને મળ્યું હતું અને એના મનમાં સ્વદારાસંતોષની વાત બરાબર જામી ગયેલી હતી. કુટુંબ પરિવારે સુખી હતા અને જાતે પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની આગતમાં લોભી હોવા છતાં ખાવેપીવે અને રોટલે ઉદાર હતા એટલે એને એક રીતે પૈસાની પડી નહોતી, પણ બીજી રીતે પાછા પાછનો હિસાબ પણ મળનારા હતા. ગમેતેટલી આવેડ કે વૃદ્ધ વય થઈ હોય, છતાં સ્ત્રીઓનો પરિચય ભલભલાને મૂંઝવી નાખે છે એ વાત એમના મનમાં બેસી ગઈ હતી એટલે એ યશોભદ્રાને વારંવાર મળતા નહોતા,

પણ એની તપાસ રાખતા, ખચ્ચર રાખતા અને એને કાઠ વાટે
ઓછું ન પડે એને માટે માણસોને બલામણુ અને હુકમો કરતા.

એક દિવસ શેઠ અને યશોભદ્રાને વાત થઈ ત્યારે એણે પોતાના
મુનીમને સાથે રાખ્યો. બહેન જેવી બાઈની સાથે એકાંત ન કરવી
એ એમના જીવનનું ધોરણ હતું. સમજી અને વિચક્ષણ માણસને
પણ એકાંત બૂલથાપ ખવરાવી દે છે એવો એમનો મત હતો. તે
વખતે એમણે યશોભદ્રાને ખૂબ દિલાસો આપ્યો અને સાથે સાવત્રી
નગરીમાં અતિ પવિત્ર સાધ્વી છે એનો પરિચય વાતવાતમાં આપ્યો.
શેઠની વાત કહેવાની મતલબ એ હતી કે બાઈ યશોભદ્રાએ આવા
વિકટ સમયમાં પણ જીવન સફળ કરવું હોય તો હજી તેને માટે માર્ગ
છે. એ બોલી ગયા કે જીવન નાખી દેવા જેવી ચીજ નથી, આ મનખા
દેહ તો મહા પુણ્યને અંતે મળે છે અને એમાં સંયોગ વિયોગ તો
થયા કરે છે. કાંઈપણ અઘટિત અને એમાંથી પણ સમજી માણસ
તો સાર કાઢે છે, 'જે થાય તે સારાને માટે' એવો એનો જીવન
ઉત્કેષ હોય છે અને જ્યાં બલભલાં રડવા કકળાટ કરવા કે માર્યા
ફટવા મંડી જાય ત્યાં એતો નવનીત શોધી લે છે. શેઠનું કહેવું એમ
હતું કે માખણમાં પાટું મારવું એતો સર્વ કરી શકે છે, પણ જ્યારે
દિશા સૂજતી ન હોય, આફત ઉપર આફત આવતી હોય ત્યારે તેમાંથી
સાર શોધી કાઢે એ અઘ્ઘલવાન કહેવાય છે.

દેવી યશોભદ્રા શેઠની વાત સાંભળતી હતી, એણે પોતાના
અભિપ્રાય કશો આપ્યો નહિ, પણ શેઠ તેને આવો સારો માર્ગ દેખાડે
છે તે તેને વિચાર કરવા માટે ખૂબ ગમે છે એટલું તો તેણે બતાવી
દીધું. શેઠ પોતે એના ચહેરા ઉપર હજી શોકની છાયા છે, એનું હૃદય
રડી રહ્યું છે અને એને આપેલ આશ્રયને એ મહા મૂલ્યવાન ગણે છે
એટલું બરાબર જોઈ શકતા હતા. એને ધીરજ રહે અને તેમાં વધારો
માય તેવી રીતનીજ અને તેટલા પૂરતીજ વાત શેઠે આ પ્રથમ મેળાપ

વખતે કરી. દેવી યશોભદ્રાને એ વાત ગમી છે એટલું શેઠ જોઈ શક્યા.

શેઠ પોતે જૈન સંસ્કારવાળા હતા. એણે ધર્મનો અભ્યાસ તો બહુ કર્યો નહોતો, પણ શ્રવણ અવારનવાર કર્યું હતું અને ત્યાગ કરી શક્યા નહોતા, પણ ત્યાગરૂચિવાળા હતા અને અન્ય કોઈ ત્યાગ માર્ગે પ્રમતિ કરવા હમ્મે તેને પ્રેમભૂદિએ સહાય કરવા સર્વદા તૈયાર હતા. એની વિચક્ષણ નજરમાં યશોભદ્રા માટે ત્યાગ માર્ગ જ જિજિત દેખાયો અને એમાં એનું જીવનસાર્થકય જરૂર થશે એમ એને લાગ્યું એટલે એ વાતને વધારે પુષ્ટિ આપવા બે દિવસ પછી વળી યશોભદ્રાના તંબૂ ઉપર આવ્યા. એમની રીત પ્રમાણે એ એકલા તો કદી સ્ત્રી પાસે આવતાજ નહિ.

આ બીજા મેળાપ વખતે એણે તમિયત અનુકૂળતા વહેરના ઔપચારિક સવાલો પૂછ્યા. કોઈ જાતની અજવડ નથી પડતી એવી પૂછા કરી અને પછી તુરત જણાવ્યું કે હવે તો તેઓ સાકેતમુર રાજ્યની હદની બહાર નીકળી ગયા છે, એટલે રાજ્ય કે રાજ તરફનો કોઈ પ્રકારનો ભો રહ્યો નથી. એણે આગલે હઠાડે સીમાડા પર ચોડા સવારો આવી ચાલ્યા ગયા હતા અને કોઈ બાઈના સંબંધમાં સવાલો પૂછી ગયા હતા એ વાત પણ કરી અને છેવટે એણે સંયમ-માર્ગની વાતો કરી ત્યારે એને ખચર પડી કે યશોભદ્રા પણ જૈનધર્મની અભ્યાસી હતી એને સંસ્કારમાં અહિંસા સંયમ અને તપનાં પદાર્થ-પાઠો મળ્યા હતા, આ વાત જાણી શેઠને આનંદ થયો. કાંઈ જોઈએ તો વચર સંદેશે માંગી મંગાવી લેવાની સૂચના કરી, બાઈ માટે તે હાજર કરવાની માણસોને તાકીદ કરી અને આ રીતે સાચા આજળ વપવા લાગ્યો અને સાવત્રીનગરી નજીક નજીક આવવા લાગી.

* 'સાવત્રી' અસલ નામ છે. જંગાને કહે એ નગરી હતી. એનું સંસ્કૃત નામ 'આવસ્તિ' અથવા 'આવસ્તી' છે. એ ઐતિહાસિક પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું.

; ૨ :

ધનાવહ શેઠની કૌટુંબિક બાનહાની

૭

ધનાવહ શેઠનો સાથ બહુ મોટો મુકામ નહોતો કરતો એટલે સર્વે દરરોજ ચાર પાંચ કોસ ચાલતા આગળ વધતા હતા. શેઠ પોતાના સાથના માણસો ઉપરાંત સથવારો સાધી કરી સાથસાથે બેઝમલા સર્વની દેખરેખ રાખતા. કોઈ માંદું પડે, કોઈને વસ્તુની અગવડ પડે, કોઈને નજીવી બાબતમાં તકરાર કે વાંધા પડે એ સર્વ બાબતપર એતું ધ્યાન રહેતું અને એમના સાલસ અને વહેવાર સ્વભાવને કારણે સાથના માણસો અને સથવારે આવેલા બહારના જનો સર્વ આનંદથી આગળ કૂચ કરતા હતા. સદ્બાગ્યે આ સાથમાં કોઈ લગ્નાડ, ધર્માલિયા કે દુરાચારી આવી મળ્યા નહોતા, એટલે કોઈ જાતની તકલીફ કે ગોટાળા વગર સાથ આગળ વધતો હતો.

યશોભદ્રાના મુખપર શોકછાયા હજી સમી નહોતી, પણ ધીમે ધીમે એ અનિવાર્યને તાબે થતી જતી હતી. પ્રાણીમાં જો વાત જુલી જવાની આવડત કે શક્તિ ન હોય તો જીવન અશક્ય અને. ‘દુઃખનું

ઓસડ દહાડા ' એ લઈ ન સાચી વાત છે અને અનુભવથી સમજાય તેવી છે. અમુક વખત જાય એટલે વાત વીસારે પડતી જાય છે અને ચોક્કસ બનાવને લઈને જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેને પ્રાણી ધીમે ધીમે આધીન થઈ જાય છે અને પછી તે અનુસાર જીવન ઘડતર કરે છે. એ હજી તદ્દન નાની વયની હતી, એના મનમાં હજી અનેક ક્રોડો ભરેલ હતા, હજી ઊગીને ઊભી થતી હતી, દુઃખ સંતાપ કે કષ્ટથી અપરિચિત હતી; એણે નાનપણથી અત્યાર સુધીમાં આફત કે તાપ વેઠ્યા નહોતા, એટલે પોતાની પરાધીન દશા પર, પોતાના વંધવ્ય પર, પોતાના અસાધારણ રૂપલાવણના મોક્તાની ગેરહાજરી પર એને અનેક પ્રકારના ખેદ થતા હતા, પણ એ આવી પડે તે ભોગવી લેવું એટલું અબ્યાસથી શીખી ગઈ હતી. તેના અત્યારે જાત અનુભવ કરતી હતી. એને રાત્રીના શાંત સમયે ધણી વખત દુઃખ યાદ આવતું, મનમાં ઉદ્વેગ થતો, કોઈ કોઈ વાર અજાણે પણ થતો, પણ અંતે એ પરમાત્માનું રમરણ કરી ઊંઘી જતી અને એની તંદુરસ્તી અને મન-સંયમ સારા હોવાને કારણે એ ઊંઘમાંથી કદી વચ્ચે જાગી જતી નહિ. એટલે પાછલી રાત્રે કે ત્રીજા પહોરે જે અકસ્મિક વિચોગ દુઃખ થાય છે તેના તેણે અનુભવ થયો નહોતો. આવા દુઃખમાં ધનાવહ શેઠ જેવા સજ્જનને સાથ મળી ગયો એ ઘોર દુઃખનાં કાળાં વાદળમાં રૂપેરી વીજળી જેવું એને લાગ્યું અને એ ન મળ્યા હોત તો રાજ એને માથે કેવા સંસ્કાર કરત, એના શા હાલ થાત એનો વિચાર કરતાં એને કંપારી છૂટતી હતી. દુઃખના દિલાસારૂપ એ શેઠ પોતાના રૂપ તરફ સીધી નજર પણ માંડતા નથી અને કોઈવાર આવે તો એકલા આવતા નથી એ વાતની એના પર બહુ સારી અસર થઈ અને દુનિયામાં રૂપ ઉપર ફના થનાર પતંજિયાં હોય છે, તેમ રૂપ તરફ નજર ન કરનાર સંયમી સંતોષી દમન કરનારા વીરલા પણ હોય છે એ ખ્યાલ અને અનુભવથી એને આહલાદ થતો હતો.

યૈત્ર વદ પાંચમને રોજ સાથ સાવત્રી નગરે પહોંચ્યો. સર્વ સાથ-વાળાઓ પોત પોતાને રથાને ગયા, શેઠના નોકર ચાકરો પોતપોતાનાં ઘર ભેગાં થઈ ગયાં, ચોકીયાતો એમને ઉતારે ભિતર્યાં, નોકર ચાકરોએ ચાર માસની રજા મળે તેને બદલે આ વખતે છ માસની રજા સળી. અને વધારામાં શેઠને ઘેર લેવાના લગ્ન માણુવા મળશે એ વાતના આનંદમાં તે પડી ગયા અને ભેટ સોમાદ સરપાવની આશા રાખવા લાગ્યા. શ્રાવસ્તી નગરીએ પહોંચતાં સાથ વિખાઈ ગયો, ખાડાં બેલ સર્વ મથારથાને બંધાઈ ગયાં અને ઘેર આવી સર્વ આનંદ કહેરે અનુભવવા લાગ્યા.

યશોભદ્રાને ધનાવહ શેઠને ઘેર ઉતારો આપવામાં આવ્યો. શેઠના પત્ની દેવી યશોદા પણ ભદ્રિક સુખી જીવ હતા. એની પાસે ત્રણ મોટા છોકરાની વહુઓ પણ રૂપાળી હોંશીલી અને આનંદી હતી. સર્વથી નાના છોકરાના લગ્ન આ સાલના વૈશાખ માસમાં લેવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ હતી. આવા ભર્યાભાર્યા ઘરમાં યશોભદ્રાને ઉતારો મળ્યો, પણ એતો સાવત્રી નગરી આવી ત્યારથી ત્યાગમૂર્તિ બની ગઈ. એના મનમાં વિલાસ નહિ, એની આંખમાં વિકાર નહિ, એના ચહેરામાં જોસ નહિ, એનાં કપડાંમાં ઉદ્ધતાઈ નહિ. એક સાદું સફેદ કપડું ઉપર રાખે, મર્યાદા જળવાય તેવો વેશ પહેરે અને આંજણુ, તાંબૂલ, સિંદૂર કે એવી કોઈ વસ્તુની લપછપ વગર એક રથાને રહી ચિંતવન કર્યો કરે. એના સ્વભાવમાં અતડાઈ નહોતી, અકસ્માત ઓચિંતી આવી પડેલી આફતે એને અકાળ ગંભીર બનાવી દીધી હતી. ભદ્રક શેઠાણીને તો એ વાતમાં જરા તોછડાપણું લાગ્યું, પણ મોટા છોકરાની વહુ આ વાતનું હાઈ સમજી શકતી હતી. એણે એ વાતનો ખુલાસો બાઇજી પાસે કર્યો ત્યારે શેઠાણીને પણ યશોભદ્રા ઉપર રાગ બિપળ્યો.

યશોભદ્રાનો વિશેષ પરિચય પોતાના ઘરના માણસોને શેઠ સાહેબે ન કરાવ્યો, માત્ર એ ખાનદાન બાઇ છે, વખાની મારી આવી ચઢી છે

અને જાતે શરમાળ અને દુઃખણી છે તેના યોગ્ય સત્કાર કરવાની બલાઅણુ કરી શેકે તો એના સંબંધી વિશેષ વધારે વાત કરવાની કે એના સંબંધી વારંવાર પૂછ્યા કરવાથી દૂરજ રહ્યા. આવી યુવાન સ્ત્રી અગ્નણી અને પરદેશી, રૂપાળી અને જોખનવંતી ઘરમાં આવે તો અનેક શંકા કુશંકા અને વાલોને રચાન મળે, પણ આ સંબંધમાં ધનાવહ શેઠનું ચારિત્ર એટલું બધું જાણીતું હતું કે કોઈએ એ સંબંધી દરકાર કરી નહિ કે સવાલ કર્યો નહિ. માત્ર મોટા છોકરાની વડુ જરા ચખાવલી અને સાથે નટખટ પણ હતી, એણે યશોભદ્રાને વાત પૂછી લીધી. યશોભદ્રાને આ બાબતથી વાત છૂપાવવાનું કશું કારણ નહોતું, એટલે એણે ટૂંકામાં પોતાની કથની કહી જતાવી. બાબીને તો આ વાત સંભળતાં યશોભદ્રા માટે અકથ્ય માન હિતપન્ન થયું યશોભદ્રાએ તેને સાથે જણાવી દીધું હતું કે હજુ પોતે આ સર્વ હકીકત બહાર પાડવા ઇચ્છતી નહોતી, કારણ કે આ નગરમાં (શ્રાવસ્તિ નગરીમાં) જો કે સાકેતપુરના રાજાનો અધિકાર ચાલતો નહોતો, છતાં પોતે હવે રાજ્યોની અનેક પ્રકારની ખટપટોનો ભોગ થવા ઇચ્છતી નહોતી. આ મોટી બાબી સાથે એને બહુ બેસતું આવી ગયું. એ બહુ બહાર નીકળવા ઇચ્છતી નહોતી અને હજુ ક્યાં જવું, શું કરવું વગેરે કોઈ બાબતનો કાર્યક્રમ મુકરર કર્યો નહોતો, એટલે એ ઘરમાં રહી પોતાનો સમય ગાળવા લાગી.

પ્રથમ દિવસે તો એ થાકી પાકી સૂઈ ગઈ. બીજે દિવસે બપોરે મોટી બાબી એની પાસે આવ્યા અને વાતે વળગ્યા. એણે વાતની શરૂઆત પોતાની નગરીથી કરી. તેણે જણાવ્યું કે આ શ્રાવસ્તિ નગરીને લોકો સાવત્રીના નામથી પીછાને છે. એનો બહુ મોટો લાભો અને ગર્વપ્રદ ઇતિહાસ છે મગધ દેશમાં એ નગરીનું બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે એના અનેક મહાન રાજાઓએ ભારે શૌર્ય અને મોટા ત્યાગ દાખવેલાં છે. ત્યાં જીતારી રાજાની સેના પદ્મરાણીથી અચેલા સંભવ-

નાથ નામના તીર્થંકર થઈ ગયા. એ ત્રીજા તીર્થંકરના વંશજો હજી પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. ત્યાંના રાજા પરંપરાના ધૂળક, પ્રજાકલ્યાણમાં તત્પર અને ન્યાય ધર્મમાં નિપુણ છે અને સંભવનાથ મહારાજના વખતથી ચાલી આવતી કુટુંબ મર્યાદા, રાજ્યધર્મ અને વ્યવસ્થા જળવનારા છે. નગરમાં સંભવનાથ ભગવાનનો ભવ્ય પ્રાસાદ છે. એ કલ્યાણક ભૂમિ વંદન કરવા યોગ્ય છે. નગરમાં ખીજા અનેક પ્રાસાદો છે, વસતીગૃહમાં મહાન આચાર્ય અને ખીજા વસતીગૃહમાં સાધ્વીઓ છે. આવી આવી અનેક વાતો કરી અને આવા ન્યાયી રાજાના નગરમાં યશોભદ્રા તદ્દન સલામત છે એમ છેવટે જણાવી પોતે પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગયા.

યશોભદ્રા હજી આખો વખત વિચારસાગરમાં ડૂબી રહેલી હતી. એને તો આ બધું શું થઈ ગયું—એનો ચિત્રપટ સન્મુખ આવ્યા કરતો હતો. પોતે યુવરાજની પત્ની, વિધવા થઈ, પોતાના પતિનો કાષ્ઠ અંતિમ સંદેશો ઝીલી શકી નહિ, અંતિમ સેવા ચાકરી કરી શકી નહિ અને રાજા જેવો રાજા પોતાના સમા બાઈને મરાવી નાખે અને પોતાને મધરાત્રે ભાગવું પડે, નદીનાળા જંગલના ઢેખાચો સિંહની જર્જનાઓ, નદીના પાણીનો ઉતાર અને છેવટે ધનાવહ શેઠનો સાથ અને પોતાનું બહેન કે દીકરી તરીકે સ્વાગત—આ સર્વ વાત એના મગજમાં ઘર કરી રહી હતી. એને પોતાની આશ્વત અને રખડપટ્ટી પર કુઃખ થતું હતું. પોતાના અકાળ વૈધવ્ય પર અફસોસ થતો હતો, ધનાવા શેઠના આખા કુટુંબનો સંપ, સાદાઈ અને સાલસાઈ જોઈ આનંદ થતો હતો અને પોતે હવે શું કરવું અને ક્યાં જવું, કેમ રહેવું તેના પર તર્કવિતર્ક થતા હતા. આવા અનેક વિચારમાં ખીજો દિવસ પણ નીકળી ગયો. રાત્રે પણ તેના તેજ વિચારો આવ્યા. હજી યશોભદ્રા શેઠની હવેલી બહાર નીકળી નહોતી કે એણે સાવત્રી નગરી જોઈ નહોતી.

ત્રોજો દિવસે સવારે એ મોટા બાબી સાથે હવેલીની બહાર નીકળી. શહેરનો મોટો વ્યાપાર, બજારમાં લોકોની અવરજવર, હાટોની લાંબી લાંબી શ્રેણીઓ, દુકાનોની સીધી પરંપરાઓ અને વેચાતાં માલની વિવિધતાઓ, લોકોને ઉત્સાહ અને તેમની ધમાલ જોતી જોતી એ બાબી સાથે જિનમંદિરે ગઈ. ત્યાંના મુખ્ય ભવ્ય પ્રાસાદને જોતાં એને ઘણો આહવાદ થયો, એને પોતાના બાલ્યકાળનાં ભરંભરણો યાદ આવ્યાં, પોતે ધર્મનો અભ્યાસ કરી મંદિરે જતી ત્યાં દશત્રિંશ અને પાંચ અધિગમ કેવી રીતે જળવવા, આશાતનાઓ કેવી રીતે વર્જવી તેને માટે અભ્યાસ કરતી હતી અને સખીઓ સાથે દર્શન પૂજન માટે કેવા ઉત્સાહથી જતી હતી, એ વખતે એને કેવા સુંદર મનોરથ થતા હતા—તે સર્વ યાદ આવ્યું.

મંદિરમાં શ્રી સંભવનાથ ભગવાનની સફેદ આરસની ભવ્ય મૂર્તિ હતી. એનાં દર્શન કરતાં એને અપૂર્વ વીર્યોત્સાહ થયો, દ્રવ્ય ભાવ પૂજન કર્યું અને ત્યાંથી બાજુમાં આવેલા ઉપાશ્રય જૈન-વસતીગૃહ તરફ બાબી સાથે પોતે ચાલ્યા.

: ૩ :

સૌમ્ય મૂર્તિ કીર્તિમતી

૭

સુવ્ય વિશાળ રાજમાર્ગના ચોકની અંદર જિનમંદિર આવેલું હતું અને તેની બાજુમાં વસતીગૃહ હતું. એને ઉપાશ્રયનું નામ પણ આપવામાં આવતું. ત્યાં સાખીઓને થોડા વખત માટે રહેવાની જોડ-વણ હતી અને સાખી કોઇ ન હોય તો એ સ્થાનમાં પરદેશી મુસાફર યાત્રા નિમિત્તે આવે તે એને ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ કરી શકતા હતા, પણ સાખીનું ત્યાં સ્થાન હોય ત્યારે એને ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ ન થઈ શકે એવો તત્ત્વસ્થ સંઘના કાર્યવાહકોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ઉપાશ્રયમાં તે વખતે કીર્તિમતી નામના અત્યંત ત્યાગી શાંત મૂર્તિ તેજસ્વી સાખી થોડા વખત માટે પોતાના ગામગામના વિહાર દરમ્યાન રહેવા આવ્યા હતા. તેમને સાતત્યી નમરીમાં આવ્યાને હજી ચાર પાંચ દિવસજ થયા હતા. બાબી અને યશોબદ્રા તેમની પાસે આવ્યા. સાથે ૩૫-૪૦ સાખીનો પરિવાર તે વખતે ત્યાં હતો. બન્નેએ સાખીને વંદન કર્યું અને સામે બેઠા.

કીર્તિમતીએ પાના પુસ્તકમાંથી માથું ઊંચું કરી જોયું, શેઠના મોટા પુત્રવધૂને તે ઝોળખતા હતા, કારણ કે વિહાર દરમ્યાન તેઓશ્રી અઝાઉ પણ બે વખત સાવથી નગરીમાં આવી ગયા હતા. ધર્મલાભ પછી તેમણે સહજ પૂછ્યું કે મોટા શેઠાણી અને ધરનાં ખીળ આ વખતે કેમ ઓછાં દેખાય છે, એના જવાબમાં બાબીએ જણાવ્યું કે મોટા શેઠ પરદેશથી બે દિવસ પરજ આવ્યા છે અને પોતાના દિયરના આવતા માસમાં લગ્ન લીધેલાં હોવાથી હમણાં તો વસ્તુની ખરીદી, પાપડ શેવ વડી અનાજ અને ખીજ અનેક તૈયારીમાં પડી ગયેલા હોવાથી આવવાનું ઓછું અને છે.

કીર્તિમતી સાધ્વી અત્યંત પવિત્ર હતા, દુનિયાદારી રીતથી જાણકાર હતા, બાળપ્રજ્ઞચારિણી હતા અને અત્યારે એની વય તો ચાળીશ વર્ષની થઈ હતી, છતાં અકાળ વૃદ્ધાવ ન લાગે તેવી રીતે એ અંબીર, શાંત અને આદર્શ ધર્મીનો નમુનો બની રહ્યા હતા. એનામાં જેટલો ઊંડો અભ્યાસ હતો, એટલીજ એની અચ્છી વકતૃત્વ શક્તિ હતી. એનો મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ ધણે સુંદર અને છતાં એની વ્યવહાર દક્ષતા ધર્મના ઉચ્ચ ધોરણને અનુરૂપ હતી. એમની પાસે નકામી વાત કરવાની કોઈની હિમત ચાલતી નહોતી. એમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ બ્રાહ્મી સુંદરીની યાદ આપે તેવો હતો અને તેમનો ગજાનો કંઈ અત્યંત મધુર હતો. એ જ્યારે સ્તવન સર્જીય બોલે ત્યારે કિન્નરનાં ગાનને ભુલાવી દે તેવો આલાપ હતો અને ગજાની મીઠાશ અજોડ હતી. દ્રવ્ય સાધુ અને ભાવ સાધુનાં જેટલાં લક્ષણ શાસ્ત્રમાં ખતાવવામાં આવ્યાં છે તે સર્વ તેનામાં ઉપલબ્ધ હતાં અને ખાસ કરીને તેમનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત પડતું હતું. એનામાં જે અદ્ભુત અવણ્ય શાંતિ હતી, તેની પ્રતિભા આખા વસતીગૃહમાં પડતી હતી અને તેની પાસે જતાં જાણે એક જાતની ન વર્ણવી શકાય, પણ ખરાખર અનુભવી શકાય એવી નિરાંત અંદર અનુભવાતી હતી.

આવા સૌમ્યમૂર્તિ કીર્તિમતી સાધ્વી પાસે બાબીએ લીધેલાં લગ્ન અને તેને અંગે ધમાલતી જરા વાત કરી એટલે સામાન્ય રીતે બહુ ઓછું બોલનારા સાધ્વીજી જરા ઝળકી ઊઠ્યા અને બોલ્યા: “ જુઓ બહેન! આ સંસારમાં લગ્ન વ્યવહાર અને બીજાં સાંસારિક પ્રસંગોમાં અને દુનિયાની રીતો કરવામાં તથા સગાં સંબંધીના વેધ વચકા જાળવવામાં અને વહેવારમાં પ્રાણી એટલો શુદ્ધાયલો રહે છે કે એને આ બધું શું છે અને શા માટે છે તેનો વિચાર કરવાનો વખત જ મળતો નથી, લોક વહેવાર જાળવવામાં એનો આખો વખત ચાલ્યો જાય છે અને પોતાને ‘ કુશળ ’ કહેવરાવવાની લાલચમાં પોતે ક્યાં ધસડાઈ જાય છે એનું એને જ્ઞાન રહેતું નથી અને આ સર્વ શેને માટે છે તેનો વિચાર કરવાને એને સમય પણ મળતો નથી. સમજી માણસ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેની પાછળ કાંઈક મુદ્દો હોય છે, કાંઈ સાધ્ય હોય છે, કાંઈ ઉદ્દેશ હોય છે; બાકી પવન આવે તે તરફ ધસડાઈ જવું અને આખરે ભીંત આવે ત્યારે અકળાઈને ઊભા રહેવું કે ખેસી જવું એ અકલવાનતું કામ નથી. તમે વિચારશો, તો પ્રાણીની દોડધામ ધમાલ અને ચાલુ પ્રવૃત્તિની પાછળ કાંઈ મુદ્દો હોતો નથી. એ ધન ખાતર પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો તેતો તદ્દન અહીં રહી જનાર છે અને ૫૦-૬૦ વર્ષ માટે આટલા ઉંમરમાં કરવા અને પાછું સર્વ અહીં મૂકી ખાલી હાથે ચાલ્યા જવું એ તો તદ્દન સાધ્ય વગરની સમજણ વગરની અકલ વગરની વાત છે અને માનેલા વ્યવહાર એટલે શું? પોતાનું નામ પુત્ર રાખશે કે વંશવારસ વેલો ચલાવશે એતો ધુમાડાના આચકા છે. પુત્ર અકલવાળો હશે તો તે તેનું સંભાળી લેશે, અકલ વગરનો હશે તો બે આડા અવળા તમાચા લાગતાં કડબર થઈ જશે અને અનેક પુત્રોએ બાપની પૂંજી શુભાવેલી આપણે જોઈએ છીએ. આવા વ્યવહાર ખાતર ધર્મને વિસારવો, આત્માને વિસારવો કે તેના રાગદ્વેષમાં લપટાઈ જઈ ખોટા ચક્કરમાં ચઢી જવું એ તો

હાથપણું કામ કેમ ગણાય ? સંસારમાં હો ત્યાં સુધી વહેવાર તો જળવવા પડે, પણ આંતર ધર્મને અવિરોધપણે, આત્મવિકાસને આંચ અને તેટલી ઝોછી આવવા દેવાને રસ્તે પણ સંસારમાં રહી શકાય છે; તો તમારા જેવા લબ્ધ લક્ષ્ય માનવીએ સંસ્કાર સંગ્રહના પ્રસંગોની અવગણના કરવી ન થટે. અને મોટા શેઠે તો હવે નિવૃત્ત યજ્ઞ સેવામાર્ગમાં કે આત્મ ચિંતનમાં સમય ગાળવો થટે. એમને આટલી આઘેડ વયે હજી પરદેશ ભ્રમવું અને વ્યાપાર ખેડવો તે શા માટે હોય ? ધરમાં વહુ દીકરા છે, ધરનો ભાર વહુઝંઝો ઉપાડી લે તેવી છે અને વ્યાપારમાં છોકરાઓ કાબેલ છે. તેમણે હવે આ જ્ઞાન-જામાંથી અને તેટલા કારગત થવું થટે. આ તમારી સાથે આવેલા બહેન કાણુ છે ? ”

આખો વખત એમની સૌમ્ય ભદ્રક મૂર્તિ તરફ યશોભદ્રા તો જોઈ રહી હતી. એના એક એક શબ્દના ઉચ્ચારની એના ઉપર છાયા પડતી હતી. એના પ્રત્યેક શબ્દ જણે એના મુખમાંથી ફૂલ ઝરતા હોય એવા જણાતા હતા એની આંખમાં શાંતિ, એના બોલવામાં ગંભીરતા. એની વાતમાં રસ છતાં અંગત તત્ત્વ કે હેતુનો તદ્દન અભાવ અને એની ભાષાની ભવ્યતા ઉચ્ચારની વિશિષ્ટતા અને ભાવની વિપુળતા સાંભળતાં સાંભળતાં એ પોતે તો અવાજ યદ્ય મધ હતી અને પ્રથમ દર્શનજ તેના ઉપર અસાધારણ છાપ પડી મધ હોય એમ તેની મુખમુદ્રા પરથી લાગતું હતું.

આવા અદ્ભુત પ્રથમ મેળાપ વખતે યશોભદ્રાના મન પર જે છાપ પડી તેની વિશાળ અસરને કારણે તે વખતે જો કદાચ તેને કાંઈ સવાલ પૂછવામાં આવ્યો હોત તો હૃદયના ભારને કારણે એ જવાબ દઈ શકત કે નહિ તે શંકારૂપ ગણાય, પણ સાઈં થયું કે સાધ્વીશ્રીએ આ નવા આવનાર યાજ્ઞ કાણુ છે એવો સવાલ બાબીનેજ કર્યો. મોટા બાબીતું નામ અનોપમા હતું. એ બહુ કુશળ અને ધનાવા શેઠની

ગૃહલક્ષ્મી હતી. એ વ્યવહારમાં જોટલી ચાલાક હતી તેટલીજ ધર્મ ક્રિયામાં સન્મુખ હતી. ધર્મને અંગે એ કાંઈ વિશિષ્ટ ત્યાગ કરવાની સ્થિતિમાં નહોતી, છતાં એની વૃત્તિ અને વર્તનમાં ત્યાગ ભાવ હોવાને કારણે એ વ્યવહાર કાર્યોમાં ઉચ્ચ રાખી શકતી હતી અને કેટલાક વ્યવહાર ધર્મી પ્રાણીઓની કક્ષામાં આવી ગઈ હતી.

અનોપમા બાબીએ જવાબ આપ્યો : ' એ અમારા મહેમાન છે, શેઠના સાથમાં આવ્યા છે, પોતે જૈન ધર્મના સારા અભ્યાસી છે અને બહુ ક્રિયા કરતા નથી, છતાં ક્રિયા તરફ ભાવ વાળા છે. ' આટલો પરિચય આપી અનોપમા ચૂપ રહી એટલે સાધ્વીશ્રી કીર્તિમતીએ યશોભદ્રાને પોતાની પાસે અવારનવાર આવવાનું સૂચવન કર્યું. એને અભ્યાસ કરવાની રૂચિ હોય તો પોતે અભ્યાસ કરાવશે. એમ જણાવી લીધું અને જીવનની સફળતા કરવા પ્રત્યેક પ્રાણીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેવો સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ આપ્યો. યશોભદ્રા એક અક્ષર બોલી નહિ, પણ એને શ્રી કીર્તિમતીના તરફ ખૂબ આકર્ષણ થયું હોય એમ એના મુખ ભાવથી જણાઈ આવતું હતું.

પ્રથમ મુલાકાત લગભગ અરધો કલાક ચાલી હશે. આજે ચેત્ર વદ આઠમનો દિવસ હતો. હવે પછી અનોપમા અને યશોભદ્રા આવશે ત્યારે તેમને તાત્કાલિક પૂરાં થયેલાં આર્થબિલની ઝોળામાં રહેલ સિદ્ધચક્રનો મહાન યોગ સમજાવવા પોતે પ્રયત્ન કરશે એટલું જણાવી દીધા પછી શ્રીમતી મધુર સ્વરે ' ધર્મલાભ ' બોલ્યા એટલે નણુંદમાબી ત્યાંથી ઊડી પોતાની હવેલીએ પાછા આવ્યા.

હવેલી તરફ પાછા આવતાં, વાત પરથી યશોભદ્રાએ જણાવી લીધું કે શ્રી કીર્તિમતી સંસારી અવસ્થામાં કોઈ ગૃહસ્થની પુત્રી હતા, જાતે અભ્યાસ કરી જ્ઞાનવાન હોઈ સંસારના ત્યાગી બન્યા હતા, બાળ-બ્રહ્મચારી હતા અને આદર્શ સાધ્વી હતા. એ કદી નકામી વાત કરતા નહિ, ગૃહસ્થીના ધરની વાતોમાં માથું મારતા નહિ અને

અત્યંત આનંદથી ભવભીરુપણે ચારિત્ર પાળતા હતા. એને કોઇ ગામ, કોઇ સ્થાન કે કોઇ વ્યક્તિ પર પ્રતિબંધ હતો નહિ અને એ જ્ઞાન ધ્યાનમાં ઉલ્લસ રહી અને તેટલું આત્મશ્રેય સાધતા હતા. એ અગાઉ પણ બે ત્રણ વખત શ્રાવસ્તિ નગરીમાં આવી ગયેલા, પણ એણે કોઇ પ્રકારની ખટપટ કરેલ ન હોવાને કારણે આખા સમુદાયમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઇ ગયેલા હતા અને ભાષાસંયમને માટે એની બહુ પ્રશંસા થતી હતી. એ જરૂરી પ્રસંગે ઘણા લાંબા સયમ સુધી અરબલિત ઉપદેશ આપી શકતા, પણ આકીના સમયમાં એ બહુ વાંચતા, સાધ્વી અને શ્રાવિકાઓને અભ્યાસ કરાવતા અને દરરોજ બે કલાક ધ્યાન કરતા. એની પાસે નકામી વાત કરવાતું અને તેમજ નહોતું. એને ખાવાપીવાની જરાપણ લાલસા નહોતી અને ગૃહસ્થીનો સ્ત્રી વર્ગ એની પાસે કદાચ કોઇ જાતની કુચળી કરવાની શરૂઆત કરે તો એ અત્યંત પ્રેમથી પણ ચોખ્ખવટથી એવી વાત જૈન વસ્તીગૃહમાં શોભે નહિ એમ કહી અટકાવી દેતા હતા, એની શાંતિની આબા આખા વસ્તીગૃહમાં પડતી હતી અને એનો સાધ્વી સમુદાય પણ ભવ્ય ચેતનવંતો અને સંયમની સાધનામાં રત હોતો. એના ઉત્તમ ચારિત્રને કારણે એ નાની વયમાં ‘પ્રવર્તિની’ પદ પામ્યા હતા અને ગચ્છાધિપતિ પણ એવાજ આદર્શ ત્યાગી અને સંયમી હોઈ એને બહુ સારી રીતે પીછાની ગયા હતા. હમણા જ સમાચાર આવ્યા હતા કે વિહાર કરતાં કરતાં ગચ્છાધિપતિ થોડા દિવસમાં અહીં (શ્રાવસ્તી-નગરીએ) પધારવાના છે. આ ગચ્છાધિપતિ પણ બહુ ભવ્ય વ્યક્તિ છે વગેરે વગેરે.

આટલી વાત થતાં યશોભદ્રાને એમાં ખૂબ રસ પડ્યો. એણે જાણ્યું કે આચાર્ય મહારાજનું નામ અજિતસેન સૂરિ હતું. તે દિવસે બપોરે પાછા યશોભદ્રા અને ભાભી અનેપમા બેઠા ત્યારે સાધ્વી શ્રી કીર્તિમતીની જ વાત ચાલી. તે વાતમાં યશોભદ્રાને માલૂમ પડ્યું કે સાધ્વી કીર્તિમતી ‘મહત્તરિકા’ હતા, આખા ગચ્છ ગણના

સાધ્વીના અગ્રપદે સ્થપાયલા હતા અને પ્રવર્તિની સ્થાનને ખૂબ દીપાવી રહ્યા હતા. પોતે તેમની પાસે વધારે જવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે અનુપમા બાબીએ કહ્યું કે પોતે તો હાલ ઘરમાં લગ્ન કાર્યને અંગે વારંવાર આવી શકશે નહિ, પણ ઘરમાં દાસી હતી તેને બધામણ કરી દીધી કે જ્યારે યશોભદ્રાને શ્રી કીર્તિમતી પાસે જવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેની સાથે દાસીએ જવું. આવસ્તી નમરી મોટી હતી અને વસતીસ્થાન જરા દૂર હતું. ત્યાં જવા માટે સુખપાળની ગોઠવણ કરવા બાબીએ સૂચવન કર્યું, પણ યશોભદ્રાએ તે માટે ના કહી. એને ચાલીને જવામાં જરા પણ હીણપ લાગે તેમ નહોતું, પણ દાસીના સથવારાની જરૂર લેણે સ્વીકારી લીધી. છતાં અનુપમાએ કહ્યું કે બની શકશે ત્યારે પોતે જરૂર વસતીગૃહે સાથે આવશે, કારણ કે તેને પણ મહત્તરિકાના પ્રત્યેક શબ્દ પર મુગ્ધતા થતી હતી અને પોતે એમના આવસ્તીના વસવાટને લાભ લેવા જરૂર માગતી હતી. તેને વળી જણાવ્યું પણ ખરૂં કે પોતાના કુટુંબમાં લગ્નકાર્યથી પરવાર્યા પછી પોતે વધારે વખત લાભ લેશે અને બનતા સુધીતો મહત્તરિકાનું ચાતુર્માસ પણ આવસ્તીમાં થવા સંભવ હોય, ચાતુર્માસમાં ખૂબ મજા આવશે.

આ રીતે કોઇવાર દાસી સાથે અને કોઇવાર બાબી અનુપમા સાથે યશોભદ્રા ઉપાગ્રમે જવા લાગી. પ્રથમ દિવસે જ સંસારની અસારતા, ઈર્ષ્યોની વિકળતા, સંયમની મહત્તા આદિ વિષયો પર વાતો નીકળી અને આ વાતો તરફ યશોભદ્રાને રાગ થયો અને એમાં પોતાની માનસિક વ્યથાનો રસ્તો દેખાયો.

કીર્તિમતીએ જોયું કે યશોભદ્રા નવું પાત્ર છે, એના પર ઘાટ ધડી શકાય તેવું છે એટલે પછી તો એમણે પણ સંસારના આખા સ્વરૂપનું તેની પાસે નિરૂપણ કરવા માંડ્યું. એને સંસારની અસ્થિરતા, સમગ્રની અસ્થિરતા, શરીરની અસ્થિરતા આદિ વાતો એવા સ્પષ્ટ આકારમાં એક પછી એક મૂકવા માંડી કે યશોભદ્રાને તો જાણે નવું

જીવન આવતું હોય, પોતાની સામેના અંધકારના પડદા કપાતા જતા હોય અને નવો નવો પ્રકાશ પડતો જતો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પરિણામે એ ઠાઠ ઠાઠ વખત તો દિવસમાં બે વખત શ્રી કીર્તિમતી પાસે જવા લાગી.

પ્રથમ મેળાપ પછીના ત્રીજે દિવસે યશોભદ્રા એકલી શ્રી કીર્તિમતી પાસે ગઈ ત્યારે તેણે સાધ્વીશ્રીને પોતાની આત્મકથા બહુ સંક્ષેપમાં જણાવી. સાધ્વી પ્રવર્તિનીને તો સંસારનું સ્વરૂપ સમગ્ર જાયેલું જ હતું એટલે એને એમાં ખાસ નવાઈ ન લાગી. ઇંદ્રિયો પર સંયમ ન હોય ત્યારે માણસો કેવા મૂખ જાની જાય છે, પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી કેવાં ગાંડાં કાઢે છે, વિવેક બ્રષ્ટ થાય ત્યારે કેવાં વર્તના કરે છે. તેમાં એણે તો અનેક દાખલાઓ આપ્યા તે સાંભળી યશોભદ્રા ખરેખર વિચારમાં પડી ગઈ. કર્મવશ પડેલો પ્રાણી ઇંદ્રિય પરવશ પોતાની નજીકના સગાં સાથે કેવાં ખોટાં વર્તીવો કરે છે, છૂટો મૂકેલો ઇંદ્રિયગ્રાહ કેટલા અને કેવા અધઃપાતો કરાવે છે અને જીવનનાં સગપણો કેટલાં દૂંક વખતના હોય છે તે સંબંધી લાંબી નજરે વિચાર બતાવતાં એણે સંસાર ચક્રની ઘટના ભવ્ય ભાષામાં પણ ચોખવટથી જણાવી દીધી અને એનો નિસ્તાર લાવવાનો માર્ગ પૂછતાં એણે અહિંસા સંયમ અને તપના માર્ગનો મહિમા બતાવી, ગાંધી માણસો કદી સંસારમાં લપટાતા નથી, લપટાય તો કેવી રીતે ઉપર તરી આવતાના રસ્તા શોધે એ સર્વ વિચાર બહુજ સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યો. આ હકીકતથી યશોભદ્રાના મન પર જખરી અસર થઈ. અત્યાર સુધી યશોભદ્રાના મન પર શોકની છાયા હતી તે બળના રૂપમાં ફરી જવા લાગી, પોતાના અમાપ દુઃખનો ઉપાય એને શ્રી કીર્તિમતીના સાનિધ્યમાં લાગ્યો અને પોતે પણ શ્રી કીર્તિમતી જેવી થાય તો આ સંસારના ત્રિવિધ તાપથી જળવાને બદલે પોતાનો ભવ સફળ કરી શકે એવી એની ધારણા થઈ. એને પોતાનું જીવન અત્યાર સુધી ભારરૂપ લાગતું હતું તે હવે

હેતુસરનું લાગવા માંડ્યું અને જ્યારે અત્યાર સુધી આખા સંસાર રણમાં તાપ રેતી અને ગરમ વાયરા દેખાતા હતા ત્યારે હવે તેમાં પણ લીલો પ્રદેશ (oasis) દેખાવા લાગ્યો. જીવનનો સાર શોધવાની અને શોધ્યા પછી તે માર્ગે લાગી જવાની અત્યારની મળેલી તક શુભાવવા જેવી નથી એ મુદ્દાપર એણે વિચારધારાની દિશા અદલી અને એ ફેરબદલાને પરિણામે એનું સંસારપરનું અને આત્મા તરફનું આખું વલણ મહાન પલટો લેતું હોય એમ એને લાગવા માંડ્યું.

હવેલી પર આવી તેણે આ વાત અનોપમા ભાભીને કહી. અનોપમા પ્રથમ તો જરા સડક થઇ ગઇ. એને હવે યશોભદ્રા પર રાગ થયો હતો અને જેના પર પોતાને રાગ હોય તે માણસ સંસાર છોડી જાય તે કદી કોઇને પાલવતું નથી એ તો જીગજૂની વાત છે. એણે વાતને તદ્દન જીદ્દુ સ્વરૂપ આપ્યું. એણે ત્યાગ માર્ગની કઠીનતા પર વધારે ભાર મૂક્યો. રાજરાણીના જીવનની સરળતા, ખાવાપીવાની વસ્તુઓની વિપુલતા, મન કે શરીરપર કાબૂ આવવાની વિષમતા અને ખાસ કરીને રાજકુમારી અને રાજરાણી માટે એ વાતની વધારે પડતી મુશ્કેલી પર એણે વાત કરવા માંડી અને પોતાની સગી બહેન દીક્ષા લેવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેને ના પાડે, સમજાવે, વાતને મુદ્દતમાં નાખે, તેવી રીતે તેણે સલાહ આપવા માંડી. ભગવતી દીક્ષા એતો લોહાના ચણા ચાવવા જેવું વિષમ કાર્ય છે, એ કાંઈ કાચા પોચાનાં કામ નથી અને એતો આખા જીવન પલટાનો પ્રશ્ન છે. એમાં આમ ક્ષણિક વૈરાગ્ય આવી જાય તેથી આખા ભવના પ્રશ્નોનો નિકાલ ન કરી શકાય. પાંચ પંદર દહાડા કે એ પાંચ માસનો સવાલ હોય તો જાણે સમજ્યા, પણ આતો હમેશને માટે સંયમ, મહાધૈર તપસ્યા, જમીનપર સૂવાનું, પગે ચાલવાનું, ભીક્ષા લાવીને ખાવાનું અને મન વચન કાયાના યોગો પર સંયમ આપી જાંદગી સુધી રાખવાનો- આ સર્વ વાતો અનાવવી એ કાંઈ ફૂડલીનો ગોળ ભાંગવા જેવી વાત નથી. આ વાત પર વધારે વિચાર કરવા જેવો છે એમ કહી એણે એ વાતને લાંબા ઝોળા પર નાખી. આજે ચૈત્ર સુદ ૧૦ નો દિવસ હતો.

: ૪ :

રાજા પુંડરીકનો પશ્ચાતાપ

૬

જે રાત્રીના પછવાડેના ભાગમાં યશોભદ્રા સાકેતપુર છોડી નાસી છૂટી, તેના ખીજ દિવસની સવારે મહા અમાત્ય પ્રથમ પહોરને છેડે જાતે મહારાજા પુંડરીકને મહેલે પધાર્યા. એમને પ્રથમથી રાજ મેળવવાની જરૂર નહોતી. એ ખાસ કામ હોય અથવા મહારાજાની તરફથી તેડું આવ્યું હોય તોજ રાજમહેલમાં આવતાં, બાકી પોતાનું કામ ખરું કામ એ ઘેર કરતા અને કોઈ કોઈવાર કચેરીમાં આવીને કરતા. એને હિમરની અસર શરીર પર લાગતી હતી, માથો પર એક પણ બાલ કાળો રહ્યો નહોતો, છતાં એના મગજમાં વિચારની રપજટા હતી અને સલાહ આપવામાં એની લાંબી નજર, રાજમહિત અને પરંપરા પોષક વૃત્તિ જરૂર દેખાઈ આવતાં હતાં. એની ભવ્ય મુખ-મુદ્રા પર મહત્તા, અડગ નિશ્ચય અને છતાં કારસ્તાન સમજવાની ચકળવકળતા દેખાઈ આવતા હતા. એ જરા ખબર મોકલી સીધા મહારાજા પુંડરીક પાસે ગયા.

‘ મારા રાજા ! ’ મહા અમાત્યે શરૂઆત કરી ‘ હમણા કેમ તદ્દન નમરવસ થતાં દેખાંઓ છો ? શરીરે સ્વચ્છતા કેમ ઓછી દેખાય છે ? ઉપચાર કાંઈ કરો છો ? આટલા વખતમાં કદી આપની આવી સ્થિતિ દેખી નથી અને આપના મન પર મોટો ભાર દેખાય છે. શી હકીકત છે ? ’

મહારાજાએ કહ્યું ‘ કાંઈ ખાસ બાબત નથી. તબિયત ઠીક છે. રાજવૈધને બોલાવ્યા હતા. તેમણે ખાસ ઉપચારની જરૂર નથી એમ કહ્યું. થોડા વખતમાં સર્વ ઠીક થઈ જશે. ’

‘ પણ મારા નાના રાજા ! ’ મહા અમાત્યે ચલાવ્યું ‘ તમે રાજ-કાજમાં લગભગ એક માસથી કાંઈ બ્યાન આપતા નથી. સીમાડા પર લશ્કર મોકલ્યું તેનું શું થયું તેના સમાચાર પણ પૂછતા નથી અને આખો વખત ગમગીન બેસી રહો છો ! નથી હરતા હરતા કે નથી રમત ગમત કરતા, નથી આનંદ કરતા કે નથી આપની હિમરના સહ-ચારી મિત્રોમાં બળી ઠાઠા મસ્કરી કરતા, મહારાણી પણ ફરિયાદ કરતા હતા કે આપને શું થયું છે તે સમજતું નથી, તો કાંઈ દિલ બોલી વાત કરશો ? આમને આમ ચાલે તો રાજ્યનું શું થાય ? ’

અમાત્યજી ! રાજ્ય તો ચાલ્યા કરે છે, તમે અત્યારે વહેલી સવારે કોઈ દી નહિ, ને કેમ આવી ચડ્યા છો ? રાજાએ ટૂંકું પતાવવા ઠંડો જવાબ આપ્યો.

પણ અમાત્યને મનમાં અત્યંત વલોપાત થતો હતો. એણે રાજાના ‘ રાજ્ય તો ચાલ્યા કરે છે ’ એ શબ્દોને પકડી લીધા અને પછી જરા લંબાણ ચલાવ્યું ‘ મારા સાહેબ ! રાજ્ય તો રાજાથી ચાલે, જો રાજા બેદરકાર અને તો દેશમાં ઠગારા લૂંટારા તાલીમખાજ અને ધાંધલીઆનું જોર વધી જાય, આજુબાજુના દુશ્મન રાજાઓ તાકીને એકા હોય તે જોર કરે અને રાજ્ય ધસાતું જાય, પક્ષ નબળો થતો

જય અને જલ્મીમોતું જોર થાય. રાજ્ય તો સત્ય પર ચાલે છે, રાજાના કડક શાસન પર ચાલે છે, વિશુદ્ધ ન્યાય પાલન પર ચાલે છે, પ્રજાના જનમાલની સલામતી પર ચાલે છે, યોગ્યને યોગ્ય બદલો મળે તે પર ચાલે છે, ચોર ઠગારા બદમાશને નસિયત કરવા પર ચાલે છે, માદીકરીની આખરની સલામતી પર ચાલે છે. રાજા આગેવાન કે સલાહકાર કર્તાવ્ય બ્રષ્ટ થાય તો રાજ્યના પાયા ઢીલા પડી જાય છે અને અંતે રાજા રાજ્ય અને પ્રજા સર્વને ખૂબ સહન કરવું પડે છે.’

હજી મહા અમાત્ય આમળ બોલવા જતા હતા ત્યાં પ્રતિહારી આવી રાજાના કાનમાં સંદેશો કહી ગયો. મહા અમાત્ય અને મહારાજા બેઠા હોય ત્યારે રાજ્યના કોઈ નોકરથી અંદર અવાય નહિ એવો સામાન્ય નિયમ હતો તેને ચૂકી જઈ પ્રતિહારી અંદર આવ્યો એટલે ખાસ અમત્યના સમાચાર હશે એમ લાગવાથી મહા અમાત્યે સવાલ કર્યો ‘ કેમ શું છે ? કોઈ ખાસ બાતમી આવી છે ? ’ પ્રતિહારી તો સમાચાર આપી બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. રાજાએ જવાબમાં કહ્યું ‘ એણે જરા ગંભીર વાત કરી છે. એ કહે છે કે આપણા કંડરીકની બીધવા રાણી યશોબદ્રા તેના મહેલમાં સવારથી જણાતા નથી. આ વાતની તપાસ કરવી જોઈએ. ’

‘ અરે હા ! ’ અમાત્યે વાત ઉપાડી લીધી. ‘ હું તમને એના સંબંધમાંજ વાત કરવા આવ્યો હતો. તમે આવા ઉચ્ચ ગ્રાહવાળા થઈને શું માંડી બેઠા છો ? આપણું રાજ્ય તો અહિંસા સંયમ અને ત્યાગના સૂત્રો પર ચાલે છે. તેનો રાજા પોતે પોતાના આશ્રિત કે સ્વજન પર આડી નજર કરે તો તો દુનિયા રસાતાળ જાય ! અને ગામમાં તો કહેવાય છે કે એના પતિના-આપના નાના ભાઈના અકાળ મરણમાં આપનો હાથ હતો ! આ વાતમાં એક અંશ પણ સત્ય હોય તો આપના વંશના દાણાં પાણી પરવાયાં જણાય છે. શું આપ આજે રાત્રે યશોબદ્રાના મહેલે જવાના છો ? ’

રાજા પર સીધો ઝાટકો પડયો. અમાત્યને એ પિતાતુલ્ય માનતો હતો અને અમાત્ય પણ રાજાને મર્યાદામાં રહી સાચી સલાહ આપતા હતા. આજે રાત્રે પોતે યશોભદ્રાને મહેલે જવાના છે એ વાતની ખાતરી મહા અમાત્યને કેમ મળી એ વાતની પણ રાજાને નવાઈ લાગી. પણ એ વાત ખાઈ જતાં એણે કહ્યું 'અમાત્ય ! તમે શું મોઢ્યા ? મારા ભાઈનું ખૂન કું કરાવું એ વાત તે કદી બને ?'

'ત્યારે હીરજી હનૂરિયાને આપે કંડરીકની પાછળ નહોતો મોકલ્યો ?' અમાત્યે સવાલ કર્યો.

'મેં એને બરાબર મોકલ્યો હતો. માત્ર કંડરીક સીમાડા પર જાય, ત્યાં જઈ લડે અને કામમાં રહે એ બાબત પર દેખરેખ રાખવા એને મોકલ્યો હતો.' રાજાએ ગંભીરતા ધારણ કરી જવાબ આપ્યો.

અમાત્યે વાત રસપર ચઢાવી 'પણ એણે કંડરીકની છાવણી આખી સળગાવી દીધી, જીંધતા કંડરીકને જીવતો બાળી મૂક્યો. ચાર માણસની સહાય લીધી અને આખા લશ્કરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે અને આપના નામ પર વાતો થાય છે તે આપે જાણી નથી ? મહારાજાએ તો દાન ઉપર હાથ મૂક્યા એટલે મંત્રીએ આગળ ચલાવ્યું 'સાહેબ ! સાંભળો. તમારા નામે એ હનૂરિયો લશ્કરમાં ગયો, એવા ખીન લશ્કરી ખીન તાલીમી માણસને લશ્કરમાં જોઈ સર્વને નવાઈ લાગી, એણે રાજાની મહેલ છાપવાળો હુકમ બતાવ્યો એટલે એને છાવણીમાં સ્થાન મળ્યું. એણે ત્યાં જઈ ખીજી કંઈ કામ કર્યું નથી. એણે યુવરાજા કંડરીક પર તકેદારી રાખવા માંડી, તેનાં છોડાં શોધવાનું કામ શરૂ કરી દીધું અને અંતે એણે દેવના કુંવરસમા ભાઈને જીવતો સળગાવી મૂક્યો. આખા શહેરમાં કહેવાય છે કે આપે ખોટી દાનતથી દેવી યશોભદ્રાને પોતાની કરવા આજીવન કાવતરું રચ્યું હતું. આખા ગામમાં તો હાહાકાર થઈ રહ્યો છે !'

રાજ્યએ બહાર રાહ જોતાં ખાસદારને બોલાવ્યો અને હીરજી હજૂરિયાને જલ્દી બોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. દરમ્યાન પ્રધાનને જણાવ્યું કે પોતે યશોભદ્રા પર મોહી ગયો હતો એટલે બાઈ થોડો વખત દૂર હોય તો પોતાનું કામ થાય એટલા વાસ્તે તેને દૂર કર્યો હતો અને તેના પર તકેદારી રાખવા હીરજીને મોકલ્યો હતો. એને મારી નાખવામાં પોતાનો હાથ નહોતો કે પોતાને તે વાતની ખબર નહોતી કે પોતે તેવા પ્રકારનો હુકમ આપ્યો નહોતો. આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં હીરજી આવી પહોંચ્યો. મહાઅમાત્યે એચાર સવાલ પૂછ્યા. એના સમજવામાં આવી ગયું કે મહારાજનો આખો હુકમ હીરજીએ ઉઘલાવી નાખ્યો હતો. પોતાના પ્રેમમાર્ગમાં આડખીલી રૂપે નડતાં પોતાના બાઈને દૂર રાખવાના હુકમનો અવળો અર્થ હજૂરિયાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અને મહારાજની મહેરબાની મેળવવાને અંગે મનમાં ઉપજાવી કાઢ્યો હતો અને બચાંકર કાર્ય એણે જાણી સમજીને કર્યું હતું. આખી તપાસ કરવામાં અને મહારાજના શબ્દો સમજવામાં અને હજૂરિયાના કારસ્તાનમાં છૂપાયેલું આખું વિકૃત માનસ સમજવામાં એને વખત ન લાગ્યો. એણે રાજની હાજરીમાં હીરજીને દેશની હદ ચોવીસ કલાકમાં છોડી જવા ફરમાવી દીધું અને આવા હલકા વર્ણના નીચ સ્વભાવના માણસો રાજ્યની હદમાં ન રહેવા જોઈએ એવી સજાવટ કરી દીધી.

રાજ પોતે તો બાઈના અકાળ ખૂનને લગતી આખી વાત જાણી છોલીલો બની ગયો. એના ખ્યાલમાં બાઈનું ખૂન સ્વપ્ને પણ હતું નહિ, એનું કારણ આડકતરી રીતે પોતે બની ગયો એટલે એના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. એને તો અત્યારે જાણે આખી દુનિયા ચકળ-વકળ ફરતી હોય એમ લાગવા માંડ્યું. આ અંતરના તાપમાં એ યશોભદ્રાની આખી વાત બૂલી ગયો. એને બોળા હિતસાહી બળવાન બાઈની સ્મૃતિ તાજી થઈ. એની સાથે ફર્યાદ, રખડયા, રમ્યા, ખાધું

પીધું અને હાણ્યા માણ્યા—એ વાતો એની અંતર ચક્ષુ સામે ખડી થઇ, એને એ પોતાની ડાખી ખાંસ મળ્યો હતો એ વાત એના મનમાં આવી મઠ, પોતાને પુત્ર ન થાય તો તે રાજ્યનેા ઉત્તરાધિકારી હતો એ વાત પણ એને સાંભરી, એની નસમાં અને પોતાની નસમાં એકજ માતાપિતાનું લોહી વહેતું હતું એ એના વિચારપંથમાં આવ્યું. એ તો ખરેખર હૃદયથી રડવા લાગ્યો, એની એક આંખમાં શ્રાવણ અને બીજીમાં ભાદરવો ભેઠ, એના પશ્ચાત્તાપ સાચો છે એમ મહાઅમાત્યને લાગ્યું.

મહાઅમાત્યે જોયું કે અત્યારે હવે વધારે વાત કરવાથી રાજા કાંઈ બિંધુચતું કરી બેસશે. રાજા અંદરખાનેથી સાત્ત્વિક હોવા છતાં જીવાનીના જીરુસામાં અને બદ સોબલથી ખોટે રવાડે ચઢી ગયો હતો. વાત વધારે છેડવામાં હાલ તુરત કાંઈ માલ નથી, વખત વખતનું કામ કરશે અને રાજા પોતાની અસલ મર્યાદામાં આવી જશે એમ ધામતાં એણે તુરત માણસોને યશોભદ્રાની શોધ કરવા મોકલ્યા. પોતે મહારાણીને મળ્યા. મહારાજાને જાણવડા અને એને માટે ચિંતા ન કરવી તેમજ કેાઇ વાતનાં મેણાં કે છણુકાં ન કરવાની ભિચિત સૂચના આપી. વાત દરમ્યાન એને પ્રિયવદા દાસીની આખી હકીકત રાણીએ જણાવી દીધી. ટૂંકી તપાસ કરી મહાઅમાત્યે એને નોકરીમાંથી હાઠી મૂકી અને રાજ્યમહેલમાં બનેલ વાતનો જો એક અક્ષર બોલશે કે વાતો ફેલાવશે તો એને રાજ્યમાં રહેવું બારે થઇ પડશે એટલી સખત તાકીદ આપી રાજ્યમહેલમાંથી અને રાણીની નોકરીમાંથી તેને દૂર કરી દીધી.

આ સર્વ વ્યવસ્થા કરતાં લગભગ કલાક થઇ ગયો. એટલામાં મુદામ માણસો પાકા સમાચાર લાવ્યા કે દેવી યશોભદ્રા રાત્રીના ત્રીજા પહોરે તદ્દન એકલા ચાલી નીકળ્યા છે. એણે દાસીનો વેશ લીધો હતો અને દેવી યશોભદ્રા માટે દવા લેવા જવાને બહાને એ મહેલમાંથી

ચાલી ગયા હતા. વિચક્ષણ મહા અમાત્ય, યશોભદ્રાનું માનસ બરાબર સમજી ગયા. એણે તપાસ પૂરી કરવા દેવી પાસે રહેતી વિચક્ષણા દાસીને બોલાવી સમાચાર પૂછ્યા. તપાસ પરથી અને દાસીના કહેવાથી યશોભદ્રાનું આખું મનોમન્યન એ સમજી ગયા. દાસીએ આખમાં આંધુ સાથે કહ્યું કે ' મને જરા સરખો ખ્યાલ પણ નહિ કે દેવી અહીંથી આપ્યા જશે. હું તો રાતના બાર વાગ્યા સુધી એમની પાસે બેઠી હતી અને વ્યવહારની અને દિલાસાની કંઈ કંઈ વાતો મેં તેમની સાથે કરી હતી પણ આખા દિવસના થાકને લીધે મને જાંઘ આજવા લાગી એટલે દેવીએ મને સૂઈ જવા કહ્યું. તે વખતે એ કાંઈ બોલ્યા પણ નહિ. આપને રાત્રે બોલાવ્યા એટલે આપ સર્વ બાબતને પાકા જાહેાજસ્ત કરશે એવી મને ખાતરી હતી. આપ ગયા તે વખતે દેવી બોલી ગયા હતા કે અત્યારે તેનું કોઈ નથી. કદાચ એમને આજના જવાબમાં કંડક લાગી હશે, પણ એમનો કોઈ પ્રકારનો ભાવ હું તે વખતે સમજી શકેલી નહિ. મને ખરેખર ખેદ થાય છે કે જોત્તના આજસમાં હું એમને એકલા મૂકી મહેલના ખીજા ભાગમાં જઈ સૂઈ ગઈ. ' આખી વાત દરમ્યાન એ તો રડ્યા જ કરતી હતી. વિચક્ષણ મહામંત્રીના લક્ષ્યમાં યશોભદ્રાનું આખું માનસ સ્વરૂપ આવી ગયું. યશોભદ્રાની સાથેની વાતમાં પોતે બાર મૂકી વાતને મોળા પાડી ન દીધી તે વાતને તેમને જરા ખેદ પણ થયો.

જપોદના બાર વાગ્યા સુધી મહા અમાત્યે તપાસ ચાલુ રાખી, પોતે રાજમહેલમાં જ રહ્યા, કદપના આવે કે શક્યતા જણાય ત્યાં માણસો હોડાવ્યા પણ દેવી યશોભદ્રાને કોઈ સ્થાનેથી પત્તો ન લાગ્યો. છેવટે એણે ચારે તરફ ઘોડેસ્વારો દેવી યશોભદ્રાની તપાસ કરવા મોકલ્યા. અને એક ખાસ ખેપિયો દેવી યશોભદ્રાના પિયર મોકલ્યો. મહાલિક ગુલુવર્માને ત્યાંથી એનો પત્તો લાગવાની પોતાને શક્યતા લાગી અને એ રીતે એણે તપાસ કરવાની સર્વ ચાલવણીઓ કરી લીધી.

હંવટે મહેલ છાડતી વખત એણે મહારાણી યશોધરાને કહ્યું કે 'મહારાજ એક બે દિવસ ખૂબ રડશે, એને બને તેટલું રડવા દેજો. એને દિલાસો આપી રડતા અટકાવશો તો એ માંડા થઈ જશે. કદાચ એ ન રડે અને વાતે વળગે તો કંડારીકની વાત કાઢી એને રડાવજો, એની સામે બેસી તમે રડજો, એ રડતાં અટકે નહિ એ વાત ધ્યાનમાં રાખજો. મનમાં ડયૂરો ભરાઈ રહેશે તો એની કંધામણી થશે અને તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. બાકી યશોબદ્રાનું નામ દેતા નહિ, એના સંબંધનો ઉલ્લેખ કરતા નહિ, એની વાત યાદ કરીને કોઈ જાતનાં મેલ્યાટાંણાં મારતાં નહિ. માત્ર એ પૂછે કે યાદ કરે તો એટલું જ કહેશે કે એની તપાસ કરવા માટે ચારે તરફ માણસો અને ઘોડેસ્વારો મોકલ્યા છે. અને એને પિયર પૂછપરછ કરવા ખાસ મુદ્દામ કાસદ મોકલ્યો છે.' આ વાતમાં જરા પણ અફસતી ન થાય તેવી પાકી બલામણી કરીને મહાઅમાત્ય પોતાને મંદિરે ગયા.

મહારાજના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાનો બાઈ જેવો બાપ ચાલ્યો ગયો, તેનું નિમિત્ત કારણુ પોતે બની ગયા એ વાત પર એનો જીવ ખૂબ અભરાયો. એ મુકતકંઠે ખૂબ રડયા. સાંજને વખતે એને દેવી યશોબદ્રા યાદ આવી. હવે એના ઉપર જે વિષયવાસના હતી તેને બદલે પોતાને મન એ જાણે જીવતી પૂજ્ય આરાધ્ય દેવી હોય એવો ભાવ થયો, પવિત્ર સતીના આખા જીવનની સુખંધ એની ઉપર અસર કરવા લાગી, એનો સંયમ, એનો ત્રિવેક, એની સભ્યતા અને એનું 'શું થયું' હશે અને એ ક્યાં ગઈ હશે એની એને ચિંતા થઈ, પણ હવે એના સંબંધમાં પોતે કાંઈક બોલે તો રાણી એનો અવળો અર્થ કરે એ ચિંતાથી એના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ ન કર્યો, કે એની તપાસનું પરિણામ શું આવ્યું તે સંબંધી પૂછગાછ પણ ન કરી. મહાઅમાત્ય યોગ્ય કરી લેશે એવી તેને ખાત્રી હતી.

બીજે દિવસે મહાઅમાત્ય બુદ્ધિધન મહારાજ પાસે આવ્યા નહિ.

એણે પંચાત્તાપને પોતાનું કામ કરવા દીધું. ત્રીજે દિવસે આવીને એણે મહારાજને ખૂબ દિલાસો આપ્યો, સંસારસંબંધની અરિથરતાની વાતો કરી અને વાતવાતમાં જણાવી દીધું કે યશોભદ્રાની ચારે તરફ સરહદ સુધી તપાસ કરાવી, પણ પત્તો મળ્યો નથી અને માંડલીક ગુણવર્માને ત્યાં મોકલેલ ખાસ ખેપિયો પણ પાછો આવી ગયો હતો. એ દિશા તરફ પણ દેવી ગયેલ લાગતા નથી. અંતે સામાન્ય માન્યતા એવી થઈ કે કોઈ કૂવામાં પડીને કે એવી કોઈ રીતે દેવોએ જીવનનો અંત આણ્યો હશે. એને માટે મહારાજને લાગણી થઈ આવી. તેમાં હવે વિયોગ આસકિત કે લંપટપણાની ગંધ નહોતી, પણ માત્ર ભકિત, પ્રશંસા, ચારિત્ર મહિમા અને કુળવાન વધૂના આદર્શના સાક્ષાત્કારની પ્રતિભા હતી અને ભાવનામય સતીત્વનું એમાં પ્રકટ દર્ષાત મહારાજ સ્વીકારી રહ્યા હતા. ગમે તે કારણે, શરમથી કે શોકથી મહારાજ યશોભદ્રા માટે બહુ તપાસ કરતા નહોતા કે ચતી તપાસમાં ખાસ ઉધાડો રસ લેતા નહોતા.

મહામંત્રી આમાં રાજનું માનસ ખરાબર સમજી ગયા હતા. દેવી યશોધરા માનસબિંદુમાં કાચી હોવાથી એને આ વાતમાં રહેલ રહસ્ય સમજાતું નહોતું, પણ એને મહાઅમાત્યની બુદ્ધિશક્તિ પર પૂરો ભરોસો હતો. આ રીતે દિવસો પસાર થતા ચાલ્યા, રાજ ધીમે ધીમે રાજકાર્યમાં ભાગ લેતા થઈ ગયા અને કંડરીક યશોભદ્રાનું આખું પ્રકરણ ખતમ થઈ ગયું અને એક રીતે તેના પર પડેલો પડો ગયો.

સાંજેતપુરના લોકોએ ચાર પાંચ દિવસ તો ખૂબ વાતો કરી. કોઈએ રાજને લંપટ કહ્યો, કોઈએ યશોભદ્રા માટે તર્કવિતર્કો કર્યા, તેજ સાંજે હજૂરિયો ગામ છોડી ગયો ત્યારે વળી વાતોએ નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પાંચ પંદર દિવસ વાતો થઈ. યશોભદ્રાનું શું થયું તે કોઈ સમજાયું નહિ અને થોડા દિવસ પછી લોકો ધીમે ધીમે કંડરીક યશોભદ્રાનું પ્રકરણ ભૂલી ગયા, નામ પણ વિસારે પડવા લાગ્યું અને સૂરત પણ ભૂલાઈ જવા માંડી.

૪૫

ગચ્છાધિપતિ અજિતસેનસૂરિ

૬

આગળથી આવેલા સમાચાર પ્રમાણે ચૈત્ર વદ ૨ ને રોજ પ્રથમ પહોરે સવારે ગચ્છાધિપતિ શ્રી અજિતસેનસૂરીશ્વર સાવત્રી નમરી પધાર્યા. એ આચાર્યવર્ય શ્રી વીરના સાચા પ્રતિનિધિ હતા, અદ્ભુત ત્યાગભૂતિ હતા, ગચ્છને ભાર વહન કરવાની આવડત અને શક્તિ વાળા હતા, મહા દીર્ઘદર્શી હતા અને કોઈ પ્રકારની લાલસા પ્રગ્લ્હા કે અપેક્ષા વગર નિયંત્રણ કરવામાં તત્પર હતા. એમને ત્યાગ અપરિમિત હતો, એમની ભદ્રિકતા ભગ્ય હતી અને એમનું તેજ રાજવીને પણ શોભાવે તેવું હતું.

એ પાંચે ઈન્દ્રિયને બરાબર સંયમ કરનાર, નવવિધ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિને ધારણ કરનાર અને ક્રોધ માન માયા લોભથી મુક્ત હતા; પાંચ મહાવ્રતથી મુક્ત હોઈ કંચનકામિનીના ત્યાગી હતા, યાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર વીર્યાચાર પાળવામાં સમર્થ હતા અને પાંચ સંમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને ધારણ કરનારા હતા. સંક્ષેપમાં કહીએ તો આચાર્ય માટે નિર્દિષ્ટ કરેલા છત્રીસ છત્રીસી ગુણના ધારણ

કરનાર હોવા ઉપરાંત નિર્મમ, નિરભિમાની, નિરીચક અને નિરાશીભાવ ના સાચા પોષક હોઇ, માત્ર પાંત્રીશ વર્ષની વયે આત્માર્થ પદવી મેળવી આખા સાધુ સાધ્વીના સમૂહ (ગચ્છ) ના નાયક પોતાના ગુણથી થયા હતા. પોતે અધિપતિ છે એવો એમને મમત્વ-ભાવ કદી થયો નહોતો. અને એમની સરળતાને કારણે આખા ગચ્છમાં કોઇ પ્રકારનો વિખવાદ ખટપટ કે કચવાટ સામાન્યતઃ થયો નહોતો.

એમની વાણીનો પ્રવાહ અદ્ભુત હતો, એમની ભાષામાં તેજ સાથે સરત હતું, એમના ઉપદેશમાં મુદ્દામ સારગ્રાહિતા ઉપરાંત આંતર તેજ અને તેની પાછળ પોતાના તેવાજ વર્તનનું પીઠબળ હોવા ને કારણે ભારે સચોટતા હતી. વ્યાખ્યાન પીઠપરથી તેઓ શ્રી વ્યાખ્યાન કરે ત્યારે શ્રોતાઓ રસમાં લદ્દગ્ધ થઈ જતા એ તત્ત્વજ્ઞાન પર બોલે તો તેમાં મીષ્ટતા હોય, એ કથા વાતી કરે તો તેમાં અદ્ભુત રસના જમાવટ હોય અને એ ચરણકરણનું વ્યાખ્યાન કરે તો તેમાં દૃષ્ટાંત અને રહસ્ય દર્શનની એવી સુરસ યોજના હોય કે સાંભળનાર મુગ્ધ થઇ જાય. એમના વ્યાખ્યાનની જમાવટમાં એવો સુમેળ થતો કે એમને સાંભળવા આવેલમાંથી કદી કોઇએ ઝોકું કે જમાસું ખાધું જાણ્યું નથી કે કોઇ શ્રોતા જીભો થઇ ચાલ્યો જતો દેખ્યો નથી. વ્યાખ્યાન કળા તો ખરેખર એમની વૈયક્તિક જ હતી અને જનતામાં એની પ્રશંસા એટલી જામી ગયેલી હતી કે એમના વ્યાખ્યાન સમય પહેલાં સભાગૃહ ભરાઈ જતું હતું.

અને એમના આખા દેહ પર શાંતિ પથરાઇ રહી હતી. એમની ભવ્ય મુખમુદ્રા જોતાં માણસ પોતાનું વૈર જૂલી જાય, એમનો ત્યાગ જોઈ સંસારરસ ઢીલો પાડી દે, એમની માત્ર છ દ્રવ્ય ખાવાની હકીકત જાણી આટલો અદ્વિપાહાર છતાં આવું દિવ્ય સ્વરૂપ કેમ રહી શકે તેવા વિચારમાં ભાવુકો પડી જાય અને એમની નિર્વિકારી આંખો જોતાં

એમના તરફ સાહજિક ભાવ થઇ આવે. આવા પ્રબળ પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા. શ્રાવસ્તીનો જૈન સંઘ પણ ખૂબ ભાવુક હતો, તેની સંખ્યા પણ મોટી હતી અને એના કાર્ય-વાહકો ધર્મરસિક, સ્વચ્છ હૃદયી અને ધર્મપ્રભાવના રત હતા. એમણે આચાર્યશ્રીના મહાન ત્યાગ અને સ્થાનને યોગ્ય તેમનો સત્કાર કર્યો. શ્રાવક શ્રાવિકા વર્ગ તેમને દૂર સુધી સામે લેવા ગયો, અત્યંત હોંસથી તેમને નગર પ્રવેશ કરાવવા તત્પર બન્યો અને પોતાને ધર્મ-શ્રવણ કરવાનો તથા વ્રત નિયમાદિ લેવાનો સારો લાભ મળશે એ વિચારથી આનંદમાં આવી ગયો. એમનું સામૈયું ભાવભરી રીતે પણ કશા ખોટા આડંબર વગર કરવામાં આવ્યું અને આમ જનતાએ પણ એમાં ખૂબ રસથી ભાગ લીધો. હજારો જૈન અને જૈનેતરો, પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સામૈયામાં મર્યાદા પ્રમાણે ચાલ્યા, સાધ્વી સમૂહે પણ તેમાં ભાગ લીધો. ધનાવા શેઠનો અને તેના આખા પરિવારનો એમાં મુખ્ય ભાગ હતો. સાવત્રીમાં આવ્યા પછી ધનાવા શેઠે તે દિવસે સવારે યશોભદ્રાને પહેલીવાર બોલાવી અને આચાર્યશ્રીના સામૈયામાં અને ઉપદેશ શ્રવણમાં ભાગ લેવા સૂચના કરી. એણે નીચી દૃષ્ટિ રાખી માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ધર્મક્રિયા કે ઉપદેશ શ્રવણમાં શોક આડો ન આવે અને એ રીતે મન વાળવાથી વાત વિસારે પડે. અનોપમા બાબીનો તો એ દિવસથી યશોભદ્રાને સામૈયામાં લઈ જવા માટે આગ્રહ હતો જ અને શેઠસાહેબે પ્રેરણા કરી એટલે યશોભદ્રા પણ બહાર નીકળી, ભાવથી આચાર્યશ્રીને વાંઘા અને આચાર્યશ્રી માટે સાધુનું વસતિ સ્થાન શહેરના મધ્ય ચોક્કમાં સાધ્વીના વસતિસ્થાન (ઉપાશ્રય)થી દૂર હતું ત્યાં સર્વની સાથે પોતે પણ ગઇ.

આચાર્યશ્રીએ બહુ સુંદર ઉપદેશ આપ્યો. જીવન સફળ કેવી રીતે થાય, ત્યાગનો મહિમા કેટલો મોટો છે, એ માર્ગે ચાલવાથી આખો પ્રગતિ માર્ગ કેવી રીતે સુધરી જાય છે, આ જીવનનું સાધ્ય સુખ

છે તે સર્વમાન્ય હોવા છતાં સુખની વ્યાખ્યા ઘણી વખત પ્રાણી તાત્કાલિક નજરે કરી પેતાની આખી પ્રગતિ કેમ બગાડી નાખે છે, સાચું સુખ સ્થાયી અનંત અને અવ્યાખાધ શા માટે છે, એ સુખની પ્રાપ્તિને અને ત્યાગ માર્ગને કેવો ધનીષ્ઠ સંબંધ છે અને લાંબી નજરે માર્ગપ્રતીક્ષા કરવાની ટેવ પડે તો તેમાં કેટલો લાભ છે અને તે રીતે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો, તાત્કાલિક સમવડો અને વ્યવહારની માની લીધેલી મોટાપઓ એક બાજુએ રાખવામાં આવે અને પરમાનંદ આત્મવિલોપન અને સંયમના માર્ગ સ્વીકારવામાં આવે તો તેને પરિણામે થતો આનંદ બીજી બાજુએ રાખતાં ત્રાજવું કઈ બાજુએ નમે એ બાબત એમણે સચોટ રીતે સંભળાવી. બે ત્રણ કોશનો વિહાર હયાં પછી જરા પણ થાક કે સ્ખલના વગર એમણે ત્યાગમાર્ગનો મહિમા એવી સરસ રીતે બતાવ્યો કે આખો શ્રોતા વર્ગ મુગ્ધ થઈ ગયો. તેઓ બે ઘડિ (૪૮ મિનિટ) બોલ્યા, પણ આખી સભામાં અવાજ થયો નહિ, કોઈ બીડી ગયું નહિ કે કોઈને કંટાળો આવ્યો નહિ.

આચાર્યશ્રીએ વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં પડિલેહણ કરવા માંડ્યું તે વખતે સ્વયંપ્રેરણાથી યશોભદ્રાએ અને ભાભી અનુપમાએ ગદુંલી^૧ માઈ. એની આવડાની ઢબ, મળાની મીઠાશ અને રાગના લે'થી આખી સભા ખૂબરંજન પામી. તેમણે ગાયું અને હાજર રહેલી બહેનોએ ઝીલ્યું તેમાં કાંઈ સ્થળે ક્ષતિ નહોતી. બધે કેટલાએ દિવસની તૈયારી હોય તેવી તેમાં એકવાક્યતા હતી. નીચેના અર્થની એ ગદુંલી હતી.

૧ વ્યાખ્યાનની વચ્ચેના સમયમાં સ્ત્રીવર્ગલક્ષિત ગુરુવંદન કે દેશ વદન કે દેશનાનો મહિમા દર્શાવનાર પદ દેશીમાં ગાય છે. તેને 'ગદુંલી' કહેવામાં આવે છે. એ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે.

સખી સ્નસતી ભગવતી માતા રે, કાંઈ પ્રભુમી જે સુખશાતા રે;
કાંઈ વચન સુધારસ દાતા, ગુણવંતા સાંભળો વીર વાણી રે,
કાંઈ મોક્ષ તણી નિશાણી. ગુણ૦ ૧.

કાંઈ ચોવીશમાં જિનરાયા રે, સાથે ચૌદ સહસ મુનિરાયા રે,
જેહના સેવે સુર નર પાયા. ગુણવંતા૦ ૨.

સખી ચતુરંગ ક્ષેત્ર સાથ રે, સખી આવ્યા શ્રેષ્ઠિક નર નાથરે,
પ્રભુ વંદીને હુવા સનાથ. ગુણવંતા૦ ૩.

બહુ સખીઓ સંયુત રાણી રે, આવી ચેલણા ગુણખાણી રે,
એ તો ભામંડળમાં ઉજાણી. ગુણવંતા૦ ૪.

કરે સાથિયો મોહન વેત્રરે, કાંઈ પ્રભુને વધાવે રંગરેલરે,
કાંઈ ધોવા કરમના મેલ. ગુણવંતા૦ ૫.

બારે પરષદા નિસુણે વાણી રે, કાંઈ અમૃતરસ સમ જાણી રે,
કાંઈ વરવા મુગતિ પટરાણી. ગુણવંતા૦ ૬.

કિન્નરી સરખું અદ્ભુત ગાન, મીઠા સૂર અને ઢળકતી મિલાવટ
અને આચાર્યના ઉપદેશ સાથે આખી હકીકતને મળતો મેળ એવો
સરસ જમી ગયો કે આ ગાનાર કોણુ એવી પૃચ્છા પણ થવા લાગી,
પણ વ્યાખ્યાન ગૃહની સમ્યક્તા પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રી વર્ગ સામે નજર ન
કરે, પણ કાન શ્રવણ દ્વારા અંદરથી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તો જરૂર જાગે.
સમૂહ મેળાપમાં યશોભદ્રા આજે પહેલીજવાર દેખાયા હતા, સાવત્રી
નગરીમાં એ અપરિચિત હતા. અંદર અંદર માત્ર એટલીજ વાત થઈ
કે ધનાવા શેઠને ત્યાં કોઈ મહેમાન બહારગામથી આવેલ છે. એણે
અને શેઠના મોટા છોકરાની વહુ (પુત્રવધૂ) એ આજની સુંદર
ઝૂંજી માઈ.

આચાર્યશ્રી ગુરુજી પૂરી થતાં ' સર્વમંગલ માંગલ્ય ' બોલ્યા અને શ્રોતાવર્ગ પોતાનાં સ્થાનપર જવા લાગ્યાં. એમને આજનો ઉપદેશ ધણે અસરકારક હતો. એનાપર વિચાર કરતાં લોકો વીખરાવા લાગ્યા. ઉપદેશની સીધી અસર યશોભદ્રા પર થઈ. એને પોતાની આખી આકૃતના વાદળા વચ્ચે માર્ગ દેખાવા માંડ્યો, એના વિચાર પથમાં વીજળીના ચમકાર જણાવા લાગ્યા, એને મહાવીરકટ અરણ્યમાં માર્ગ સાંપડતો હોય એમ લાગ્યું અને સર્વ ગૂંચવણનો નિકાલ થઈ જવાનું માર્ગદર્શન થાય ત્યારે જેવી શાંતિ થાય તેવી અંદરની શાંતિ એ અનુભવવા લાગી.

ધનાવહ શેઠની હવેલી પર આવતાં એણે અનોપમા બાલીને વાત કરી, પોતાનો વિચાર જણાવ્યો, પોતાનો વિચાર ત્યાગમાર્ગ સ્વીકારવાનો થયો છે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, અનોપમા બાલીએ એમાં પ્રેરણા આપી, પણ એ બાબતમાં પ્રવર્તિની કીર્તિમતીની સલાહ લેવા સૂચવન કર્યું. તેજ બપોરે બન્ને મહત્તરિકા પાસે ગયા. યશોભદ્રા પણ હવે તો મોટા સાધવી સાથે ખૂબ પરિચિત થઈ ગયા હતા. એમણે ત્યાગ માર્ગનો સ્વીકાર એ સર્વ ઉપાધિની મુક્તિનો ધોરી રાજમાર્ગ છે એમ જણાવ્યું, પણ એમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે તેનો સાથે સાથે નિર્દેશ પણ કર્યો. તેમણે કહ્યું:—

“ આકરા તપ તપવાના એ તો દેહ દમનને અંગે જરૂરી છે. સાથે કેટલીક અંગત અગવડો પણ પડે. પગે ચાલીને લાંબા વિહાર કરવા, બારે માસ ઠંડું કરેલું ગરમ પાણી પીવું, માત્ર જરૂર જોઈ ત્યારે રાખવા, ખોરાકમાં રસવૃત્તિને કોઈ રીતે પોષણ ન મળે તેવા લૂખો સૂકો આહાર લેવો, રાત્રીએ વસતિ બહાર નીકળવું નહિ, નાટક જોવાં નહિ કે ભજવવાં નહિ, એક દમડી પણ પાસે રાખવી નહિ, પુસ્તક પાનાં પર પણ સ્વાધીનતા કે માલેકીપણું માનવું નહિ, એક સ્થાને એક માસથી વધારે વખત રહેવું નહિ, ગોચરીના ૪૨ દોષો

પાળવા, અતિમાત્રા આહાર કરવો નહિ, ગૃહસ્થ કે સ્ત્રી વર્ગ સાથે અતિ પરિચય કરવો નહિ, મન વચન કાયાથી અહ્યયન પાળવું, ગુરૂની આજ્ઞામાં રહેવું, પારકી વસ્તુને કે પર વસ્તુને વગર પરવાનગીએ લેવી નહિ, વૃદ્ધોનો વિનય કરવો, એ વખત પ્રતિક્રમણ પડિલેહણ કરવાં વગેરે ચારિત્ર યોગની પ્રવૃત્તિમાં રસ પડવો જોઈએ. એનાથી ભવના ફેરા મટી જવાના છે એવી ખાતરી રાખવી. ખાસ કરીને પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ બરાબર પાળવાથી મન વચન કાયા પર એટલો મોટો સંયમ આવી જાય છે કે પછી સંયમ માર્ગમાં મુસીબત આવતી નથી, અને એ રીતનું માનસ થઈ જાય તો પછી એ સહજ થઈ જતી જાય છે.

અને બીજી વાત એ છે કે સંયમ લીધા પછી ત્યાગ માર્ગ સ્વીકાર્યો પછી જો પાછો ઇન્દ્રિયોનો દોર વધી જાય અને ત્યાગનો ત્યાગ થઈ જાય અથવા થવાની વૃત્તિ થઈ જાય તો બહુ તુકસાન થાય છે. વમન કરેલી ચીજ પાછી ખાવાનું અને તો બારે ભિચલપામલ થઈ જાય અને ઘણી વખત તો વટલી આહાણી તરકડીમાંથી જાય તેવી દશા થાય છે, આવી દશા થાય ત્યારે પ્રાણી ઇન્દ્રિયોનો ભોગ દશગણા હગ્ગર-ગણા જોસથી કરવા લાગી જાય છે અને એવાં આકરં નિકાચિત કમો ખાંધે છે કે એતું બવબ્રમણ બારે આકરં દીધું અને લાંબું થઈ જાય છે. આ સર્વ હકીકત કહેવાનો સાર એટલો છે કે ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર સમજીને કરવો, વિચારીને કરવો, પોતાનો અડગ નિશ્ચય કરીને કરવો અને ટેક કદી છોડવાની નથી એવા પાકા નિશ્ચય પછી કરવો. વ્રત પચ્ચખખાણુ સિયાલની માફક નમ્રતાથી માર્ગપ્રતીક્ષા કર્યા પછી અને ખૂબ તપાસ કરીને કરવાં, પણ એકવાર વ્રત લીધું એટલે પછી તો ‘પ્રાણુ જાય, પણ વચન ન જાય’ એ નિશ્ચય હોવો જોઈએ.

અને આ સર્વ મુસીબતો ગભરાવા માટે નથી બતાવી. જ્યારે પ્રાણી જોર કરે છે, આત્મવીર્ય ફેરવે છે, અનંત સત્તાગત સક્રિયતાને બહાર કાઢે છે, ત્યારે તેને માટે કોઈ વાત મુશ્કેલ નથી. કોઈ માર્ગ આકરો નથી, કોઈ પંથ વિકટ નથી. અનંત શક્તિનો આત્મા જમે તેટલી મુશ્કેલી પર સામ્રાજ્ય મેળવી પોતાનું સાધ્ય સાધે છે અને આકરો કર્મો તોડી સર્વથા મુક્તિ મેળવે છે. સ્વાધીન વિષયોનો ત્યાગ કરવો એવો ખરી મોજ છે. વસ્તુ ન હોય, ન મળવાની હોય, અગમ્ય હોય અને ત્યાગ થાય તેમાં બલિહારી નથી. બાંધેલ પરાધીન અથ્થ બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમાં ખાસ મહત્તા નથી. સામે વસ્તુ પડી હોય, ખવરાવનારનો આગ્રહ હોય, પોતાના દાંત સાબૂત હોય, વેલનો તળિયતને અંગે તેને પ્રતિબંધ ન હોય, અને છતાં ‘મારે એ ખપતી નથી’ એમ કહેવામાં જે આનંદ છે તેનો મહિમા અનુપમેય છે. એમાં આત્મ તેજ છે, આંતર સત્ત્વ છે, મહા મનસ્વીતાનો ઝળકાર છે. જરાપણ સંકોચ વગર આ ત્યાગ માર્ગ સ્વીકારવા જેવો છે. એમાં પ્રાણીની મુક્તિ છે, સંસાર યાત્રાનું પર્યવસાન છે અને દૈહિક અને માનસિક ઉપાધિઓનો છેડો છે.

અને આ ઇન્દ્રિય જન્ય સુખો માટે કે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓના ત્યાગ ને અંગે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ સુખો અને એ વસ્તુઓને અંતે તો છોડવી જ પડે છે, વૃદ્ધ ઉંમર થાય ત્યારે ઇન્દ્રિય રસો છોડવા પડે, વેપાર બંધો નબળો પડે ત્યારે ધન જાય, શરીર પ્રકૃતિ બગડે અને વસ્તુઓ છોડવી પડે, અને મોત આવે ત્યારે ઉઘાડે હાથે જમાવેલી કે પકડી રાખેલી આખી રિયાસત છોડી જવું પડે—પણ એવા ત્યાગમાં મોજ નથી, એમાં આનંદ નથી, એમાં ઉચ્ચ ગ્રાહ નથી. ત્યાગ તો સ્વાધીન દશામાં થાય, વિચારણાને પરિણામે થાય, વસ્તુની પિછાનને પરિણામે થાય—એમાં અંદરનું અપરંપાર સુખ છે, અંતરની પ્રમોદ છે, આત્મ વીર્યનો ઉલ્લાસ છે.

માટે ત્યામ માર્મને સમજી ઓળખી સ્વીકારવાની વાત અત્યુત્તમ છે, ખૂંસ કર્તવ્ય છે અને ચેતનની પ્રગતિનો સંધિ સરળ અને અનપવાદી માર્ગ છે. "

આ લંબાણુ પ્રેરણા યશોભદ્રાને ખૂંસ અસરકારક નીવડી. એને એમાં પોતાની મૂંચવણનો નિકાલ લાગ્યો. અત્યારે પોતાનું દુઃખ વિસારે પાડતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. એનો વૈરાગ્ય દુઃખ મર્જિત હતો તેને સ્થાને જ્ઞાનની સૌરભ થવા લાગી અને આવા સંયોગોમાં પોતાની લગભગ એક માસ પહેલાં થયેલી વૈધવ્ય દશાને જાણે પોતાને સનાથતા થતી હોય એમ લાગવા માંડ્યું; અન્નિતસેનસૂરિના ઉપ-દેશની એના પર સરસ છાયા પડી હતી. તેના પર તેજ બપોરે મહત્તરિકા દ્વારા જળ સિંચન થયું મહત્તરિકાએ એને ખૂંસ વિચાર કરવા અને પોતાની શક્તિની તુલના કરવા જણાવ્યું, ક્ષણિક આવેશમાં બની આવતા સહસા કાર્યમાં કોઈ વખત હૃદયમાં સ્થિત રહી જાય તો આકરે! હૃદય દાહ કરનાર વિકાર થઈ જાય છે. એ વાત પર એણે ખ્યાન ખેંચ્યું અને ખૂંસ વિચાર કરી પગલું ભરવાની સલાહ આપી.

આજે યશોભદ્રા શેઠને ઘેર આવી ત્યારે જાણે તેના હૃદય પરનો બોળો હળવો પડ્યો હોય એમ એની મુખમુદ્રા કહેલી હતી. અનુપમા સાથે પણ આજે એ વધારે છૂટથી વાત કરતી હતી અને બૂલા પડેલાને માર્ગ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જેવું માનસિક વલણ થાય તેવી તેની આંતર ઊર્મિ અંદર કામ કરી રહી હતી.

: ૬ :

યશોભદ્રાની દીક્ષા

૭

મનુષ્યના જીવનમાં કાંઈ કાંઈ વાર એટલા બધા ફેરફાર થઈ જાય છે અને એનો વેગ એટલો સખ્ત હોય છે કે પશ્ચાદ્વલોકન કરતાં જાણે ન ધારેલો મોટો ફેરફાર એકદમ અને અણધાર્યો થઈ ગયો હોય એમ એને પોતાને જ લાગે. એક મહારાજના ધરની રાણી, યુવ-રાજની પત્ની, તાજ પરણેલી, ઊમતી યુવતી જેણે કામણુ સુદ ૮ ને રાજ જનતાના ભવ્ય મેળાવડા સમક્ષ રાસડા લેવરાવ્યા હોય અને જેણે ટાઢ તડકો કે વરસાદનાં વમળ જોયાં અનુભવ્યાં ન હોય જે પાણી માગે ત્યાં દૂધ હાજર થતું હોય જેની સેવામાં સેકડો દાસ દાસીઓ હાજર રહેતી હોય તેવી એક યૌવનને કાંઠે ઊભેલી રસિક ઓ પૂરા જે માસ થયા ન હોય ત્યાં સર્વ ત્યાગનો વિચાર કરે, સમજણ પૂર્વક તે પર નિર્ણય કરવા એસે તેવા વૈરાગ્યને દુઃખઃખલિત બલે ગણવામાં આવે, પણ જ્ઞાનની લહરી એના પર પસાર ન થાય ત્યાં સુધી એમાં સ્થિરતા આવે નહિ એમાં રસ પ્રગટે નહિ અને એની ખરી જમાવટ થાય નહિ.

દુઃખ વખતે પ્રાણી માંડો ઘેલો થઈ જાય છે. વિચાર શક્તિ પરનો કાબૂ ગુમાવી બેસે છે અને કેટલીકવાર તો ન કરવાનાં કામ કરી બેસે છે, આડે માર્ગે ઊતરી જાય છે અને પોતે નિરૂપાય છે એવા બચાવની પાછળ આખો વ્યવહાર માર્ગ કે નૈતિક પ્રાગતિક માર્ગને બગાડી મૂકે છે. ઘણે ભાગે એને તેવે વખતે સલાહકાર પણ એવા મળે છે. 'એ તો એમ જ ચાલે' અથવા 'શું કરીએ? ઉપાય નથી' એવા બહાનાં નીચે એ નીચો પડી જાય છે અને પછી તો બચકર ભૂલોની પરંપરા થાય છે અને રખડવાની ટેવ પડેલો માર્ગ અધમ અવતરણમાં વધારે ને વધારે નીચો થતો જાય છે.

આવા પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓની અસહાય દશા વધારે ખરાબ હોય છે. વૈધવ્યવાળી સ્થિતિમાં એને જીંચે આભ અને નીચે ધરતી દેખાય છે, એને માથેથી છત્ર ઊડી જતાં જાણે એનો સંસાર ખારો ઝેર થઈ જાય છે. એની સ્થિતિમાં કોઈ વ્યભિચારમાં ઊતરી જાય છે, કોઈ પરવશતામાં પડી જાય છે, કોઈ વજર પરણે ફરી ઘર માંડી બેસે છે અને કોઈ ઈન્દ્રિય અને મનને મોકળાં મૂકી ગમે તેવા આડે રસ્તે ઊતરી જાય છે. એવા સંયોગોમાં મન પર કાબૂ રાખવો અને ઈન્દ્રિયને મોકળાં મૂકવા કરતાં એના પર સંયમ કરવામાં ખરું હિત છે એ વાત સૂઝતી કે સુઝાડવી બહુ મુશ્કેલ છે. સંસાર રસિક પ્રાણીઓ આવા સંયોગોમાં સહાનુભૂતિ બતાવે ખરા, પણ તે માત્ર હેઠાં મુધીની હોય છે. 'બહું ખોટું થઈ ગયું! અકરાકેર વરતાઈ ગયો! ભારે ગળખ થઈ ગયો!' આવા સૂત્રોચ્ચારણમાં જેને દુઃખ પડ્યું હોય તેને તો ઊલટો એમાં વધારો થાય છે અને કોઈ પ્રકારનું દ્વિષા સૂચન કે માર્ગ-દર્શન એમાંથી પ્રાપ્ત ન થાય તો ઊલટો હૃદયનો કલેશ વધારે આકરું રૂપ લે છે અને તેનો બોળે પણ માનસિક રીતે વધારે. ચત્રાને કારણે વ્યથામાં વધારો કરે છે.

ચૈત્ર વદ બારસની રાત્રે યશોભદ્રા એકલી પડી. રાત્રીના દશનો

સમય થયો હતો. તે દેશની રીત પ્રમાણે વૈશાખ વદ: ખારસનો દિવસ આખા દિવસની સખત ગરમીનો શ્રમ હિતારવા મનુષ્યે અગાશીમાં બેસતા હતા. ચોતરફ સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાઈ મધ હતી. દિવસની ગરમી ઓછી થવા માંડી હતી. તે વખતે શ્રાવસ્તીમાં રાત્રીને વખતે પહેલી વખત પોતાના કમરાની બહાર યશોભદ્રા નીકળી અને અગાશીમાં બેઠક પર બેઠી. આજે એ તદ્દન એકલી હતી. એણે ખૂબ વિચાર કર્યો. એને આત્મ સાધન કરવાની આંતર પ્રેરણા થઈ. એને પતિ-વિયોગથી મનમાં જે દુઃખ થયું હતું અને આખો વખત જે પોતાનું હૃદય રડી રહ્યું હતું તેને સામે રસ્તે દોરવણી આપવાનો આજે આવી પહોંચેલ વખત ખૂબ સારો લાગ્યો. એણે પૌદ્ગલિક સુખની અદ્યક્ષિકતા ખૂબ સાલવા લાગી, એને પોતાની પરાધીન દશા પર ખૂબ વિચારો આવ્યા, એને કોઈ કારણે પોતે પકડાઈ જાય અને પુંડરીક રાજને ત્યાં એને ઘડેલી દેવામાં આવે તો પોતાનું શું થાય તે પર વિચાર પરંપરા ચાલી, એને સંસાર રખડપાટી પર ખૂબ તરવરાટ થયો. એને સુખદુઃખની દૃષ્ટનામાં ખાલી પૌદ્ગલિક ભાવ જ દેખાયા અને અતે જે સુખ દીર્ઘકાળ ટકવાનું નથી તે સુખ શું કામનું? આવા આવા વિચાર આવવા લાગ્યા. પછી સંસાર પર્યટનમાં આવા તો અનેક પ્રસંગો આવી ગયા એમ ખ્યાલ આવ્યો, મનુષ્ય દેહની દુર્લભતા નજરમાં આવી, આવો જન્મ મળ્યો તેને મોજ કે આનંદમાં વેડફી નાખવો કે વિયોગદૃષ્ટનાથી દુઃખી બનાવી દેવો એમાં ઘણી દૂંડી નજર લાગી.

એક બાજુ એને પતિવિયોગ અને પોતાનું વૈધવ્ય જરા સાલે ત્યાં વળી આત્માની શક્તિ અને પોતાને મળેલી અપૂર્વ તક યાદ આવે, વળી અસ્મરિત્રના માર્ગિની અનેક સુરેકેલી તરવરે ત્યાં આત્માના અનંત વીર્યની વાત મન ઉપર આવે, વળી પાછું પોતાનું પિયર સાંભરે અને ધન્યવદ્ધ મૃતના ધરના માણસોનો પોતા તરફનો આહ અને સત્કાર યાદ આવે.

આવા વિચારદ્વંદ્વમાં એણે ત્રણ કલાક કાઢી નાખ્યા. પછી એને છેવટે નિર્ણય થયો કે ગમે તે અગવડે આત્મસાધન કરવું, અગવડ સમવડના ખ્યાલો તો દૂર કરી પોતાની પ્રગતિ સુધારી લેવાય, ભવ-બ્રમણમાં આવો અવસર ભાગ્યેજ સાંપડે છે તેનો પૂરતો લાભ લેવો અને જે ચેતન નાટકની ભયંકર યાત્રાના સહન કરી શકે છે તેને પણ ચાલવાની કે ભોંયપર સૂવાની કે એવી નજીવી વાતને સહન કરવામાં શી ખિસાત છે ? એ તો ટેવ પડશે એટલે સર્વ ગોઠવાઈ જશે, એના વિચારથી પાછું હઠવા જેવું નજ હોય. મધ્ય રાત્રીએ દેવી યશોભદ્રા પોતાના નિર્ણયમાં મજબૂત થઈ ગઈ. એને સંસારના વિષયો ક્ષણિક હોઈ ખારા લાગ્યા, એને સુંદર દેહ પતંગીઆના પાવકજવલનની ઈચ્છાને અનુરૂપ લાગ્યો, એને સમપણ સંબંધની વિચિત્રતા અને અસ્થિરતા ઉપર ત્રાસ આવ્યો અને પ્રવર્તિની રજા આપે તો હવે તુરત્માં જીવન સફળ કરવાની જે ચાવી તેમણે ખતાવી છે તેનો પોતાના સંબંધમાં ઉપયોગ કરી લેવા વિગ્રહિત કરવાની અને તે ચાવી મેળવવાની તીવ્ર અભિલાષા સાથે એણે આરામ કર્યો. એને આજે રાત્રે શાંત નિદ્રા આવી ગઈ, એના મનપર વિદ્વિગતાનો બોજો હતો તે દૂર થઈ ગયો. એ રાત્રીએ સ્વપ્નમાં પણ એણે મુખમાંથી સુંદર ક્ષમા બહાર કાઢ્યું અને પોતે તો મેરૂશિખર પરના ઉચ્ચ શૃંગના ભવ્ય સિંહાસન પર બેઠી હોય એવો અનુભવ થયો.

સવારે અનોપમા સાથે એ મહત્તરિકા શ્રી કીર્તિમતી પાસે ગઈ. ત્યાં તેમને પોતાના વિચારો અને નિર્ણય જણાવ્યા. મહત્તરિકાએ એને ચકાસી જોઈ. એમને અનેક સવાલ જવાબો પર નિગાહ કરતાં આતંત્રી થઈ કે યશોભદ્રાને આ ક્ષણિક બડકો કે આવેશ નથી, પણ વિચારપૂર્વક થયેલો દૃઢ નિર્ણય છે. મહત્તરિકા એના શરીરનાં ચિહ્ન પરથી એને (દેવી યશોભદ્રાને) પદ્મિની સ્ત્રી તરીકે જાણી ચૂક્યા હતા. એવી સ્ત્રીઓમાં વિચારશક્તિ ખૂબ પ્રબળ હોય છે અને તે સાથે

એવી જીઓ જો ત્યામ કરે તો પ્રાણાંત કળે પણ અડમ નિર્ણયને વળગી રહે એવી તેમની ખાસિયત હોય છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખી, એમણે અનુમતિ દર્શાવી, પણ છેવટનો નિર્ણય તો મચ્છાધિપતિ અન્વિતસેન મહારાજ કરશે એવો નિર્ણય બતાવ્યો. અન્વિતસેન મચ્છાધિપતિ ખૂબ વિચારશીલ અને દીર્ઘદૃષ્ટા હતા. વ્યાખ્યાન સમય પૂરો થયા પછી મહત્તરિકાએ તેમની પાસે યશોભદ્રાનો નિર્ણય અને નિઙ્ગમિ રજૂ કર્યો. અને પછી મચ્છાધિપતિનો આદેશ માગ્યો.

એમણે પોતે આચાર્ય મહારાજને યશોભદ્રા કેણુ છે, કેવા સંયોગોમાં આવેલ છે અને તેનાં લક્ષણ ભાવના અને દૃઢતા કેવાં છે તેની વાત કરી. આ વાત માત્ર આચાર્યશ્રી અને મહત્તરિકાએ જ જાણી. આચાર્યશ્રીએ સાકેતપુર તરફથી આક્રમણ થાય તો તેની વધારેમાં વધારે તકલીફ કેટલી થાય, કેટલા વખતની થાય તેની તુલના કરી લીધી અને યશોભદ્રાનાં લક્ષણ વ્યંજન અને વિચારદર્શનની સ્પષ્ટતા પર ખ્યાલ કરી એમણે સંમતિ આપી અને બે ચાર વર્ષ સુધી યશોભદ્રાએ સાકેતપુરની દિશાએ કે એ રાજ્યની હદમાં વિહાર ન કરવો એટલી વાત કરી તુરત જણાવ્યું કે આવતી વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષયતૃતીયા) બહુ સારી તીથી છે. એમણે એક પ્રચલિત કહેવત કહી.

‘હોળીનો પડવો અને બેસતા વરસની ધીજ
વગરપૂછ્યું મુહૂરત તે ત્રેરશ અને ત્રીજ.’

એનો અર્થ સમજવાતાં એમણે કહ્યું વરસ દરમ્યાન ચાર દિવસ પ્રાયઃ શુદ્ધ જ હોય છે. (૧) શ્રાવણ વદ ૧ (૨) કાર્તિક શુદ્ધ ૨ (૩) આસો વદ ૧૩ અને (૪) વૈશાખ સુદ ૩; દરેક ત્રેરશને ત્રીજ એમ સમજવાનું નથી, પણ ધનત્રેરશ અને અખાત્રીજ એ બેન્દ્ર સમજવાના છે. એ દિવસોએ ખાસ શુભ યોગો હોય છે. ચંદ્રમા પહોંચતો હોય તો તે દિવસે શુભ કાર્ય કરવું ખાટી તો સાઈ કામ કરવું હોય.

તો અંદરથી વીર્યોદ્ભાસ થાય. હૃદયમાં આનંદ ઊછળે અને શરીર પર રોમાંચ ખડા થાય તેના જેવું એક પણ મુહૂર્ત નથી.

નિર્ણય થઈ થયો. અનોપમા આશ્ચર્ય પામી. યશોભદ્રાને રોમોદ્ભમ થયો. આચાર્યશ્રીએ રાજદ્વારી કારણસર અને યશોભદ્રાના હિતની નજરે આખો પ્રસંગ સાધારણ ઠાઠ માઠથી પતાવવાની સૂચના કરી અને મહત્તરિકાને ખખર આપી દીધી કે યશોભદ્રા કોણ છે, ક્યાંની છે વગેરે વાતનો હાલ વિસ્તાર કરવો નહિ. એક ધર્મ-શ્રિયવંત મોટા ધરની ખામ ધનાવા શેઠની મહેમાન વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિવસે દીક્ષા લેનાર છે, સંસારનો ત્યાગ કરનાર છે એટલીજ હકીકત જનતાએ જાણી.

પછી તો યશોભદ્રાને જાણે નવું જીવન આવી ગયું. એના મુખ પરની શોકની છાયા બદલાઈ ગઈ, એનામાં અસાધારણ ચેતન આવી ગયું, જાણે કોઈ અતિ મહાન કાર્ય કરવાનું હોય તે વખતે પ્રાણીના મુખ પર જે ઉત્સાહ, જે આનંદ ભિમિ જે બળ્ય તેજ આવે છે તેવું એજસ તેની આસપાસ તરવરવા લાગ્યું. ન એને કપડાં ધરેણું છેલ્લી-વાર પહેરી લેવાની ઇચ્છા થઈ કે ન ભાતભાતનાં ભોજન ખાઈ લેવાં ઇચ્છા થઈ, ન એને તેલતાંબૂલ અંજન કે પીડી ચોળી લેવાની આકાંક્ષા થઈ કે ન એને ધાંધલ ધમાલ કે વરઘોડામાં ધૂમવાની લાગણી થઈ. એ તો વગર દીક્ષાએ મહાત્યાગી બની ગઈ અને એના મુખપર ત્યાગની શાંતિ અને વિશાળ આત્મભાવનાની શાંતિ સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય તરવરી આવતાં જણાયાં. આ રીતે પાંચ દિવસો ખૂબ આનંદમાં, આત્મ ચિંતવનમાં પસાર થયા, દરમ્યાન એણે તો લગભગ આયંબીલનો ખોરાકજ લીધો. કેટલાક ધર્મપ્રેમી બાઈઓએ અને બહેનોએ એને જમણુ માટે આમંત્રણ આપ્યાં, પણ બાબી અનુપમા એ એનો આભાર સાથે અસ્વીકાર કર્યો, કારણકે દેવી યશોભદ્રાએ એને આગળથી જણાવી દીધું હતું પોતે લૂખો

આહાર ધનાવા શેઠને ત્યાં લેનાર છે. માત્ર યશોભદ્રાને જાણુ કર્યા વગર એણે વૈશાખ સુદ બીજની બપોરે પોતાની બહેનપણીએને મોટી સંખ્યામાં એકઠી કરી, રાસડા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. યશોભદ્રાએ તો રાસડા ગરબામાં ખાસ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું હતું, પણ એ તો માત્ર દષ્ટા તરીકે જ રહી. એણે રાસડા લેવરાગ્યા કે ઝીલ્યા નહિ પણ જોયા તો ખરા. ધણી ખરા રાસડા પ્રચલીત હતા. એક આ પ્રસંગને માટે બનાવ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

સાવત્રી નગરીના ચોકમાં, મોટો મંડપ રચિયો આજ
આનંદ વધામણાં

એની શોભા સુંદર બની રંગથી, આવ્યો નગરનારીનો સાથ.
આનંદ વધામણાં

દેવ અજિતસેન સૂરિ રાજ્યા, ઉપદેશથી તાર્યા અનેક.
આનંદ વધામણાં

નગરલોક સકળ જિલ્લી રહ્યા, વાણી સૂણવાના રસમાં ધુંટાય.
આનંદ વધામણાં

શ્રી કીર્તિમતીના સોજન્યથી, નારી વર્ગની ઉન્નતિ થાય.
આનંદ વધામણાં

યશોભદ્રા દેવી સતી સુંદરી, એના ઉરમાં અસર જાંડી થાય.
આનંદ વધામણાં

કાલે બહેની જીવનને ઉજાળશે, ત્રણ લોકમાં રાખશે નામ.
આનંદ વધામણાં

એનું ધન્ય જીવન જિજ્ઞાસુ થશે, એ તો દુનિયાને દેશે દાન.
આનંદ વધામણાં

એ તો તડકા છાયાને વીસારશે, નવ કદપી કરશે વિહાર.
આનંદ વધામણાં

એના જીવનનો પલટો થઈ જશે, દોષ રહિત એ લેશે આહાર.

આનંદ વધામણાં

સમિતિ શુપતિને એ પાળશે, સુખાસન તજી ચાલશે પાય.

આનંદ વધામણાં

પોતે જીવન સફળતા સાધશે, અને પરીષદ સહશે અનેક.

આનંદ વધામણાં

ઉપસર્ગથી એ ડરશે નહિ, મનમાં કરશે ભાવનાનો સુમેળ.

આનંદ વધામણાં

એની જીવન સફળતા સાધશે, યતિધર્મમાં રાચશે નિત્ય.

આનંદ વધામણાં

ધન્ય એની જીવન તાં ધન્ય છે, તારો મહિમા ન મુખથી ગવાય.

આનંદ વધામણાં

લમભમ મધ્ય યોગમાં બે કલાક સુધી રાસડા ગરબાની ધૂમ બની રહી. ધનાવા શેઠ તરફથી રાસડા ગરબામાં ભાગ લેનાર બહેનોને એક એક રૂપિયો શ્રીફળ અને સાડી આપવામાં આવ્યા અને ખૂબ આનંદની અંદર રહીસહી યશોભદ્રાની જાંડી જાંડી ગ્લાનિ પણ દબાઈ ગઈ.

તે સાંજે ધનાવા શેઠે યશોભદ્રાને ટૂંકમાં જણાવ્યું કે “બહેન યશોભદ્રા ! મેં ઇરાદા પૂર્વક તારી સાથે આટલો વખત વાત કરી નથી, પણ હું સર્વ હકીકત જોઈ રહ્યો છું જેવા પ્રેમથી નિર્ણય પર આવી જીવન કૃતાર્થ કરવા નીકળી છો, તેવાજ દંદ નિર્ણયથી લેવાતા પ્રતને જાળવજો, પોષજો, દીપાવજો. તાં અગડેલું જીવન સુધારવાને માર્ગે તું બહુ સુંદર દોરવણી નીચે આવી ગઈ છે. જંગલેથી પાછા આવતા તારો અકસ્માત મેળાપ થયો તેનું આવું સુંદર પર્યાવસાન આવશે તેની મને કદપના પણ નહોતી. હવે સિંહની જેમ પ્રત પાળજો અને બ્રાહ્મી સુંદરી અને ચંદનબાળાની સંદમાં બેસી દુનિયામાં

દાખલો મૂકી જંગે અને તારા આત્માનું મુધારજે. જીવનની આ ધન્ય પળો છે અને તારા અડમ્પણા ઉપર એની ફેરફારો આધાર છે. મને ખાતરી છે કે તું તેને દીપાવીશ, શોભાવીશ, બહલાવીશ. તારી સુકોમળ કાયાને દીક્ષાની યાતના આકરી લામશે, પણ પાકટ નિર્ણય પાસે તો મેરૂ પણ આડો અજવતો નથી. જે નિર્ણયને પરિણામે તું સાકેતપુરની નદી ઊતરી મછ, મહા અટવી પસાર કરી મંછ અને બચકર સિંહ વાલની મજનાઓને વટાવી મછ, તેજ નિશ્ચય તારી બાજુએ રહેશે. ધન્ય છે તારી દૃઢતાને ! ધન્ય છે આ જીવન સાક્ષ્યના નિર્ણયને ! ”

વૈશાખ સદ ત્રીજની પ્રભાતે દેવપૂજન કરી તદ્દન સાદાં સંસ્કૃત વસ્ત્ર પહેરી આચાર્યદેવની વસતિ સ્થાનમાં સર્વ આવ્યા. વરધોડો કે ધામધૂમ, ધમાલ કે જાહેરાત કંઈ નહિ હતાં. માત્ર આજે એક પરદેશી બાવુક બહેનનો દીક્ષા મહોત્સવ છે એટલી વાત લોકોએ જાણી હતી. યશોભદ્રાએ વસતિગૃહમાં આવી નાણુ સમક્ષ ક્રિયા કરી, ચાર બંધુઓએ ચતુર્થવ્રત લેવા ક્રિયા કરી. બાજુના કમરામાં જમ્મ એ રનાન કરી આવી. એનો આખો કેશકલાપ ઉતારી લેવામાં આવ્યો. તેની સાથે મહત્તરિકા કીર્તિમતી અને બહેન જેવી બાબી એનોપમા હતા. સર્વ વસ્ત્રલંકાર મૂકી દમ્મ એણે રનાન કર્યા પછી સાખી યોગ્ય સંસ્કૃત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, હાથમાં રજોહરણ લીધું અને જ્યારે એ જનમેદની સમક્ષ સાખી વેશે આગળ મહત્તરિકા અને પાછળ એનોપમા સાથે આવ્યા ત્યારે આખી સભા એના અદ્ભુત પણ નૂતન વેશથી અંજામ મછ. એનામાં ચારિત્રતેજ અત્યારથી જ મળહળી રહ્યું હતું.

આચાર્યશ્રીએ દિગ્બંધ સંભળાવ્યો, પાંચ મહાવ્રત ઉચ્ચરાવ્યાં, ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરતા ચતુર્વિધ સંધને મોખરે આચાર્યશ્રીએ સાધુ પક્ષે, મહત્તરિકાએ સાખી પક્ષે, ધનાવા શેઠે શ્રાવક પક્ષે અને ધનાવા

શેઠના પત્નીએ શ્રાવિકા પક્ષે વાસક્ષેપ કર્યો, ચતુર્વિધ સંધે ચોખા મિશ્રિત વાસ તેના ઉપર નાખ્યા અને આ રીતે યશોભદ્રાદેવીએ સંસાર ત્યાગ કર્યો, વ્રત ઉચ્ચારણા પ્રેમપૂર્વક કર્યા અને આખા સંધમાં આનંદ મંગળ વર્ત્યો. કરેમિજાંતેનો પાઠ ત્રણ વાર ઉચ્ચારાયો, પંચમહાવ્રતના ઉચ્ચારણ થયા અને છેવટે આચાર્ય મચ્છાધિપતિ શ્રી અજિતસેન સૂરિએ ખાસ ઉપદેશ આપતાં યશોભદ્રા સાધ્વીને ઉદ્દેશીને સર્વ જન સાંભળે તેમ કહ્યું: “ મહા પુણ્યનો ઉદય હોય તો જ આ ભાગવતી દીક્ષા લેવાના ભાવ થાય છે. પ્રાણીને વિષય સુખ ધન ધરેણાં સમપણો અને વ્યવહારનાં ગુંથણાં દિવસાનુદિવસ એટલાં વધી જાય છે કે પોતે આ સર્વ શેને માટે કરે છે તેનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ એને મળતો નથી. એને પાછળથી ધક્કો આવે એટલે એ આગળ ચાલે છે, પણ એને ક્યાં જવું છે તેનો એને સ્પષ્ટ વિચાર કે ખ્યાલ પણ આવતો નથી અને જ્યારે જન્માવેલી રિયાસત છોડી ચાલ્યા જવું પડે છે ત્યારે એને બહુ આકર્ષ લાગે છે અને સર્વ છોડીને ચાલી જવાની વાત તો ચોક્કસ છે. આમાંથી કોઈ ભાગ્યવંત આપો! માર્ગ જોધ શકે છે, પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે અને સંસારની ઉપાધિમાંથી મુક્ત બને છે. એ આંતર ધ્યાનમાં ઊતરે છે, એનામાં ત્યાગ વૈરાગ્ય જમે છે, એ નિર્માળ નિરભિમાની નિષ્પરિગ્રહી અજ્ઞ-ચારી બને છે, એનામાં અસ્થિમજ્જાએ આત્મભાવ જમે છે ત્યારે એને અહીં પણ એવો આનંદ આવે છે કે એની સાથે સંસારનું કોઈ સુખ, કોઈ પદવી, કોઈ સ્થાન સરખાવી શકાય તેવું નથી. આવો ત્યાગ દુઃખથી ઉદ્ભવે, મોહથી ઉદ્ભવે કે જ્ઞાનથી જન્મી શકાય. જમે તે પ્રકારનો હોય, પણ અંતે જો સાચો હૃદયપૂર્વકનો ત્યાગ બને તો તેનો મહિમા મોટો થઈ જાય છે, આશય ઉદાર થાય છે અને ત્યાગની ભાવના પ્રમાણે ગુણ પ્રાપ્તિમાં પ્રગતિ થતી જાય છે તથા સાધ્ય સન્સુખ ધતું જાય છે.

તેટલા માટે ત્યાગ બની શકે નહિ તેવા પ્રાણીઓએ પણ ત્યાગની રૂચિ તો જરૂર રાખવી જોઈ. આ સંસારના આકરા તાપનો છેડો લાવવાનો અને અનંતકાળ સાચું સુખ સાધવાનો માર્ગ સમજણથી કરેલો ત્યાગ છે. એ રાજમાર્ગ છે. વસ્તુ ધરખાર દોલત સમાં સર્વ અંતે છોડવાં તો પડેજ છે, પણ સમજીને છોડાય તેનો મહિમા છે, ખાડી કોઈ જૂંટવી લે કે યમરાજ ઉઠાવી જાય ત્યારે તો માત્ર હાથ ધસવાનુંજ રહે છે. માત્ર મોહ કે દુઃખથી ઉપર ઉપરનો વેરાગ્ય આવે તે ક્ષણિક હોય છે. પણ તે વખતે હૃદયમાં જિમ્મી આવી જીડે, તેના પર સદ્ગુપ્તદેશનું સિંચન થાય તો તેમાંથી પણ કામ થઈ જાય છે. જ્ઞાનને પરિણામે સમજણ પૂર્વક વસ્તુવિચારણાને અંતે ત્યાગ થાય તે હમેશને માટે ટકે છે અને તેની ભવ્યતા બારે છે.

આ જે બહેન ત્યાગમાર્ગમાં જોડાયા છે તેને ખાસ બલામણુ કરવાની કે જીવનમાં આવે. અવસર એકજ વાર આવે છે. એ અવસર ધન્ય છે અને એને ધન્યતર બનાવવો એ પોતાના હાથમાં છે. અનાદિ અભ્યાસથી ઈન્દ્રિયના વિષયો કે કષાયો તરફ ઢળી જવાય તે વખતે સંસારભ્રમણ, તેના ખાડા ખડિયા, તેના આકરા તાપો અને તેની રખડવાટો ધ્યાનમાં લેવી અને મનને એંચી લેવું. એમ કરતાં જરા આઘાત લાગશે, પણ અદ્ભુત આનંદ થશે. પોતાનું શ્રેય સાધવું પોતાના હાથમાં છે. દૃઢ નિર્ણય અને આત્મવિશ્વાસ પાસે જમે તેવી અગત્યો નકામી થઈ પડે છે, દૃઢતા વગર કોઈ મુદ્દાસરનું કાર્ય શક્ય નથી. અને પાકા નિશ્ચય પાસે પહોંડો કે સમુદ્રો પણ આકરા નથી. માટે લીધેલ વ્રત, સ્વીકારેલ ધોરણ, અને કરેલ નિર્ણયને ખરાબર વળગી રહેવું. એના લાભો બહુ મોટા છે, ચોક્કસ છે, આગળ જતાં અનુભવથી સમજાય તેવા છે.

માટે માનજો કે આવો અવસર ફરી ફરીને નહિ મળે. મનુષ્ય દેહ, સરખું શરીર, આત્મ જાગૃતિની રૂચિ અને અનુકૂળતા મળે તેનો

ઉપયોગ કરવો અને વસ્તુ પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી એમાંથી માખણ તાવી શેવું એમાં વિચક્ષણતાની પરીક્ષા છે, સફળતાની કસોટિ છે, અને સાચે માર્ગે પ્રાપ્તવ્ય તરફ પ્રયાણ છે. ”

દેવી યશોભદ્રાનું નામ આચાર્યશ્રીએ સાધ્વી દશામાં પણ તેજ રાખ્યું. દીક્ષા અવસરે ક્યું નામ રાખવું તેનો નિર્ણય શુદ્ધ મહારાજ કરે છે. તે દિવસે શ્રી યશોભદ્રાને અપૂર્વ આનંદ થયો, ભારે વીર્યોદ્ધાસ થયો, જીવન સફળ કરવાના માર્ગ પર ચઢતાં એની રોમરાજ ખૂબ વિકસરવર થઈ. ભાભી અતુપમાને ખેદ અને ગર્વ થયો, શેઠ ધનાવાને આનંદ થયો, પણ એ તો પાછા સંસાર ધટના અને વેપાર ધંધામાં પડી ગયા. એને મન તો આ માત્ર દરરોજ બનત. બનાવો જેવો એક બનાવ હતો. આચાર્ય અને શ્રી કીર્તિમતિ જે યશોભદ્રાને ઓળખી ગયા હતા તેમને એની સરળતા નિશ્ચળતા અને ત્યાગમૃદ્ધિથી સંતોષ થયો અને વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજની બપોરે દેવી યશોભદ્રા સંસારી મટી આ યશોભદ્રા સાધ્વી થયા.

દીક્ષા અવસરે એનું ચિત્તન્ય વધારે વિકાસ પામ્યું. એનો સુંદર કેશકલાપ દૂર કરવામાં આવ્યો, છતાં એનું નૈસર્ગિક સુંદર રૂપ એમ વધારે દીપ્તી નીકળ્યું, નિર્મળ સફેદ કપડાંની પછળ પણ એનાં સૌંદર્યની લાક્ષીમા અને આંતર તેજના ઓજસ એની ફરતા ફરી વળ્યાં. એને પોતાની સર્વ યાતના દૂર થતી હોય એમ લાગ્યું, એ પોતાના સાંસારિક વિકૃત દશા કે પૂર્વ કાળની સુંદર સગવડો, રાજ-મહેલની રોનકો કે ખાવાપીવાની અતુટ્ઠળતા વીસરી ગયા, એના જીવનનો મોટો પલટો ચઢી ગયો અને શ્રાવિકાના વસતિ (ઉપાશ્રય) માં દાખલ થતાં એને હૃદય પૂર્વકનો અપૂર્વ આનંદ થયો, જાણે પોતાનો નવ જન્મ થયો હોય. એવી એને ભાવના જાગી અને એ પ્રથમ દિવસથી સાધ્વી જીવનમાં રત થઈ ગયા.

૧૭ :

સુદલક જન્મ

૬

પ્રાણીના જીવનમાં પલટો થાય છે ત્યારે તેમાં એવા મોટા ફેરફારો થઈ જાય છે કે તેની કલ્પના લેને પોતાને પણ ન હોય. જેના કુકુમમાં અનેક દાસ દાસીઓ હાજર હોય, જેને ખાવાપીવાની ખોટ નહોય, જેનાં તાંબૂડ અભયંગ અને રનાન અનેક સગવડોથી ભરેલાં હોય તે એ સર્વનો એકદમ ત્યાગ કરી દે ત્યારે ખરેખરો પલટો દેખાય અને એ વાત એના મન પર અસર ન કરે, એના મનમાં પણ જરાએ ઓછું ન આવે, ત્યારે સમજાય કે ત્યાગ ભાવ એને પચી ગયો છે અને તે એનામાં ખરાબર જામી ગયો છે. શ્રી યશોભદ્રાને પ્રથમ દિવસથીજ ત્યાગ માર્ગ સાથે વરેલી જોનારને કાંઈ અડવું અડવું લાગે તેવું ન જણાયું, એને પોતાને પણ આપણે પરદેશ પરધર જઈએ ત્યારે જે પરાધીન ભાવના થાય છે તેવું પણ જરા પણ થયું નહિ, જાણે એ તો ત્યાગ માર્ગમાં જન્મીને તેમાં જ ઊછરેલ હોય એવી સરળતાથી એણે જીવન ફેરવી નાંખ્યું. સાધ્વીઓને લેવા પડતા આગારો, મુરછી તરફથી લેવાની આગાઓ, લાકડાના

પાત્રમાં આહાર આ સર્વ જાણે એ શીખીને અવતરી હોય એવી સરળતાથી એણે જાણી લીધા, ઝીલી લીધા, આદરી દીધા.

એણે બીજા દિવસથીજ અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. આવશ્યકતાનાં આવિકા યોગ્ય સૂત્રો તો એને આવડતા હતા અને એનો અભ્યાસ અને પ્રવેશ પ્રકરણુ ગ્રંથોમાં બહુ સારો હતો, એટલે એણે શરૂઆત પગામ સઝાય (સાધુ પ્રતિક્રમણુ સૂત્ર-વંદિતુ) થી કરી, તીવ્ર બુદ્ધિ, સારી યાદ દાસ્ત અને નિર્મળ માનસને કારણે એ અભ્યાસમાં તુરત આગળ વધી ગઇ, વૈશાખ માસમાં તેણે દશ વૈકાલિકાનાં અધ્યયનો કરી નાખ્યા અને તેજ માસમાં એને વડી દીક્ષા આપવામાં આવી. એટલે એની પરીક્ષા થોડા દિવસજ ચાલી અને ગુરૂણીએ એની યોગ્યતા અને એનો સાચા હૃદયનો ત્યાગભાવ જોઇ એને પાકે પાચે સાધ્વી વર્ગમાં દાખલ કરી.

આ રીતે ત્યાજ માર્ગમાં પોતાને યોગ્ય સ્થાન મેળવી એણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાનો રસ્તો લીધો. રૂચિ પૂર્વક અભ્યાસ થાય, બુદ્ધિની નિર્મળતા સાથે અભ્યાસ કરાવનાર કુશળ હોય અને અભ્યાસ યોગ્ય સાધનોની વિપુળતા હોય એટલે અભ્યાસ ખૂબ આગળ વધે છે. શ્રી યશોભદ્રાના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું.

પણ કર્મની કથા આકરી હોય છે. પ્રાણી પોતાનાં મનમાં ધારે છે એક વાત અને કોઇ અદૃષ્ટ કારણોએ થઇ આવે છે તેથી તદ્દન બિલટી હકીકત. વાત એમ બની કે દીક્ષા લીધા પછી યુવાન સ્ત્રીસામાન્ય ઋતુસ્થાન યશોભદ્રાને આવ્યું નહિ. એ તાંદુરસ્ત વિદુષીને બરાબર એક માસે ઋતુસ્થાન આવતું હતું. ચૈત્ર માસના પહેલા પખવાડિયામાં એ નિયમ પ્રમાણે એને રક્તસ્રાવ થઇ જવો જોઇએ, પણ આ વખતે એને સ્રાવ થયેલો નહિ. એણે ધાર્યું કે પતિમરણનાં શોકને કારણે અને સકેતપુરના રાજા પોતાના જેઠે બિભી કરેલી આફતની ચિંતામાં સ્રાવ અટકી ગયો હશે કે તેનો સમય બદલાઇ ગયો હશે. ત્યાર પછી

રાત્રીની નાસભાગ અને મુસાફરીના થાકને કારણે કદાચ એમાં લંબાણ થયું હશે એમ એને લાગ્યું.

અને ખરી વાત તો એ હતી કે જાતે પદ્મિની સ્ત્રી હોવાથી એને કામણ મુદ ૮ ની રાત્રેજ ખબર પડી ગઈ હતી કે પોતે કાંઈ અભિનવ બહારની વસ્તુ પોતાના શરીરમાં સંગ્રહી હતી. એને લગતાં ન સમજાય તેવાં બેચાર સ્વપ્નાં પણ એને આવી ગયાં હતાં, પણ એને મર્મ ધારણનો અનુભવ અમાલિ હતો નહિ એટલે આ પોતાની શંકા એણે કોઈને જણાવી નહોતી. એની દાસીને પણ કહ્યું નહોતું કે અન્ય કોઈની પાસે શરીર તપાસાવ્યું પણ નહોતું. ત્યાર પછી તેના સંયોગોમાં એટલો મોટો ફેરફાર થયો કે એને તે સંબંધી વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પણ બન્યો નહોતો. સાવધાની નગરીમાં ધનાવા શેઠને ત્યાં એ કામ પડી ત્યારે એને એ વાત યાદ આવી હતી, પણ તે વખતે એના મન પર પ્રધાન વિચાર સંસાર ત્યાગનો હતો અને એ ધર્મભાવનામાં અને આત્મવિચારણામાં એટલી જાંડી જિતરી ગઈ હતી કે એને પોતાના શરીરનો કે પોતાની સમવડ અગવડનો વિચાર પણ આવ્યો નહોતો. એકાદ વખતે રાત્રીએ એને એ વાત ખ્યાલમાં આવી ત્યારે તેના મનમાં વિચાર થયો કે એ વાતની ચોખ્ખવટ કરવા જશે તો કદાચ દીક્ષાની વાત જાણે પડી જશે; એટલે એ વાતની એણે ચોખ્ખવટ કરી નહિ, બાબ્તિ અનોપમાને જણાવી નહિ અને શ્રી કીર્તિમતી પાસે પણ હિચ્ચારી નહિ. એની દીક્ષાની તમન્ના આડે એને તે વખતે બીજો વિચાર પણ ન આવ્યો. સાધવી અવસ્થામાં પ્રસૂતિ થાય તો કેટલી અગવડો પડે, કેટલા અપવાદો સેવવા પડે વગેરે વાત એના ખ્યાલમાં પણ ન આવી. દીક્ષા લેવાના બેનમાં એને બીજું કાંઈ સૂઝ્યું નહિ. એણે હરાદાપૂર્વક એ વાત છૂપાવી એમ તો ન કહી શકાય, પણ એ વાતની ચોખ્ખવટ કરવા જતાં કદાચ પોતાને મર્મ છે એમ ચોક્કસ ઠરે તો પોતાની મુરાદ એકાદ વરસ લંબાઈ જાય એ તેને પોસાય તેમ ન

હોવાથી એણે ગર્ભ ધારણની વાત કાંઈ પાસે કરી નહિ, તે વાતનો નિર્ણય કરાવ્યો નહિ અને ચાલે છે તેમ ચાલવા દીધું. એમાં માયા પ્રયત્ન નહોતો, પણ ત્યાગ માર્ગ સ્વીકારની તીવ્ર તમન્ના મુખ્ય ભાગે હતી અને બાકી સૌ સાઈ થઈ રહેશે એવી મનુષ્યની સાહજિક આશા કારણભૂત હતી.

પાંચ પંદર દિવસમાં શ્રી કીર્તિમતી એના શરીરમાં થતો ફેરફાર કદપી ગયા. એક દિવસ એમણે ચોખવટથી પૂછ્યું. એના શરીરને થતો વિકાસ જોઈ એ પ્રવીણ સાધ્વી પામી ગયા કે એને જરૂર ગર્ભ છે, નહિતો દીક્ષાની શરૂઆતમાં ખાવાપીવાના મોટા ફેરફારને લીધે અને નવીન વાતાવરણને અનુકૂળ થવાની કસોટીમાં સરીરમાં શરૂઆતમાં ક્ષીણતા આવતી જોઈએ. એને બદલે યશોભદ્રાના અંગોનો વિકાસ અને ચળકાટ જોતાં અને એ ભુભંગ, મ્લાન વદન અને આંખપરની કરચલીઓ જોતાં એને વગર કહે ખાતરી થઈ કે યશોભદ્રાના પેટમાં નરનો ગર્ભ છે. એક દિવસે એકાંતમાં એણે શ્રી યશોભદ્રાને પૂછ્યું. યશોભદ્રાએ કહ્યું કે બે માસથી એને ઋતુસ્નાન આવેલ નથી, અને કદાચ ગર્ભ હોવાનો સંભવ ગણાય, પણ પોતે એ વાતની અનુભવી ન હોવાથી કાંઈ ચોક્કસ કહી શકે નહિ. પ્રવર્તિની આ સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા.

એણે વિચાર કર્યો કે દીક્ષા લીધા પછી એને છોડવાનું તો કહી શકાય નહિ અને દીક્ષા અવસ્થામાં સુતાવડ કરવી એમાં તો ભારે અગવડો પડે. એ તુરંતજ આચાર્યવર્ય શ્રી અજિતસેન સૂરિ પાસે ગયા અને તેમને સંપૂર્ણ વાત કહી બતાવી.

આચાર્ય તો મહા વિચક્ષણ હતા. એના હાથમાં ગચ્છની દોરી હતી અને ગમે તેવા નવા સંયોગો ઊભા થાય તેમાં દારવણી આપી શકે તેટલું તેનામાં જ્ઞાન હતું. આચાર્યમાં નિષ્ણાતપણું ધણું વાંચન અને અનુભવથી આવી ભય છે. સર્વ વાત સાંભળી

લખેલી હોતી નથી. નવીન સંયોગોની આ થાય ત્યારે તેનો કેમ ઉકેલ લાવવો, ગૂંચવણવાળા પ્રશ્નોના જવાબ ક્યાંથી શોધવા, તેને માટે એવો નિયમ હોય છે કે જે મહાપુરુષોમાં અસ્થિત જન્મ્યો ધર્મ જમી ગમેલા હોય અને જેને વાંચન અને અનુભવને પરિણામે શુદ્ધિમાં નિર્મળતા આવી ગઈ હોય તેજ અઘ્ઠાધિપતિ થઈ શકે છે. સેનપ્રશ્ન હીરપ્રશ્ન આદિમાં આપેલ જવાબો એ મૂળ ગ્રંથમાં આવેલાની નવીન આવૃત્તિ નથી હોતી, પણ નિર્મળ શુદ્ધિ, ધર્મરતપણું, અબ્યક્ત પૂર્ણ તૈયારી અને વિશિષ્ટ ઉપયોગ મૂકવાની આવડતનું પરિણામ છે. અને જે વસ્તુ શ્રી કીર્તિમતીને અત્યંત મૂંઝવણ કરનારી લાગી તેનો સહજ નિકાલ આચાર્યવર્યે વખરે બીલે આપી દીધો. એમણે આખો નવ દશ માસનો કાર્યક્રમ ગોઠવી આપ્યો. એમણે જોઈ લીધું હતું કે યશોભદ્રા હૃદયથી સાચી ત્યાગી હતી. એને આઘાત ન પહોંચવો જોઈએ અને ધર્મની વિનાશકારણુ નિંદા કે ટીકા ન થવી જોઈએ. એમણે વજ્રસ્વામી વગેરેના દાખલા પિયારી તુરત આખો પ્રસૂતિનો કાર્યક્રમ ગોઠવી આપ્યો.

તેમણે જણાવ્યું કે હાલ શ્રી યશોભદ્રાએ વિહાર ન કરવો; એક વર્ષ આજ નગરમાં રહેવું; વહેલી સવારે જો સાખી સાથે દૂર સ્થિતિ માટે જવું; બાકી આખો વખત ધર્મધ્યાન, કથાવાંચન, સ્તવન પઠનમાં કાઢવો; ઉપલબ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો; શ્રી કીર્તિમતીએ હાલ ત્રણ ચાર માસ વિહાર કરી આવવો; ચાતુર્માસ શ્રાવસ્તીમાં જ કરવું; ધનાવા શેઠનું ઘર સંજ્ઞાતર કરવું; તેમને ત્યાંથી જરૂરી વસ્તુ અને કદાચ ખપ પડે તો દવા વગેરે મંગાવવાં; શેઠની મારફત પ્રવીણ દાધને બોલાવવી-વગેરે. સર્વ વ્યવસ્થા આચાર્યશ્રીની સૂચના મુજબ ગોઠવાઈ ગઈ. શ્રી યશોભદ્રા સાખી તો સાવત્રીમાં જ રહ્યા. ગુરુશીળ

× એવે ઘેસ્વી દવા વગેરે જરૂરી વસ્તુ લઈ મોકાય છે, માગી શકાય છે અને આશ દારૂએ તૈયાર કરાવી શકાય છે.

અન્યત્ર વિહાર કરી આવ્યા. સંયમ અને નિયમપૂર્વક જીવન ધોરણ રાખેલ હોવાથી શ્રી યશોભદ્રાને ખાસ અમવડ પડી નહિ. અનોપમાને સર્વ વાતની જાણ કરવામાં આવી હતી, એ દરરોજ એ વખત ખખર કાઢી જતી હતી અને ખાવાપીવાને અંગે બાવુકોને સૂચના આપી દેતી હતી. એ આધેડ સાધ્વીઓ શ્રી યશોભદ્રા સાથે રહી હતી. આહાર-પાણ્યે વહોરવા જવાની તકલીફ પણ શ્રી યશોભદ્રાને માથે રાખવામાં આવી નહોતી.

ચાતુર્માસમાં આનંદ વર્ત્યો. શ્રી યશોભદ્રાએ તે ચોમાસામાં સૂચના અનુસાર કોઈ પ્રકારની રથજ તપસ્યા કરી નહિ. એ ઉપાશ્રયના ઉપરને માળે એ સાધ્વી સાથે રહેતી હતી અને આત્મધ્યાન અને અભ્યાસમાં આખો સમય વ્યતીત કરતી હતી. એના આખો કાર્યક્રમ આચાર્યે એટલી વિગત સાથે ગોઠવી આપ્યો હતો કે એમાં કંઈ પૂછવાપણું રહેતું નહોતું. ચોમાસું આવ્યું ત્યારે શ્રી યશોભદ્રાની કાંતિ ઝળકવા માંડી. પણ મુખપર કરચલી પડવા લાગી. આખા ચોમાસામાં એક વાર એને પેડુમાં કુખાવો થયો, પણ ઉપચારથી એ તુરંત મટી ગયો.

માગશર સુદ ૧૫ની રાત્રિએ નવ વાગે એણે પુત્રને જન્મ આપ્યો. એનાં લક્ષણ પરથી એ ઘણો સૌન્દર્યવાન, કાંતિવાન, લક્ષણોપેત અને સર્વાંગ સુંદર દેખાયો. એના જન્મ વખતે અનોપમા અને ધાત્રી હાજર હતા. કીર્તિમતી બહાર રહી સર્વ ગોઠવણ કરતા હતા. આખા શ્રાવક સમુદાયમાં ધનાવા શેના ધરના માણસો સિવાય કોઈને આ વાતની ખબર ન પડી. તેજ ચોળવાતું, સ્નાન કરવાતું વગેરે યોગ્ય રીતે જયણપૂર્વક કરવામાં આવ્યું. સુવાવડને અંગે કોઈ ખાસ અમવડ ન પડી. સાધ્વી કે પ્રવર્તિની બાળકને અડધા નહિ, પણ અનોપમાના હાથમાં એ બાળકને જોઈ એ તેજસ્વી અને ધર્મધૂરંધર થશે એમ જણાવી રાજ થવા. પ્રસૂતિ કામ અને એને

અંગેની ક્રિયાઓ વીશેક દિવસમાં પૂરી થઈ. પાકા ચાલીશ દિવસ પૂરા કરી શ્રી કીર્તિમતી જરૂરી બલામણુ કરી સાંથી વિહાર કરી મયા. શ્રી યશોભદ્રાએ આખો વખત ખૂબ શાંતિ જાળવી. એણે જરા મુંઝવણ બતાવી નહિ કે મનમાં કોઈ વાતનું ઓછું આણ્યું નહિ. સગમન ૨૭૭ દિવસ અર્ધ રહ્યો તેમાં ૨૫૭૫૬૧ના દિવસો બાદ કરતાં એણે એક પણ અત્યાચાર આધાપીધામાં સેવ્યો નહિ, અતિ માત્રા બાહાર કયો નહિ, ભૂખી રહી નહિ અને સંયમી જીવન લેા એનું હતું. એટલે એને સુવાવડમાં કાંઈ અગવડ પડી નહિ.

હવે પુત્ર થયા પછી તેનું શું કરવું એ વિચાર થવા માંડ્યો. તેને કાર્યક્રમ આચાર્યશ્રીએ ગોઠવ્યો નહોતો. એની વિચારણા ચાલતી હતી ત્યાં અબિતસેન આચાર્ય સાવત્થનગમ્મીએ વિહાર કરતાં કરતાં કામણુ માસમાં પધાર્યાં. એમણે એ નવા આવેલા બાળકને ઘોડિયામાં ભેંસું. વચ્ચનું ઘોડિયું ઉપાશ્રયમાં બંધાયું હતું.

આચાર્ય મહારાજે જણાવ્યું કે એના શારીરિક લક્ષણ પરથી માળક તાંદુરસ્ત દેખાય છે, એના હાથપગનાં ચિહ્નો પરથી એનું સરીર સાફ થશે, બાંધો મજબૂત થશે એમ લાગે છે. એના નખ પરથી એની ભોમ ભોમવવાની વૃત્તિ રહેશે અને એના મુખ પરથી એનામાં રાજતેજ જણાય છે, પણ રેખા જેતાં એ ત્યાગી રહેશે. બાટલી સહજ વાતો કરી બીજું ચોમાસું શ્રી યશોભદ્રાએ શ્રાવસ્તીમાં જ કરવું એવી આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી અને નવો બાળક છ માસનો થાય એટલે એને ધનાવા શેઠને ઘેર સોંપી દેવો, અને પમાએ એને ઉછેરવો અને ધાવણુનો કાળ પૂરો થાય એટલે અન્ય સાધ્વીઓ સાથે યશોભદ્રાએ અન્યત્ર વિહાર કરવો આ પ્રમાણે આગળનો ક્રમ ગોઠવ્યો આપ્યો. જ્યારે માથે ફરજ આવી પડે ત્યારે ત્યાગમાર્ગમાં પણ કેવું વ્યવહારપણું બતાવી શકાય છે તેનો આચાર્યશ્રીએ જીવતા દર્શાવ્યો આપ્યો. પુત્ર કે માતાનો સંબંધ અસ્થિર છે, અસ્પર્શકાલીન

છે, અચોક્કસ છે, છતાં જ્યારે કર્તવ્ય આવી પડે ત્યારે શિશુવયના બાળક તરફ પણ અમુક પ્રકારની દરજે બળવવાની રહે છે એ વાત એમના ધ્યાનમાં હતી. સાધારણ બુદ્ધિ જે એમનામાં હત તો તે માતાને પોતાના બાળકને અડવા પણ દેત નહિ, એને ધરવાવવા પણ દેત નહિ અને એ વખતે બાળકની સ્થિતિ શી થાત તે કદાચ સંકાપ તેવું છે. આચાર્યની દક્ષતા ધર્માનુરૂપ દક્ષ અને વ્યવહાર હતી.

બાકી ખરી સેવા દો માતા તરીકે બાબી અનોપમાએ બજાવી. એ ખૂબ શાણી વ્યવહારકુશળ ધર્મશ્રદ્ધાળુ અને રસિક બાઇએ છોકરાને પોતાના ખચ્ચાની જેમ ઉછેર્યો. એણે ઉપાશ્રયના ઉપલા માથે એકાંત હાલમાં વસ્ત્રનું ઘોડિયું બાંધ્યું અને સુંદર હાથરડાં ગાયાં અને એણે સુવાવડ દરમ્યાન સાંધી યશોભદ્રાની એટલી તકતેવડ બળવી કે એના ત્યાગધર્મને જરા પણ વંધો ન આવે તે પ્રકારે એની સેવા થઈ. સાંધી યશોભદ્રા પણ પુત્ર તરફના રાગના કારણે નહિ, પણ મનુષ્ય દયાની નજરે પોતાની તરફનો જરૂરી ફાળો આપી રહ્યા હતા અને બાકીનો સમય જ્ઞાન ધ્યાનમાં કાઢતા હતા. સાવત્રી નજરીમાં એને લગભગ બે વર્ષ રહેવાનું થયું, એમાં એને અભ્યાસનો લાભ સારો મળ્યો. એની વિશાળ બુદ્ધિ, સારી યાદશક્તિ અને નિર્મળ માનસને લઈને એણે આગમ અને તર્કનો સારો અભ્યાસ વધારી નાખ્યો અને પોતાના પ્રકરણના જ્ઞાનને વધારી મૂકી સારો શાસ્ત્રપ્રવેશ પણ કરી દીધો. સાધારણ રીતે ચાલુ વિહારમાં અભ્યાસમાં વારંવાર રખલના થયા કરે છે. એ એને ન બન્યું અને બુદ્ધિ, આવડત અને ચીવટ એનામાં સારાં હતાં એટલે એણે એ તકનો પૂરતો લાભ લીધો.

અને ખાસ કરીને શ્રી યશોભદ્રાએ સ્તવન સંજ્ઞાએ. ખૂબ યાદ કરી લીધાં. એનો કંઈ મધુર હતો; એના રાગમાં મીઠાશ હતી, એના જ્ઞાનમાં કુમાશ હતી, એ તો હજીકમાં હાવકાશ હતી. પોતાની નેસાંજિક

સંગ્રહિતપ્રિયત્વનો એણે ધર્મ માર્ગે સદુપયોગ કર્યો. એ પ્રાતઃક્રમણમાં રતવન કે સજામ ખોલે ત્યારે શ્રીતાને સંપૂર્ણ આનંદ થતો અને લેમનો ખમત્તા એક પ્રકારનો નાદ અનુભવતો. એ બપોરે પણ સસ વાંચે અને અનેક બહેનોને તેના બાવો સમગ્નવે. પ્રસૂતિ કાર્ય પતી મયા ફળી એ ઉઘાડી રીતે સાત્વથીમાં રહેતા હતા. માત્ર બાળકને ઉપરને માળે રાખવામાં આવતું હતું, પોતે આવશ્યક ક્રિયા બરાબર કરતા હતા અને ઉપદેશ ચાલુ રીતે આપતા હતા.

આચાર્યશ્રીએ બાળકને મઠે સારી આશા બાંધી હતી એમનામાં લક્ષણવ્યંજનનું જ્ઞાન ખાસ હતું. એમની સૂચનાથી બાળકનું નામ હુલ્લક રાખવામાં આવ્યું. હુલ્લક એટલે બાળ સાધુ, નાનો બાવો. આવો એ શબ્દનો ઉપયોગ તે કાળમાં પ્રચલીત હતો. બાળ બલ્યચારી જેમ બલ્યચારી માટે વપરાય તેમ નાના સાધુને હુલ્લક કહેવામાં આવતા. બાવી સાધુને માટે એ શબ્દનો ઉપયોગ થતો હતો. જેણે દીક્ષા લીધી ન હોય, પણ દીક્ષા લેવા ઉચ્ચક્રા હોય અથવા જેને બાવી શિષ્ય બનાવવાનો હોય તેને 'હુલ્લક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગોરુ ૬ શ્રીપૂજ પાસે બાવી શિષ્યને ખોલડો કે ખોલકો બત્વારે પણ કહેવામાં આવે છે એ અસલ સંસ્કૃત શબ્દ હુલ્લકનું અપભ્રંશ રૂપ હોય એમ સમગ્નય છે.

બીજાં ચાતુર્માસ સાવત્રીમાં પૂરું કરી હુલ્લકને એક વર્ષની વયનો કરી તેને ધનાવા શેઠને ઘેર મૂકી શ્રી યશોબદ્રાએ વિહાર કર્યો. ખતોપમા એની સંભાળ ભેશે એવી પ્રવર્તિનીની અને આચાર્યવર્ષની ખમતરી હતી. એ સંબંધી જરૂરી તજવીજ કરી. ધનાવા શેઠને ધર્મશ્રદ્ધા પૂરી હતી અને એને ત્યાં ખાવાપીવાની કમીના નહોતી. હુલ્લકની બાળતમાં ત્યાર પછી યશોબદ્રા ગુરૂણી અને આચાર્ય નિશ્ચિંત બન્યા.

શુદ્ધિકરણ આલેખ-દાક્ષિણ્યનો વિકાસ

૭

શુદ્ધિકરણ આવસ્તી નગરીમાં ધનાવા શેઠને ત્યાં મોટા થવા લાગ્યો. તેના સંબંધમાં અનોપમા બાબીની બજવીજ પૂરતી હતી. છોકરો પોતે પથ્થુ શરમાળ, સ્વભાવે રાકિ અને સર્વનો પ્રેમ સંપાદન કરે તેવા સ્વભાવનો હતો, તેથી કાંઈ બારે પડ્યો નહિ. શેઠ ધનાવાનું કુટુંબ મોટું હતું. એક રસોડે ચાબીજ માણસો જમતા હતા અને દરરોજ મહેમાનોનો અવરજવર રહેતો હતો. શેઠ પોતે હવે કમાવા કે વેપાર કરવા માટે મોટા સાથને બધ બહાર ગામ જતા નહોતા, એ કામ એમણે પોતાના મોટા પુત્ર સુરેશકુમારને બળાવી લીધું હતું, એટલે શેઠ સાવત્થીમાંજ રહેતા હતા. તેમને શુદ્ધિકરણ ઉપર ખાસ રસ હતો. તેને શેઠ પોતાની પાસે રાખતા હતા અને વારંવાર તેને માટે ચીવટ પૂર્વક તપાસ કરતા હતા. અનોપમા એને નવરાવવા, કપડાં પહેરાવવા, જમાડવા વગેરે નાનીમોટી બાબતો પર ધ્યાન રાખતી હતી. અને એને કાંઈ

વાને ઓછું ન આવે તે માટે ખાસ તંબૂનીજ સખતી હતી. એની ચીવટ એક સગી મા જેવીજ હતી. એ કુલ્લકને પોતાની સાથેજ સુતરાવતી હતી. એના પતિ સુરેશ તો હવે છ માસથી વધારે વખત પરદેશ ફરતા હતા એટલે એને વખત પણ ઠીક મળતો હતો.

અનોપમાને પોતાને જે છોકરા અને એક પુત્રી હતી તેની સમાનજ કુલ્લકને ગણી એ એના પર પણ પૂરું ધ્યાન આપતી હતી. કુલ્લક હવે જે વર્ષનો થઈ ગયો હતો. એના કાલાધેલા બોલોથી એ આખા ઘરને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. એ ધરમાં રમે, શેરીમાં રમવા જાય, સાંજે ધનાવા શેઠ એને પાસે બેસાડી પરીની વાતો કરે, વચ્ચે વચ્ચે પોતે સાંભળેલી ધરમની વાતો કરે, કાષ્ટવાર પોતે દેશ દેશાંતર ફરેલા તે વખતે પોતાને થયેલા અનુભવો કહે અને રાત્રે એને અનોપમા પાસે સુવા મોકલી દે. અનોપમા પણ એને વાર્તાઓ ખૂબ કહે નાનપણથી એને વાતો સાંભળવાનો શોખ બહુ ખાત્યો. એ ધનાવા શેઠને 'દાદા' કહીને બોલાવતો હતો અને અનોપમાને 'માસી' કહી બોલાવતો હતો. જ્યારે જ્યારે સાંજ પછી એ દાદાને નવરા ગુએ ત્યારે ત્યારે એ દાદાને એક સરસ વાર્તા કહેવા વિનવે અને દાદા પણ નવી નવી અલક મલકની સારી સારી વાતો કહે. દાદા દુનિયાના ખાધેલા અને પાકા અનુભવી હતા એટલે એમની સાદી જેવી લાગતી વાતોમાં પણ રહસ્ય ધણું હોય અને એમની વાર્તા કહેવાની ઢગ એવી સરસ હતી કે બાળકની કલ્પના ખૂબ હિતેન્નિવ થાય અને અંદરથી બોધ મળે. અત્યારે આપણે જોને અકબર ખીરબલના કિસ્સા કહીએ છીએ એ વાત તે સમયે બુદ્ધિ વૈભવના તેમજ વાણિયાની મોટી મોટી જવાની સફરોના, ક્ષત્રિયોનાં પરાક્રમેના રાજાઓની વિચિત્રતાના અનેક કિસ્સા શેઠ જાણતા હતા, એ ચોરોની વાત કરી બાળકને રતબધ કરતા અને છતાં તે ખીકે નહિ એવી વાત કહેવામાં અતુરાઈ હતી, એના અંદન મધ્યાગરીના

હિરસા કે એની ધનાશક્તિબદ્રની વાતો, નેમનાથના ક્વાહ કે પાર્શ્વનાથ અને કમહના હિરસા સંભળે, કે આદીશ્વર ભગવાન હાથીની અંખાડીપર એસી હાંડણું ઘડી આપે કે મહાવીર સ્વર્ગીને વરઘોડો વણુવે-ત્યારે બાળકે! તો એક ચિત્ત થઈ ડાહ્યાડમરા બની સામે બેસી જતા અને એનો સર્વથી વધારે લાભ હુસ્લકને મળતો.

અને શેરીના છોકરાઓમાં હુસ્લક ધીમે ધીમે સરદાર બની ગયો. એના સ્વભાવમાં કુદરતી મીઠાશ હતી અને એનામાં છોકરાઓ વચ્ચેના કબ્જિયા પતાવવાની દાવકાશ હતી. એની રમતોમાં નિર્દોષતા હતી અને એના આચરણમાં કુમાર હતી. દાદા પાસે વાત કહેવરાવવાને અંગે એણે મોટાની ખુશામત કરવાનો ગુણ ખીલવ્યો અને બ્યારે ત્યારે 'દાદા ! વાર્તા કહો' એ પદ્ધતિને પરિણામે દાદા કહે તે કરવું, દાદાને રાજી રાખવા અને દાદાનું વચન ઉત્થાપવું નહિ એ ગુણ એણે નાનપણથી ખીલવ્યો, એનામાં એ પદ્ધતિથી સભ્યતા ધણી આવી, પણ અત્યારે જેને 'સ્વાતંત્ર્ય' કહેવામાં આવે છે તેની તેનામાં ખામી રહી ગઈ. અને શેઠને ત્યાં રહેવામાં આશિયાળાપણું લાગે તેવું કાંઈ હતું નહિ અને તેવા બનવાનું તેને કારણ પણ હતું નહિ, છતાં મોટા શેઠ ધનવાની મંભીરતા અને એની સાથેનો સર્વનો સંબંધ જે પ્રકારનો હતો તેના અનુકરણને લઈને હુસ્લક કુમારે પોતાનામાં 'દાક્ષિણ્ય' નો ગુણ ખીલાવ્યો. એ ગુણમાં સભ્યતા વિનય વિવેક ખૂબ ખીલે છે, પણ એમાં મોંઝખાપણુ પણ આવે છે. સામા માણસને ચડને ભડ કહેવાની તાકાત એમાં આવતી નથી, પણ એમાં મોટા માણસની મોટાઈ તરફ માન, વહીવટનું સન્માન અને વહીવટ તરફ પૂજ્યભાવ જામે છે અને પોતાથી કેમપણુ વાત એમને કેમ કહેવાય કે પૂછાય એવી એક જાતની છાપ પોતાપર ચડી જાય છે. એ 'દાક્ષિણ્ય' પણ મોટો ગુણ છે અને આણીને મર્યાદામાં રાખનાર છે. આવકના એકવીસ ગુણ પૈકી

એ આઠમો ગુણ છે અને ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં સામાને તોડી પાડવાની વાત હોતી નથી, પણ મોટા તરફ સદ્ભાવ અને માનની ઉચ્ચ માત્રા હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ મનમાં આવે તેવું બોલી નાખવામાં મહત્તા માને છે એમાં નિર્ભયતા માને છે અને કેટલાક એવી વાત કેમ બોલાય, વડીલ સાથે વાત કરતાં જીભ કેમ ઊપડે, વડીલના હુકમનું કેમ અપમાન થાય-આવા વિચારે પોતાની જાતને ગોપની નાખે છે.

કેટલીક વાર આ દાક્ષિણ્ય નળજાઈતો આકાર પણ લે છે, પણ સારા કામમાં એનો ઉપયોગ થાય તો એ માણસને ચારિત્રમાં સ્થિર રાખે છે, વચનમાં મર્યાદાની અંદર રાખે છે અને વર્તનમાં સારે રસ્તે રહેવામાં ખૂબ મદદ કરે છે. આ સુદાક્ષિણ્ય બુદ્ધિ અથવા ખાસિયતને કુલ્લકે નાનપણથી ખીલવી હતી, એના સંયોજાને લક્ષને એ ગુણ એનામાં વધારે વિકાસ પામ્યો હતો. અને હજી તો એ જામતો જતો હતો, પણ ચતુર અનેોપમા દાક્ષિણ્ય બુદ્ધિને કુલ્લકમાં ચલે જતો વિકાસ જોઈ શકતી હતી. ચારિત્ર બંધારણના પાયા તો નાનપણથી જ નાંખાય છે. અને કુલ્લકને જો કે પરાધીન દસા કદી લાગવા દીધી નહોતી, છતાં જેમ જેમ એનામાં સમજણ આવતી મધ તેમ તેમ એ પોતાનું સ્થાન સમજતો મથે. અને એ સમજણને પરિણામે એનામાં દાક્ષિણ્ય બુદ્ધિ વધારે વધારે વિકાસ પામતો મથે.

મોટા શેઠ સહરની અને એવી એવી કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે અને ધર્મમાં સ્થિર કરે તેવી વાતો કરતા ત્યારે એનોપમા તેની પાસે સતીઓની વાતો, રાજના અંતઃપુરના કિસ્સાઓ અને અઠ્ઠલ દુષ્કિ-યારીના નમુનાઓ કહેતી. દાદા અને માસીના આવા બેવડા પ્રયોગોથી વાતોઓ સાંભળવાને અંજે કુલ્લકમાં નાનપણથી નમ્રતા અને ડહાપણ વધારે જલ્દી આવતા મથા અને સાથે સાથે પરીકથાઓ અને મોટી મોટી સહરની વાતોથી એની કલ્પના શક્તિને ખૂબ જોસ

મહત્ત્વ અને સાત વર્ષ—પૂરા થયા પછી બ્યારે એને નિશાળે બેસાડવામાં આવ્યો ત્યારે એ બધા છોકરાઓ પાસે વાર્તાઓ કરે, વાર્તા કરવાની હોડો કરે અને એની બાષાની મીઠાશથી અને કહેવાની ઢબથી છોકરાઓને આજી દે. બહુ થોડા વખતમાં એ છોકરાઓનો સરદાર બની ગયો. એની સરદારીમાં તોફાન ધમાલ ઓછાં હતાં, પણ બીજા છોકરાઓની ટોળી કરતા પોતાની ટોળી ચઢીઆતી એ એમ બતાવવા એ પ્રયત્ન કરતો અને એમાં એ ફાવતો. બાકી એ મહેતાજી પાસે કદી કોઈની રાવ ખાવા જાય નહિ, કોઈની બાળતમાં કચવાટ થયો હોય હોય તો મનમાં સમજી લે અને ગમે તેમ કરી વાતને પતાવી લે, નબાવી લે કે ખમી ખાય. એ કોઈ વડીલની સામે કદી કાંઈ બોલતો નહિ, વડીલ વર્ગમાંથી કોઈનું એ કદી અપમાન કરતો નહિ અને કોઈ વાર મોટા-વૃદ્ધ એને બોલું કામ કરતાં જણાય તો પણ તેમને મ્હોંઢે ચઢીને એ કાંઈ કહેતો નહિ. એને મનમાં એમ જ થતું કે વડીલની સામે કેમ બોલાય, વડીલની પાસે કોઈ વાત કેમ થાય અને વડીલના હુકમનો અનાદર કેમ થાય ? આ જીવન પદ્ધતિ એણે નિસર્ગ પછે સ્વીકારી લીધી હતી અને વિકસાવી દીધી હતી. અને તેમાં એ ધીમે ધીમે ન ખબર પડે તેમ પ્રગતિ કર્યા જ કરતો હતો. પરિણામે આખા ધરમાં અને શેરીમાં, નિશાળમાં અને ચોકમાં—એ ખૂબ વહાલો બની ગયો હતો, શેઠના ધરમાં એને સર્વે અછો અછો વાનાં કરતાં હતાં, છોકરાઓમાં એ સરદારી ભોમવતો હતો. અને દાદા ધનાવા શેઠને તો એ આખો તારા જેવો ચમ્પ પડ્યો હતો.

તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે એણે એકડા, ઝાંક, બારાખડી, નામા, હિસાબ, કામળ લખવાની રીત અને એવી એવી પરચુરણ બાળતોનો અભ્યાસ કર્યો. પછી એણે પંચોપાખ્યાનની વાર્તાઓ વાંચવાનું શીખવવામાં આવ્યું. સંસ્કૃત વ્યાકરણની શરૂઆત કરવામાં આવી અને સાથે સાથે આવશ્યક ક્રિયાનાં સૂત્રાઓ પ્રથમ સુખપાઠે

કરાવવામાં આવ્યાં, પછી એનાં રહસ્યો સમજાવવામાં આવ્યાં, પછી પ્રત્યેકની વિધિ શીખવવામાં આવી અને દેવ વંદન, ગુરુ વંદન પચ્ચ-ખખાણુ બાધ્યોનાં રહસ્ય જ્યારે તેના સમજાવવામાં આવ્યાં, કર્મ અથમાં એનો પ્રવેશ થયો ત્યારે એણે નવતરતનો બોધ કરતાં નય-નિક્ષેપ સપ્તભંગીની વાત જાણી લીધી. બાર વર્ષની વય થઈ ત્યારે એનો અભ્યાસ પૂરો થયો.

આ સમયમાં શ્રી યશોભદ્રા વિહાર કરતાં કરતાં સાવત્થી નગસીમાં પાંચ વખત અને તે જગ્યાએ એમણે બે ચાતુર્માસ પણ એ નગસીમાં કર્યાં. ક્ષુદ્રકને સાતમે વર્ષે એણે સાધ્વી શ્રી યશોભદ્રાને પોતાની માતા તરીકે પિછાણ્યા અને તેને તેના તરફ કુદરતી ઉમળકો થયો. શ્રી યશોભદ્રા તો વૈરાગ્યમાં અને ત્યાગમાં ખૂબ જીજ્ઞાસુ બિતરી ગયા હતા. એને આખો સંસાર ઉપાધિથી બરપૂર જણાતો હતો, એને સર્વ દુઃખનું કારણ માયા મમતા અહંકાર અને વિકારો ઝાગતા હતા અને એનું ચિત્ત આત્મસ્વરૂપ વિચારણા, ધ્યાન અને અભ્યાસમાં જ ચોટલું રહેતું. ગુરુ મહારાજના આદેશ પ્રમાણે એ સાકેતપુર હજી ગયા નહોતા અને માનસિક વ્યાધાત કે પૂર્વ રમરણ અટકાવવા એને ત્યાં જવાની ઇચ્છા પણ થતી નહોતી.

પોતાના પુત્ર ક્ષુદ્રક તરફ પણ એ નિરપેક્ષ હતા, પણ એનોપમા સાથે પુત્ર તેની પાસે આવે ત્યારે એ એને સંસારનો ત્યાગ કરવાની અને ઉપાધિથી અળગા રહેવાની વાત કરતા. એ છોકરાની ખબર અંતર જરૂર પૂછતા, પણ એમાં રાગની દૃષ્ટિ કરતાં એક આશાસ્પદ બાળકને ધર્મ માર્ગે જોડી તેના ઉદ્ધાર કરવાની બાવના મુખ્ય બાવે રહેતી, અને તેની આ વૃત્તિ વિચક્ષણ એનોપમા બરાબર જાણતી હતી.

બારમે વર્ષે આચાર્યશ્રી અજિતસેન સૂરિ સાવત્થી નગસીમાં પધાર્યા, પ્રવર્તિની કીર્તિમતી પણ ત્યાં આવ્યા અને તેની સાથે શ્રી યશોભદ્રા પણ ત્યાં પધાર્યા. બાર વર્ષની બાબરે આ રીતે ફરી વખત

મીઝને લેરશનો સહયોગ એક ગામે થયો. સ્વામાવિક રીતે ધુલ્લક અન્નિતસેનસૂરિ પાસે દરરોજ આવતો ગુરૂ મહારાજને એની યાદ-શક્તિ ખૂબ ગમતી હતી, એમણે ધુલ્લકને એક દિવસ પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને મુક્ત મને એની પાસે ધર્મની અને ત્યાગની વાતો કરી. ગુરૂ મહારાજ વ્યાખ્યાનમાં ત્યાગની વાતો કરતા ત્યારે ધુલ્લક ટથા સાંભળવાના કુદરતી શોખથી દરરોજ સાંભળવા આવતો. એનામાં જે જિજ્ઞાસા ડોસા અને માસીએ ઉત્પન્ન કરી હતી તે કુતૂહલ વૃત્તિથી કે કદ્દપનાના જોરથી એ વાતો સાંભળવાને રસિયો બન્યો હતો. અને અન્નિતસેનસૂરિ મહારાજ વ્યાખ્યાનમાં ઉપદેશની બાબતોને કથા વાતો સાથે એવી સરસ રીતે વર્ણી દેતા હતા કે એમના વ્યાખ્યાનમાં કદી કોઈ ઝોકોં ખાતું નહિ. કે ઊઠીને ચાલતી પકડતું નહિ. વ્યાખ્યાન શક્તિ સર્વમાં હોતી નથી. એ એક કળા છે. એ જેને એસી જાય તેને તો રમતમાત્ર લાગે તેવું છે.

કેટલાક વ્યાખ્યાનકાર ધર્મ અર્થ કામ કથાતું એવું મિશ્રણ કરી શકે છે કે એની સંકીર્ણ કથા શ્રોતા ઉપર બારે અસરકારક નીવડી આરપાર ઊતરી જાય તેવી બને છે. આચાર્ય શ્રી અન્નિતસેન સૂરિ આ પ્રકારના લોકપ્રિય વક્તા હતા. આર્ત વિદ્વાન, શાસ્ત્ર ખરંગમી, તર્ક આગમના બહુ પાઠી, બહુ શ્રુતોમાં વ્યાખ્યાનકળા ન હોય તો સુંદર વાત પણ છાશ બાકળા જેવી બની જાય છે. અન્નિતસેન સૂરિમાં એમ નહોતું. એ લોકોમાં ખૂબ રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું વ્યાખ્યાન કરતા અને એમાં અબ્યાસી અને બાળકો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધોનો રસ એક સરખી રીતે જામતો.

આવા અનેક વ્યાખ્યાનો ધુલ્લકે એ ચાતુર્માસમાં સાંભળ્યાં. આચાર્યશ્રી આ ઊગતા બાળકને આખો ઇતિહાસ જણાવતા હતા. એમની ઇચ્છા આ બાળકને પોતાનો શિષ્ય બનાવવાની હતી, પણ એને અંજે એની પોતાની શી ઇચ્છા હતી એ જણવા ઇચ્છતા હતા.

કેટલાક સવાલ જવાબ ગુરૂ મહારાજે કર્યા તે પરથી બાળક વધારે પડતો શરમાય છે એમ એમને લાગ્યું. છેવટે એમણે પૂછ્યું “કુસ્તક ! બોલ તારે આમમનો અને પ્રકરણોનો અભ્યાસ કરવો છે ?”

કુસ્તકે જવાબમાં કહ્યું “ ગુરૂ દેવ ! મને એ સર્વ બણાવો, મારે તો ખૂબ બણીને મોટા વિદ્વાન થવું છે. ”

આચાર્યશ્રીએ એને સાધુનો વેશ લેવા કહ્યું. એણે અભ્યાસની લાલચે હા પાડી. શ્રી યશોભદ્રાએ એમાં સંમતિ આપી અને કુસ્તકને કાચી દીક્ષા આપી નાનો એલો અથવા ભાવી શિષ્ય બનાવ્યો. એનું નામ તો કુસ્તક જ ચાલુ રહ્યું, એને છેદોપરધાન દીક્ષા ન આપી પણ વ્યવહારથી કાચી દીક્ષા આપી તેને પાંચ મહાવ્રત ઉચ્ચરાવ્યા. બણવાની લાલચે અને માતા યશોભદ્રાની સંમતિથી એણે સાધુ વેશ લીધો. એનામાં સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની શક્તિ આવી નહોતી અને એનામાં દક્ષિણ્યતા એટલી વિકાસ પામી હતી કે એની મા કે આચાર્ય કંઈ સૂચના કરે તો તેના સંબંધમાં એ ના પાડી શકે તેમ નહોતું. અને એના પોતાને છોકરો દીક્ષા લેતો હોય તેટલું દુઃખ તો થયું, પણ એનો જન્મારો સુધરે છે એ દષ્ટિએ એને કંઈ ખાસ વધિ લીધો નહિ. કોઈ જાતના મહોત્સવ કે ધામધૂમ વગર એને સાધુ વેશ પહેરાવી ગુરૂ મહારાજે પોતાની સાથે રાખ્યો.

અજિતસેન સૂરિની માન્યતા હતી કે નાનપણમાં સંસ્કાર સારા પડી જાય તો અભ્યાસ પાકે. થાય, લોહી ન ચાખવાને કારણે ઈન્દ્રિય સમાજમ કમતી થાય અને વસ્તુના જ્ઞાનને અભાવે માણસને એની વૃત્તિજ ન થાય. કેટલાક શિષ્યોની તુલના કરતા એમના જાણવામાં આગ્યું કે મોટી વયે દીક્ષા લેનાર પોતાના આત્માનું સુધારી શકે છે, પણ સમાજને કે ધર્મ સંસ્થાને દોરવણી આપવા માટે અને શાસ્ત્રના ઊંડા બોધ કે ચર્ચાના ખુલાસા માટે જે વિશાળ વાંચન અને દીર્ઘ અભ્યાસ જોઈએ તે મોટી પાક્કી વયે દીક્ષિતને થઈ શકતો નથી, તેથી

સમાજનાં સ્વાસ્થ્ય અને પ્રગતિને માટે પસંદગી કરેલા વિશિષ્ટ અભ્યાસીને સંસારત્યાગ કરાવી બાળવયમાં દીક્ષા આપવાની જરૂર છે. માર્ગ ચલાવવા માટે, અચ્છના સંરક્ષણ માટે અને અભ્યાસ અને પરંપરાની બાળવણી માર્ગે કેામ પ્રકારનો બાળબળાટ ન થાય તેવી રીતે બાળ દીક્ષિતોની જરૂર છે, તેમાં શાસનનો ઉકાઢ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવાનો, માઆપની સંમતિ લેવાનો અને બનતી પરીક્ષા લેવાનો એમનો અભિપ્રાય હતો. એ શિષ્યને ફાસલવવામાં કે લાલચ આપવામાં માનતા નહોતા. પણ એ યોગ્ય સંયોગમાં બાળદીક્ષાના વિરોધી નહોતા. એમના પ્રતિહાસ વાચન અને પોતાના જાલિ અનુભવથી એમને ખાતરી થઈ હતી કે શાસનનો ઉલ્લોભ અને પ્રચાર એના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં કરવા માટે થોડા યોગ્ય બાળ દીક્ષિતોની પણ જરૂર છે. આ સંબંધમાં એમને અભિપ્રાય ધણી વિચારણાને અંગે બંધાયેલો હતો, છતાં એમને એ વાતનો આગ્રહ નહોતો. એ એની વિરૂદ્ધની દલીલો પણ વિચારતા હતા, બાળકને વસ્તુના પરિચય વગર અનુભવની ગેરહાજરીમાં દીક્ષા આપી દેવાનું જોખમ પણ તે સમજતા હતા, તેથી બવિષ્યની સારી આશાએ એમણે શુદ્ધકર્મને કાચી દીક્ષા આપી, એનો અભ્યાસ કરવાનો માર્ગ સરળ કરી નાખ્યો અને એ દીક્ષા પણ પૂર્ણ બાહેરાતથી કરવામાં આવી. આ રીતે બાર વર્ષની વયે શુદ્ધકર્મ નાનો સાધુ બની ગયો અને હવે ધનાવા સેતુનું ધર છોડી ઉપાગ્રયમાં રહેવા લાગ્યો અને ગુરૂ મહારાજ સાથે દેશ દેશમાં વિકાર કરવા લાગ્યો અને સાથે એનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહ્યો.

: ૯ :

ગુરુકુળવાસમાં બાર વર્ષ

૭

શુદ્ધલક હવે ધનાવા શેત્રું ધર છોડી ગયો. એની વય બાર વર્ષન થઈ તે વખતે એણે કાચો સંન્યાસ સ્વીકાર્યો અથવા મહા-પ્રતાપી અભિતક્ષેન સૂરિએ એને નાનો સાધુ થવા સૂચ્યું તે વાતની એ ઉપેક્ષા ન કરી શક્યો. હજી એને શેરીમાં રમવા જવાનું મન થઈ આવતું, હજી એને દાદા માસી પાસે બેસી વાર્તા સાંભળવાનું મન થતું, હજી એને છોકરાઓની સરદારી લઈ ઘેરેયાના ટોળાના નાથક જનવનું ગમતું, હજી લખોટા પાંચીકા, અગલ અગલ, કુંડાળા અને સાત તાલ્લીઆ દાવ એને યાદ આવતા, પણ એ એવી એવી ઠગ્યાને દબાવી દેતો અને પોતાના જખરદરત ગુરુ પાસે એ મટિ પરવાનગી માગવાની એની હિંમત પણ ચાલતી નહિ.

એણે દીક્ષા લીધી, પણ એના મનમાં હજી સંસારની નાની નાની હોંશો, આશાઓ, અને ધ્રુષ્ટાઓ રહ્યા કરતી હતી. વિચક્ષણ ગુરુ મહારાજ શુદ્ધલકની આ ખાસિયત જોઈ શક્યા હતા, એરને લાગતું હતું કે શુદ્ધલકમાં હજી બાળકાણું ધણું હતું, હજી

એનામાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થયા હતા પણ જન્મ્યાં નહોતા, પણ દીર્ઘ પરિચયથી એ ધીમે ધીમે ગંભીર થઇ જશે એવી આશા ગુરુ મહારાજ સેવતા હતા. છતાં એમણે એની સર્વ ગ્રેષ્ઠાઓ, વલણો અને ખાસિયતોનો અભ્યાસ ચાલુ રાખેલો હોઇ એને પાકી દીક્ષા આપવાની વાત તેઓ જાતે કેદી ઉચ્ચારતા પણ નહોતા.

હુદ્લોકે તો ખૂબ પ્રયાસથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. સાધુ એમજ આવશ્યક અને દર્શવૈકાલિકના છાન્નિવણીયા અધ્યયન સુધીનો અભ્યાસ એને બહુ થોડા વખતમાં કરી લીધો. પછી તુરત તેની પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો. વ્યાકરણના અભ્યાસમાં એને રસ ન પડ્યો, પણ એને કહેવામાં આવ્યું હતું કે બધા અભ્યાસનો પાયા વ્યાકરણમાં છે એટલે એણે એ અભ્યાસ ઉપાડી લીધો. એની યાદશક્તિ બહુ સારી હતી એટલે એણે થોડા વખતમાં વ્યાકરણ તૈયાર કરી નાખ્યું ત્યાર પછી એના અભ્યાસ સાહિત્યને માર્ગે દોરવવામાં આવ્યો. તેમાં એણે ખાંચ મહાકાવ્યો અને બીજાં પરચુરણ સાહિત્ય ખૂબ સરસ રીતે તૈયાર કર્યું. અને કાવ્યમાં ખૂબ રસ પડ્યો એટલે ગુરુ મહારાજ સમજી ગયા કે હવે એની કલ્પના શક્તિ ખૂબ જન્મી છે. એ અલંકારોને એવી સરસ રીતે જમાવે અને જ્વનિ કાવ્ય અને અર્થ કાવ્યના દાખલાઓ એવી ચતુરાઈથી રજૂ કરે કે એની સાથે વાત કરનાર પણ છક્ક થઇ જાય. એને વર્ણનોમાં ખૂબ રસ પડવા માંડ્યો. નગર, દેશ, નદીનાં વર્ણનો એ વાંચે ત્યારે એને અમ્મત આવતી, કામદેવનાં વર્ણનોમાં એને રસ પડતો, રાજરાણીનાં વર્ણનો એ સલકારતો આલાપ સંવાદમાં ખૂબ રસ લેતો. કાવ્યના અભ્યાસ સાથે એને આખું અલંકાર શાસ્ત્ર શીખવવામાં આવ્યું. નવરસના સ્થાથી બાવો અને અલંકારોના દાખલામાં એણે પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું. એના અભ્યાસથી એની પોતાની ભાષા શુદ્ધ પણ ખૂબ થઇ ગઇ.

કોઈની સાથે વાત કરે તો તેના પ્રત્યેક વાક્યમાં એની વિદ્વતા તરવરી આવતી હતી. છતાં નવાઈ જેવી વાત એ બની કે ગુરુ આચાર્ય મહારાજે એને કહી વ્યાખ્યાન પીઠ પર બેસવાની સૂચના ન કરી કે એને અન્યને ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર ન આપ્યો.

આ સર્વની પાછળ ગુરુ મહારાજ આચાર્ય દેવનો અનુભવ કામ કરી રહ્યો હતો. તેઓનો મત એવો હતો કે ચારિત્ર ન્યાં સુધી જામે નહિ ત્યાં સુધી શિષ્યને પાકી દીક્ષા આપવી નહિ. એમ કરવાથી શિષ્યને જરૂરી લાયકાત મેળવવાની તમન્ના રહે છે અને એ રસ્તે ચાલવાથી એનામાં સ્થિરતા આવી જાય છે, એમનો મત હતો કે વ્યાખ્યાન પીઠ પર બેસવા માટે એકલી વિદ્વતા અલે નહિ. એમાં તો અંતરનો વૈરાગ્ય અને દૃઢ આત્મ શ્રદ્ધા જોઈએ, પાકો ત્યાગ જોઈ એ અને નિષ્કલંક ચારિત્ર જોઈએ. જેનામાં ચારિત્ર ખરાબર જામ્યું હોય તેજ ચારિત્રનો મહિમા માઠ શકે છે અને ઉપર જઈલા જાનથી શ્રોતા ઉપર અસર થતીજ નથી. આવો તેમનો મત હોઈ, એમની પરીક્ષામાં જે ખરા ત્યાગી હોય તેનેજ પીઠિકાપર બેસવાની તેઓ રજા આપતા હતા. એમની ચકાસણીનો વિષય જ્ઞાન નહોતો, ચારિત્ર હતું, તેઓ માનતા હતા કે મોટા વક્તા કરતાં સાચો ગુણુવાન સાધુ સ્થાયી અસર ઉપજાવી ધારેલ પરિણામ નીપજાવી શકે છે. એ ઉપરાંત અધુરી તૈયારીઓ માત્ર વકતૃત્વ ખાતર વ્યાસપીઠ પર બેસનાર કોઈ વખતે એવું ઓડનું ચોડ કરી નાખે છે કે એથી સમાજ શરીર ઉપર મોટો આઘાત પડી જાય અને એવા લોકપ્રિય વક્તાઓ સ્વપરને બહુ નુકશાન કરી શાસનની કુસેવા કરે છે. ન્યાં સુધી શુદ્ધ ચારિત્રની રમણતા અંદર નબળું હોય, ન્યાં સુધી સ્વપરનું વિવેચન વચનભાત્રમાં સંકલિત નયતાં વ્યવહાર જીવનમાં આવ્યું ન હોય, ન્યાં સુધી ત્યાગવૃત્તિ અંતરમાં જીંડી પ્રવેશ પામી નહોય અને ન્યાં સુધી અડમ નિશ્ચયમાં ઉત્સર્ગ માર્ગને સુખ્યતા આપવાનું

જીવન ધોરણ સ્વીકારાયું નહોતું, ત્યાં સુધી એમના મતે પાટ ઉપર બેસવાની અને ઉપદેશ આપવાની લાયકાત આવતી નથી, આવું તેમજ ધોરણ હતું.

આચાર્ય મહારાજની શિષ્ય પરીક્ષા કરવાની રીતિ પણ અનની હતી. અમુક સાધુમાં વૈરાગ્ય અંદરથી જન્મ્યો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા તેઓ શિષ્યને ખબર ન પડે તેમ અણસારાથી કરી શકતા હતા. અહારપાણીમાં શિષ્યની ગૃહિ કેટલી છે, અન્ય સાધુ સ્ત્રીની વૃત્તિ એનામાં કેવી જામી છે, પરીસહ સહન કરવામાં દેખાડો કરવાની વૃત્તિ છે કે સાચી ત્યાગબુદ્ધિ અને લાપરવા આવી ગયા છે કે નહિ એનો તેઓ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતા અને ખાસ લાયકાત દેખાવ ત્યારે જ શિષ્યને પાટ ઉપર બેસવાની રજા આપતા. શિષ્ય જીવંતો હોય તો પોતાના રજેહરણના છેડા એના ગાલ ઉપર કે વાંસા ઉપર ફેરવે અને શિષ્ય અર્ધ જીવમાં જો પોતાના ગાલ પર ટપ્પલી મારે, મચ્છરને મારી નાખવાની એટા કરે તો પોતે સમજે કે આ શિષ્યમાં હજી અહિંસા જામી નથી, પણ જો પાસે પડેલ રજેહરણ એ જીવમાં લઈ વાંસા કે કાન ઉપર ફેરવતો ગુરૂદેવ સમજે કે શિષ્ય બરાબર જામતો જાય છે. આવી આવી તેમની પાસે શિષ્ય પરીક્ષા કરવાની અનેક આવીઓ હતી. તેમની પરીક્ષામાં હુલ્લક હજી પસાર થયે નહોતો. ગુરૂદેવને લાગતું હતું કે એ ચાલાક છે, હુશિયાર છે અને આશ્ચર્ય છે, પણ હજી એની સંસાર દશા મરી જઈ નથી, હજી એનામાં અહિંસા સંયમ અને તપ જામ્યાં નથી અને હજી એની પૌદ્ગલિક વાસના જઈ નથી, હજી એનામાં સ્વપર વિભાગ સ્થિર થયો નથી, હજી એને આત્મસાક્ષાત્કાર થવાની આવીએ સાંપડી નથી, એટલી ઉણપ કહેવાય ખરી.

આ હકીકતને પરિણામે ગુરૂ મહારાજને એ ચાર વખત કહેવામાં આવ્યું કે કુસ્તકને છેડોપરથાપન ચારિત્ર લોચરાવવાની જોડાણ કરવા

રજા આપવી જોઈએ, ત્યારે ગુરૂદેવે કાર્મ મામતનો ખુલાસો ન કરતાં માત્ર 'જોઈશું' એટલેજ જવાબ આપતા. આ અનિત્યને સૂરી મહારાજનું વચ્ચેનું એટલું ઉગ્ર હતું કે એની સાથે કોઈ ચર્ચામાં ભાગ્યેજ જીતરતું, પણ તેઓનો નિષ્કર્ષ સકારણ, સહેતુક અને સફળ હશેજ એવી પાકી માન્યતાને પરિણામે તેમના હુકમ પર ચર્ચા કે સવાલ જવાબ થતા નહોતા. સુલ્લેકને આ વાતનો કોઈ કોઈ વાર વિચાર તો આવતો, પણ એ જરા ટોરી અને લાપરવા વૃત્તિનો હતો. એને અભ્યાસ ઉપર ખૂબ રૂચિ હતી, એને નવું નવું બજાવવાની બહુ હોંસ હતી, એને હજી અનેક વિષયોમાં પ્રવેશ કરી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જાગ્યા કરતી હતી, એટલે એને હેઠોપરસ્થાપન ક્યારે મળશે તેની ખાસ ચિંતા નહતી. એને માટે ગુરૂદેવ સૂચવન કરતા નથી. એ વાત એના ધ્યાનમાં હતી પણ એ બાબત ઉપર એને ઉપેક્ષા હતી, એની નજરે એ વાતમાં ખાસ મહત્ત્વ નહોતું અને એની એ સંબંધીની ઉદાસીનતા ગુરૂ મહારાજના લક્ષ્ય બહાર નહોતી.

આવી રીતે દિવસો ઉપર દિવસો જવા લાગ્યા અને સુલ્લેકનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો. સુલ્લેકના અભ્યાસમાં વ્યાકરણથી એને ધીમે ધીમે ભાષા પર કાબૂ આવતો ગયો અને સાહિત્યથી એની કલ્પનાને જોર મળતું ગયું, પણ એ દરમિયાન એની રસવૃત્તિને પોષણ મળ્યા કરતું હતું અને પંચકાવ્ય અને ખીજાં મહાકાવ્યોના વાંચનથી એની કલ્પના જોર કર્યા કરે તેના ઉપર અંકુશ પડે તેને અભ્યાસ તેને થયો નહિ. માત્ર સાધુઓ પરસ્પર વાતો કરે કે શ્રાવણને ઉપદેશ આપે ત્યારે અધ્યાત્મની વાતો તે સંભળતો અને વિચારતો, પણ જ્ઞાન વધારવાની હોંસમાં આત્મલક્ષ્ય શાસ્ત્રોનો એને જાહેર અભ્યાસ થયો નહિ; પરિણામે એની ખુદીને જેટલો વિકાસ મળ્યો અને એની ઉડુંચન-કલ્પના શક્તિને જેટલું પોષણ મળ્યું તેના પ્રમાણમાં એના હૃદયના ઘાટ ધડવાને પ્રસંગો ન મળ્યા. સુલ્લેકને કલ્પનાનું

જેર એટલું આવી ગયું હતું કે એ અનેક તરંગો રચી કદપના મૂર્તિઓ બનાવતો રહ્યો હતો અને રાત્રે પણ એની સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં ત્યાગી અને ત્યાગનાં ચિત્રો જોવાને બદલે એ વૈભવ, નાચ, ધમાલ, સોનારૂપાનાં અલંકાર, હીરામોતીનાં આભૂષણો, સિંહાસનો અને નાચતી પૂતળીઓ અને ઊડતી પરીઓ જોતો હતો. એનામાં બ્યવહારથી જેને ત્યાગ કહેવામાં આવે છે તે બરાબર હતો. એનાં બાહ્ય વર્તનમાં જરા પણ અપવાદ લેવા લાયક તત્ત્વ ન હતું, પણ એને અંદરની વૃત્તિ તદાકાર થઈ નહોતી. આવું કાર્ય મારાથી કેમ થાય ? મારા શુદ્ધેવ એ વાત જાણે તો તેઓ મારે પોતાને માટે શું ધારે ? આ બાવી સાધુના વેશ અને રખડ પાટીનો મેળ કેમ બેસે ? સાધુના વેશવાળાને કોઈ રાત્રિના રખડતો જીએ તો સાધુઓ માટે શું ધારે ? આવા વિચારથી એ અંદર ગૂંચવાતો પડ્યો રહેતો હતો, પણ રાત્રે તારામંડળ જીએ અને એને રસ્ત પરનો પ્રકાશ પકડવા મન થાય, શ્લોક યાદ આવે અને સાથે જંગલમાં ફરવાનું મન થઈ આવે, રતનના ઢગલાનાં વર્ણન વાંચે અને ધનવાનોનાં મોટા મહાલયોમાં શું થતું હશે એનાં કદપના ચિત્રો મનમાં ખડા થઈ જાય આવી રીતે એ ત્યાગ અને કદપના વચ્ચે ઝોલા ખાતો હતો.

અને હવે ક્ષુદ્રકને મૂછો ફટવા માંડી હતી, એના બાહ્ય દેખાવમાં બાળપણાને સ્થાને યુવાવસ્થા મટકો કરી રહી હતી અને એના શરીરનો સુધદ્ધ બાંધો એને એની ખરી વય કરતાં બે વર્ષની વધારે વયના વિકાસ પામતા યુવાન તરીકે બતાવી રહ્યો હતો. એના અભ્યાસમાં એની રૂચિ ઉપર વધારે ધ્યાન અપાતું હતું અને એની રૂચિ નાનપણથી જ રમતીબાળ અને કદપના પર બંધાયેલી હોઈ આ સ્વેર વિહારને પોષે અને કદપનાને મોજ કરાવે તેવા અભ્યાસ તરફ વધારે વધારે લક્ષ્યતો હતો. એને પરિણામે એ સાહિત્યનો બહુ સારો અભ્યાસી થઈ ગયો, પણ એને અધ્યાત્મનો રંગ બરાબર અંદરથી જામ્યો નહિ.

ત્યાર પછી ઉપાધ્યાયની સૂચનાથી એને ન્યાય-તર્કનો અભ્યાસ શરૂ કરાવવામાં આવ્યો. એ અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે એના અભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને માલૂમ પડ્યું કે એનામાં જે તેજ અને વિકાસ, કાવ્ય અને સાહિત્યના અભ્યાસ વખતે દેખાતા હતા તે મોળા અને દીલા પડવા લાગ્યા હતા. જે માનસિક પ્રગતિ બુદ્ધિ વિકાસને અંગે એ સાહિત્યમાં કરી શક્યો તે તર્કમાં ચાલી નહિ. એણે અભ્યાસ તો ચાલુ રાખ્યો, પણ હેતુવાદો અને પૂર્વ પક્ષ ઉત્તર પક્ષની ઝણઝણાટી ચાલી અને હવે 'ચેત્-ન ના ધમધમાટ ચાલવા લાગ્યા તથા અતિ વ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિના તફાવતો તરવરવા લાગ્યા, ત્યારે એણે સાહિત્યના અભ્યાસ વખતે બતાવ્યો હતો તેવો તરવરાટ કે દીપ્તિમત્તા દાખવ્યાં નહિ. એક વિષય સમજવો અઢણ કરવો કે પટપટાવી જવો એ એક વાત છે અને એ વિષયમાં પોતાનું વચ્ચે જમાવવું, પોતાની મૌલિકતા બતાવવી, પોતાનું આંતર તેજ બતાવવું એ અલગ વાત છે. એણે કારિકા મુક્તાવલિ તર્ક સંગ્રહ અદિ ગ્રંથો કર્યા, એનાં સૂત્રો ગોખી ગણ્યો, પણ એમાં એનો પ્રવેશ ઉપરછલ્લો જ રહ્યો. છતાં એ વાદવિવાદ ચર્ચા અને પક્ષો કરી શકતો હતો, પણ જે તેજ એણે કાવ્ય અને સાહિત્યના અભ્યાસમાં બતાવ્યું તેના પ્રમાણમાં ન્યાયમાં એનું ટુંદુ બરાબર ચાલ્યું નહિ. આ ઉપરાંત એણે પરચુરણ ભાષા જ્ઞાનના અને ચાલુ કથા વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, એકાદ વખતે એણે સંસ્કૃત શ્લોકો કે કાવ્યો બનાવવાનું કામ હાથ ધર્યું, પણ એમાં એનાથી ખાસ પ્રતિભા બતાવી શકાણી નહિ. સામાન્ય જોડકણું બનાવે તેને તે યુગમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સ્થાપી સ્થાન મળતું નહોતું અને એની કૃતિઓમાં ખાસ વિશિષ્ટતા નૂતનતા શબ્દ કે અર્થ ચમત્કૃતિ આવી શક્યાં નહિ, એટલે એણે નવીન કૃતિનો પ્રયાસ છોડી દીધો.

(સંધાન બામ બીજો)

કાર્યાલય તરફથી

આ સંસ્થા તરફથી શરૂ થયેલી અંશાવલીનું બીજા વર્ષનું આ ૧ હું પુસ્તક છે, અને સંગ્રહ પ્રકાશન તરીકે ૭ મું પુસ્તક છે.

કાગળના વધતા જતા ભાવો-છાપખાનાની અનિયમિતતા-કામદારોની હડતાલો-એ બધી મુસીબતો વચ્ચે દર બબ્બે મહિને પુસ્તક બહાર પાડવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે, છતાં પણ જેમ અને તેમ કામને પહોંચી વળવાની તબવીબ ચાલુ છે.

દરમ્યાન ગ્રાહકો તરફથી આ પુસ્તકોને સારો આવકાર મળી રહ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં વસતા ગુજરાતીઓ પણ આ અંશાવલીનાં પુસ્તકો તરફ ઠીક ઠીક આકર્ષાતા જાય છે, તેમજ પરદેશમાં પણ આ અંશાવલીનાં પુસ્તકો જતાં થયાં છે.

અત્યારે આ પુસ્તકો વડોદરામાં છપાય છે. તેનું બાઇન્ડીંગ અમદાવાદમાં થાય છે. વડોદરામાં જોઇએ તેવું સાઈ બાઇન્ડીંગ થઈ શકતું જ નથી એવો અનુભવ થયો છે. આવે વખતે છપાએલા ફરમાઓ અમદાવાદ મોકલવા પડે છે. તેનાં ભુકીંગની તો બચાવ હાડમારીથી ત્રાસી જવાય છે. ગુડ્ડનું ભુકીંગ તો બંધ છે જ પણ પાસલનું પણ ફેટલીક વખત બંધ હોય છે. આવી અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ છે. જેકેટો પણ અમદાવાદમાં છપાય છે. તેનું ચિત્ર મુંબઈમાં તૈયાર થાય છે. તે ધારેલે સમયે તૈયાર ન થઈ શકવાથી પણ ફેટલીક મુસીબતો રહ્યા કરે છે જ. આ બધી મુસીબતોમાં પણ અમે અંપલાવ્યું છે અને એને પહોંચી વળવાનો અમારો નિર્ધાર છે જ. પરંતુ એ બધું ગ્રાહકોની ધીરજ અને પ્રેમસાહન ઉપર અવલંબે છે.

દરેકે દરેક ગ્રાહક પોતાથી વધુ નહિ તો એક એક ગ્રાહક આ અંશાવલી માટે મેળવી આપે એમ અમે ઈચ્છીએ છીએ.

આ અંથમાલાના ગ્રાહકોને જે જે પુસ્તકો અપાય છે તે પડતર કિંમતે જ અપાય છે. એમાં ખીલકુલ નફો લેવાતો જ નથી. કારણ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન પ્રચારનો જ અને સંસ્કૃતિને રક્ષક હોઈને એક ધાર્મિક સંસ્થાની રીતે જ આ સંસ્થા ચાલી રહી છે.

આજે વેરવીખેર થયેલા વિચારોની ઐક્યતા-સમાજની તૂટી પડેલી ઈમારતો-ધર્મ અને સંસ્કારનો થતો લોપ-અને જાણે કે માનવતા પર-વારી ગમ્મ હોય એવે સમયે-એવા આ કાળમાં-આ સંસ્થા, લોકોમાં-પ્રજામાં કંઈક ઉત્સાહ અને મનુષ્યમાં જાડે જાડે રહેલી-સુષ્પ્ત અવસ્થામાં પડેલી માનવતાને જગાડવા માટે અને આપણી સંસ્કૃતિને આજની દૃષ્ટિએ ધટાવીને જૂના અને નવા વિચારોને મેળ ખવડાવવો, એ માટે જ આ મંડળે કમર કસી છે. અને સદ્ભાગ્યે શરૂઆતથી જ એને સારા ટ્રસ્ટીઓની ઓથ મળી ગમ્મ છે.

દેખીતી રીતે આ પુસ્તકો જૈન ધર્મને લગતાં લાગે તેવાં છે. પરંતુ જૈન ધર્મને અમે તો વિશાળ સ્વરૂપમાં લઈ જવા માંગીએ છીએ. જૈન ધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય એ સર્વ ધર્મોનો નિષેડ છે. અને જૈન ધર્મની સાંકડી દૃષ્ટિથી આ પુસ્તકો લખાયેલાં નથી જ. પરંતુ સાચી વસ્તુસ્થિતિ શું છે અને ક્યાં ક્યાં આપણા આદર્શ રત્નો છૂપાઈ-દબાઈ ખેઠેલાં છે તેની સુવાસ-તેનો પ્રકાશ ફેલાવીને તેમાંથી કંઈક તરવ આપણે ગ્રહણ કરતા થઈ જઈએ તે માટે આ પુસ્તકો ઉત્તમ પ્રકારનાં દૃષ્ટિા પુરાં પાડે છે.

દરેકે દરેક ધરમાં આ શ્રેણીનો એક એક સેટ હોવો જ જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ. ધરની શોભા માત્ર રાચરચીલાથી નથી હોતી પણ જ્ઞાન-સાધનોથી દીપે છે. એ આજના યુગના માનવીઓ જલ્દી સમજી શકે અને તેને અમલમાં મૂકે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પ્રથમ વર્ષના ૧ લા પુસ્તક બુદ્ધિધન અભયકુમારની ખીજ આવૃત્તિ છપાવવી પડી છે એ આ મંડળની લોકપ્રિયતા બતાવે છે-અને દરેક

પુસ્તકોની નવી નવી આવૃત્તિઓ આવી રીતે બહાર પાડવી પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થાય એ ગુજરાતી સમાજ માટે ગૌરવભર્યું ગણાય.

ગુજરાતી પ્રજાને આજે પૈસાની ભૂખ છે તે કરતાં જ્ઞાનની સંસ્કારની ભૂખ છે—બરૂર છે. પરંતુ આજે ચારે બાજુ વેરવિખેર સાહિત્યનો દબલો પડેલો છે અને જુદા જુદા વિચારોમાં સમાજ ઘેરાઈ ગયેલો છે. એવે વખતે એણે પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાની બરૂર છે. વળી બધા વિચાર પ્રવાહોનો બધા ધર્મોનો વાદ કર્યા કરવો તે કરતાં પોતાના અંતરના આત્માને ઓળખતા ચક્રશું તોજ તે ધર્મનો સાચો અર્થ મળી રહેશે અને તોજ સાચું જ્ઞાન મળી રહેશે.

આ પુસ્તકો એ માર્ગે વાળવા માટે પમથીઆં રૂપે છે અને આજની હિન્નત પ્રજાએ પોતાની સામેનાં આ પમથીઆં ચઢીને દીવાદાંડીએ પહોંચવાનું છે અને જૂના તથા નવા વિચારોની ઐક્યતા જમાવીને સાચી સંસ્કૃતિ કે જે માનવતાને ઊંચે લઈ જનારી છે—તેને અનુસરવાનું છે અને એમ કરીને સમાજને સ્થિર બનાવી તેના પાયામાં જ્ઞાનામૃત સીંચી ગૌરવવંતો અને પ્રભાવશાળી બનાવવાનો છે.

મુંબઈમાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી મેઘરાજ લેન પુસ્તક ભંડાર

ગોડીજની ચાલ, શુલાલવાડી, મુંબઈ

મુંબઈમાં ગ્રાહકો નોંધવાનું ઠેકાણું:—

કાન્તિલાલ શાહ બોડનદીકર

C/o લેન કોન્ફરન્સ ઓફીસ, ટી. જી. શાહ બીલ્ડીંગ

પાયધુની મુંબઈ-૨

સંસ્કૃતિરક્ષક સસ્તું સાહિત્ય મંડળ નિયમો (સંક્ષિપ્તમાં)

(૧) હાલ તુરંત નવલકથાઓ રૂપે દ્વિમાસિક ૨૦૦-૨૫૦ પૃષ્ઠોનું એક પુસ્તક પ્રગટ કરી વાર્ષિક આશરે ૧૫૦૦ પૃષ્ઠોનું વાંચન પડતર કિંમતે અપાય છે.

(૨) મંડળના નીચે પ્રમાણે પાંચ વર્ગના સભ્યો કરાય છે. સભ્યની (પુરુષ કે સ્ત્રી) ઉંમર અઢાર વર્ષની ઉપરની હોવી જોઈએ.

(અ) વાર્ષિક સભ્ય : લવાજમની રકમ ઠરાવ્યા પ્રમાણે દર વર્ષે આપે તે. (આ) આજીવન સભ્ય : એકી સાથે રૂપિયા ૧૫૧૭ કે વધારે આપે તે અથવા ઠાઠ લેખક વિના પુરસ્કારે અઢીસોક પૃષ્ઠોનું પુસ્તક લખી આપે તે. (નોંધ : સંસ્થા માટે આજીવન સભ્યપદની મુક્ત વીરા વરસની ગણાશે.) (ઇ) શુભેચ્છક : એકી સાથે રૂ. ૩૫૧૭ અને તેથી વધારે આપે તે. (જ) દાતા (Donor) : એકી સાથે રૂ. ૧૫૦૧૭ અને તેથી વધારે આપે તે. (ઋ) સુરબળી (Patron) એકી સાથે રૂ. ૩૫૦૧૭ અને તેથી વધારે આપે તે.

(૩) વિવિધ સભ્યોના હક્ક : અ; વાર્ષિક સભ્ય : ખમે તે તારીખથી બની શકશે. સભ્ય બન્યા પછી બાર મહિનાના વર્ષ લેખે તેમનું લવાજમ ગણાશે; [ટીપ : બાકીની ચાર કોટીમાં (આ થી ક્રં) ચતુર સભ્ય કટકે કટકે કે એકી વખતે લવાજમની રકમ આપી શકશે. પરંતુ લવાજમ ભર્યા બાદજ તેમને મળતા હક્ક ભોગવવાને તેઓ અધિકારી ગણાશે.]

આ. આજીવન સભ્ય : સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતી એક શ્રેણિનું એક પુસ્તક તેમને ભેટ મળી શકશે.

દ્. શુભેચ્છક : બે શ્રેણિનાં પુસ્તક તેમને ભેટ મળશે. [ટીપ : આ અને દ્ વર્મના સભ્યોને પોતાને મળતાં પુસ્તકો સિવાય મંડળના અન્ય પુસ્તકો ખરીદવાં હશે તો ૧૨ ફે દકા કમિશનથી મળી શકશે.]

૩. દાતા : સંસ્થાનાં સર્વ પુસ્તકની એકેક નકલ ભેટ મળશે. ઉપરાંત તેમનું નામ ખાર માસ સુધી દરેક પુસ્તકમાં પ્રગટ થશે. અને કોષપણુ એક પુસ્તકની અથવા તો જુદા જુદા પુસ્તકની સમગ્ર તરીકે ૧૦૦ (સો) નકલો તેની કિંમત કરતાં ૫૦ ટકાના ભાવે ભેટ વહેંચવાં માટે મળી શકશે.

૪. મુરખખી : દાતાના જેટલા હક્ક; વિશેષમાં આ મંડળ તરફથી પ્રગટ થનાર “ જ્ઞેન જ્ઞાનમહોદધિ ” નો સેટ (જેની કિંમત લગભગ રૂ. ૩૦૦ થી ૩૫૦ થશે) વિનાં મૂલ્યે ભેટ તરીકે મળશે. [ટીપ : તેમને જ્ઞાનપ્રચાર માટે પુસ્તકો ભેટ આપવા જોઈતાં હશે તો મંત્રીશ્રી ઘટવું કરી શકશે. વળી આ હક્ક તેઓ પોતાની હૈયાતી સુધી કે પચીસ વર્ષ-બેમાંથી જે વધારે હોય તે સમય સુધી ભોગવી શકશે. હૈયાતી બાદ તેમના વારસદારને તે હક્ક બાકીની મુદત માટે મળશે.]

(૪) વિશિષ્ટ સંગવડ : કોષપણુ પુસ્તકમાં કોષપણુ વર્મના સભ્યને ફોટો જોડવો હશે તો તેવી સંગવડ પત્રવ્યવહારથી કરી લેવા વિનંતિ છે.

(૫) આ મંડળનો સઘળો કારભાર વ્યવસ્થાપક કમિટિને જવાબદાર રહીને મંત્રીશ્રી પોતે ચલાવશે.

મંડળના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો : “ આપણી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિધવિધ અંગો, જેના કે અહિંસા અને બંધુભાવના ઇ. ઇ. મનુષ્ય માત્રમાં પ્રગટે તથા ખીલે તે પદ્ધતિઓ, નવું સાહિત્ય વર્તમાન યુગને રચતી શૈલીમાં ઊભું કરવું તથા જૂનાને સંશોધિત કરવું અને તેના નવા જૂના સાહિત્યને લખી લખાવી તથા છાપી છપાવીને પ્રગટ કરી શક્ય પ્રચાર કરવો. ” [સમજૂતિ-આખી યોજના સંસ્કૃતિના રક્ષણ અંગે ઘડાયેલ હોવાથી આર્યાવર્તના ગમે તે ધર્મના સાહિત્યને તે આવરી શકશે. તેમજ સઘળું સાહિત્ય આમ જનતાને પડતર કિંમતે આપવાનું હોવાથી તેની સાથે “ સસ્તું સાહિત્ય ” એવું નામ જોડવું ઉચિત લેખાશે.]

[સાર : પાંચે વર્ગના સભ્યોએ જે લવાજમ ભરવાનું છે અને જે લાભ તેમને મળવાનો છે તે બંનેનો હિસાબ, કેવળ પૈસાની દૃષ્ટિએ કરતાં પણ સ્પષ્ટ છે કે, તેમણે ભરેલી રકમ વીસેક વર્ષમાં તો ભરપાઈ થઈ જાય છે જ. ઉપરાંત પુસ્તક વાંચનથી તેમનું પોતાનું તથા અન્ય વાચકોનું જે જીવનસુધાર થશે તેની કિંમત તો આંકી અંકાસે જ નહીં. ટૂંકમાં જે દ્રવ્ય ખર્ચશો તેનો પૂરો બદલો મળી રહેવાનો છે જ. એટલે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે તમે પોતે યથાશક્તિ ઉચ્ચ કોટિના સભ્ય બનસો. એટલું જ નહીં, પણ પ્રસંગોપાત તમારા સ્નેહીજનોને ભલામણ કર્યા કરતાં રહેશો.] કોઈ જાતનો ખુલાસો જોઈએ તો ખુશીથી પૂછવી શકો છો.

વિજ્ઞપ્તિ

(અ) બાળ શ્રેણી માટે—માસિક ૩૨ થી ૪૦ પૃષ્ઠો બરાબ તેવી નાની પુસ્તિકાઓ (Tracts) બની કરવી છે; તથા સ્ત્રી ઉપયોગી શ્રેણી (લાંબી તથા ટૂંકી વાર્તાઓ, કથાઓ, જ્ઞાનામૃતો, નિબંધો, જીવન ચરિત્રો, ગૃહોપયોગી હુન્નર કળાના લેખો ઇ. ઇ.) માટે કોષ્ટક પ્રકારનું મૌલિક સાહિત્ય, સરળ ભાષામાં આપે તેવા લેખકો એ નીચેના સરનામે પોતપોતાની શરતો સાથે પત્રગ્યવહાર કરવા વિનંતિ છે.

(આ) પોતા પાસે પડેલી લેખિત સામગ્રી, આમજનતાને ઉપયોગી નીવડવાની ગણતરીએ કોષ્ટકને છપાવવી હોય તેમજ પોતાની શરતો અમને જણાવવી.

(ઇ) જેમણે પોતાના કળજ્ઞાન કે માલિકીનાં, પુસ્તકો, ગ્રંથો (તૈયાર છાપેલા કે હસ્તલિખિત) સારી હાલતમાં કે જરા દુરસ્તી કર્યે વપરાશમાં લઇ શકાય તેવાં-કાઢી નાખવા હોય તે અમે, વિના કિંમતે, ઉઠાવી જવાનું ખર્ચ કરીને-લઇ જવા તૈયાર છીએ. કોષ્ટક ખીજી શરત કરવી હોય તે ખુશીથી કરી શકાશે.

તા. ૧૫-૧-૪૬ } સંસ્કૃતિ રક્ષક સંસ્થા સાહિત્ય મંડળ
રાવપુરા, મહાબનમલી, વડોદરા

અમારી સંસ્થા તરફથી પૂર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલાં

વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહીલખેલાં

ઐતિહાસિક સર્જન

પ્રાચીન ભારતવર્ષ	ભાગ ૧ લો.	 રૂ. ૫-૦-૦
”	”	” ૨ જો
”	”	” ૩ જો
”	”	” ૪ થો
”	”	” ૫ મો
		કુલ રૂ. ૩૦-૦-૦

કુલ એકંદર કાઢિત આઠ પેજી કદનાં લગ ભાગે હજાર પૃષ્ઠ સંખ્યા અને આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોએક ચિત્રો તેમજ પ્રાચીન સિક્કાઓની ૧૦૫ ફોટો પ્રિન્ટ સાર્થે ૪૦ નકશાઓ પણ છે.

આ બધાં પુસ્તકોનું છૂટક મૂલ્ય રૂ. ૩૦-૦-૦ છતાં રૂ. ૨૭-૦-૦ માં અપાશે.

અથાગ મહેનતને અંતે તૈયાર કરાયેલા આ સંશોધન ગ્રંથો દરેક ઐતિહાસપ્રેમીએ અવશ્ય વસાવવા જોઈએ.

આ ઐતિહાસિક ગ્રંથો આપણું અણમૂલ સંસ્કારધન છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થોના અંગ્રેજી વોલ્યુમ્સ

એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ વોલ્યુમ ૧ હું	 રૂ.	૭-૦-૦
" " " ૨ જી	 રૂ.	૧૦-૦-૦
" " " ૩ જી	 રૂ.	૬-૦-૦
" " " ૪ થું	 રૂ.	૬-૦-૦
કુલ રૂ.		૩૫-૦-૦

રોયલ આઈ પેજ બે હજાર ઉપરાંત પૃષ્ઠો, આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સંખ્યાબંધ ચિત્રો ઉપરાંત સિક્કાચિત્રો અને નકશાઓ પણ છે.

સ આ દ્ પ્રિ ય દ શી

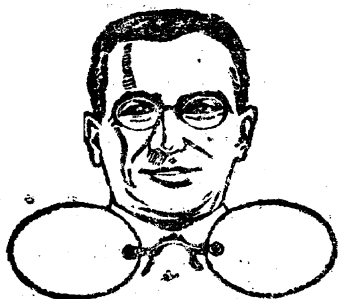
ઉદ્દેશ

ભૂલથી મનાયેલા

સ આ દ્ અ શો ક

કાઉન આઈ પેજ પૃષ્ઠ ૪૬૦, ૪૦ ચિત્રો, ૧૫ સિક્કા
ચિત્રો ઉપરાંત ૧૫ નકશા સહિત.

મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦

વિદ્યુત વેગે આગળ વધત
જમાનામાં આંખ સાથે કામ
લેવાનો બોલો પણ દિવસાનુદિવસ
વધતો જાય છે.

વળી દુનિયામાં એકે એવે
માણસ નથી કે જેને આંખનું
કામ નથી જ હોતું. જેને દુનિયામાં રહેવું છે તે સમય સાથે ડગ
ભરવાં છે, તેને તો આંખ આંખને આંખ સાથે જ કામ પાડવા

આ પ્રમાણે આંખ સાથે કામ કરતાં, તેની સાર સ ભાજ ડગાં
ને પગલે લેવી જ રહે. અમારે ત્યાં આંખ તપાસવા જાંચી શાસ્ત્રી
કેળવણી લીધેલ બે ખાસ દાકતરોને રોક્યા છે જે વિના ખરે
આંખો તપાસે છે. ને જો ચશ્મા લેવા ઠરે તો અમારા કારખાનામાં
જ તે બનાવી આપીએ છીએ. એટલે કે સર્વે કામ અમારે તર
જ કરી અપાય છે. આવી સગવડ અમારા સિવાય કોઈને તર
નથી. એટલે જરૂર પડયે લાભ લેવા દરેકને આગ્રહપૂર્વ
વિનંતિ છે.

જર્મની જેવા ચશ્માના નિષ્ણાત પ્રદેશમાં આઠ વ
ઉપરનો અમે વસવાટ કરી તાલીમ લીધી છે તેમ ચશ્મા
કામમાં અમારો ૪૦ વર્ષનો અનુભવ છે. ખુદ વડોદરામાં રહે
સત્તર અઠાર વર્ષ થયાં છે. એટલે વિના સંકોચે કામ લ
શકો છો.

રાવપુરા ટાવરની સામે
વડોદરા

સશિકાંત કુંઠ ચશ્માના વેપારી
શાસ્ત્રીય રીતે દરેક પ્રકારના ચશ્મા
બનાવનાર તથા ચક્ર મેળવનાર